

પ્રકાશનનું નમ્ર નિવેદન

ગીતા દોહનના લેખક શ્રી મગનલાલજી મહારાજના લેખો કલ્યાણમાં વાંચીને મારા પુ. પિતાશ્રી બનારસી લાલજી દરલાલકાનું તેમના તરફ દાર્દ્રિક આકર્ષણ થયેલું હોવાથી, તેમણે તેમના વિશે પૂછપરછ કરવા માંડી. અને શ્રી પંડિત રામચંદ્રજી ચર્મા 'ઈંદોરવાળા પામેથી બહુવાનું' મળ્યું કે મારા એક સ્નેહી પાસે તેમનું હસ્તલિખિત સાદિત્ય છે. તે વાંચતાં એમ લાગ્યું કે તે છપાય તો લોકોને પારાવાર લાભ થશે. ગીતા પર અત્યારે સુધીમાં ઘણી રીકાઓ લખવામાં આવી છે પણ આના જેવી સરલ, સુબોધ, પશુપાત રહિત એક પણ રીકા બાબુવામાં આવી નથી. માટે તે છપાવાનું મારા પિતાશ્રીની પ્રેરણાથી નક્કી થયું. ગીતાદોહન સન ૧૯૩૩ માં છઠ્ઠા અખાંડ સુધી નૈરોળી (આફ્રીકા) માં તેમના મોટા સુપુત્ર શ્રી બાલાસંકરભાઈએ છપાવ્યું હતું, ત્યારપછી સંપૂર્ણ રૂપે હમણાં જ છપાઈ છે.

વિત પાઠક એનું વાંચન, મનન અને અભ્યાસ કરીને કલ્યાણ સાધે એવી જ ઇચ્છા. શ્રી મગનલાલજી મહારાજના ત્રણ પુસ્તકો સત્સંગમાળા, વ્યવહારમાળા અને બોધમાળાનું સસ્તા સાદિત્યવર્ધક મંડળ અમદાવાદ તરફથી પ્રકાશન થયું છે. અને એક પુસ્તક સત્સંગમાળાનું ગીતા પ્રેસ ગોરખપુર તરફથી પ્રકાશન થયું છે. તત્પરિણત નામની પુસ્તક શ્રી બાલાસંકરભાઈએ પ્રકાશિત કરાવી છે.

હરિ ઇચ્છા હશે તો એમના લેખો, બજનો અને મનન-માળા નામની પુસ્તક પણ જાપાશે. ગીતાદોહનની રૂકા પડતર કાંમત જ રાખી છે. બમવાન સોનું કલ્યાણ કરે એવી સદિચ્છા.

મુંબઈ નેઠ સુદ ૧૧
સંવત ૨૦૧૪

હરીશમ હરલાલકા
કેમ, લીમરાજ હરલાલકા
૨૩૨, કાલબાદેરી રોડ, મુંબઈ-૨

શ્રી. મગનલાલ હરિભાઈ વ્યાસ

ગીતાદોહનના લેખક શ્રી મગનલાલજી મહારાજ
ગુજરાતના વસો ગામના નિવાસી હતા જેમણે
ગત મ વર્ષ ૨૦૦૭ ના અષાઢ વદી દિને સોમવાડે
માંજના પાંચ વાગે પદ્મામન વાળી, મનને પરમાત્મામાં
જોડી, પ્રાણની ઉર્વગતિ કરી બ્રહ્મ-ધ્ર દ્વારા પદ્મ
ધામમાં પ્રયાણ કર્યું હતું

પ્રસ્તાવના

ગીતા ઉપર ધણા વિદ્વાનોએ ટીકા કરી છે. જે મનુષ્ય ગીતાની ટીકા કે અર્થ લખવા વિચારે છે તેની પહેલાં અનેક ટીકાઓ ને અર્થો મોજુદ છે, છતાં તે બધાથી તેને સંતોષ નથી થતો ને બીજી ટીકા કે અર્થ લખે છે તે જ ગીતાની વિશેષતા છે. ગીતા એ એવું પુસ્તક છે કે તેને જેમ જેમ વિચારાય તેમ તેમ તેમાં નવીનતા દેખાય છે.

પ્રાણી માત્રને સુખની ઇચ્છા છે. તે સુખ અખંડ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેની શોધમાં સૌ કાંઈ છે. તેના રસ્તો જે બતાવે તેને આપણે શાસ્ત્ર કહીએ છીએ. એવાં બધાં શાસ્ત્રમાં ગીતા એક ટુંકું, સરળ, સ્વાતુભવ સુક્ત, સર્વ શાસ્ત્રોનું દોહનવાળું, સરળ, સુગમ માર્ગ દર્શાવનારું, વિદ્વાને તેના જય કરવાની રીત બતાવનાર, નિષ્પદાપાત, ને સ્પષ્ટ રીતે સધળું સમજાવનારું ઉત્તમમાં ઉત્તમ શાસ્ત્ર છે.

મુમુક્ષુ શ્રદ્ધા રાખે કે તે ગીતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહેલી ને અર્જુને સાંભળેલી વાણીનો સંગ્રહ છે. શ્રી વ્યાસ ભગવાને તે મહાભારતના ગ્રંથમાં સંગ્રહી છે. આખું મહાભારત જોતાં તેના કર્તા એ મહાભારતમાં સત્યને પ્રધાન પદ આપ્યું જણાય છે. ગીતાક્ષરમાં મોટું રહસ્ય એ ભારતના કર્તાની ખુબી છે. તે જ ખુબી ગીતામાં પણ છે. ગીતા ક્યારે લખાઈ, કાણે લખી, સુદર્ભમિત્ર આ જ્ઞાન આવલું શી રીતે બને એ તર્કો મુમુક્ષુએ ન કરવા. ગીતાના અદારે અધ્યાયનો પાઠ કરવામાં દોઢ કલાક આશરે લાગે છે. નેમાંથી સંજયના ને પહેલા અધ્યાયના કેટલાક શ્લોકો બાદ કરીએ તો સવા કલાકમાં ગીતાનો સંપૂર્ણ પાઠ બની શકે. ગીતા શ્રીકૃષ્ણે શ્લોકમાં નથી કહી, એટલે શ્રીકૃષ્ણને અર્જુનના સંવાદ ૩૫ ગીતામાં કહેલા જ્ઞાનને માટે એ સુદર્ભમિત્ર ને એ સમય પ્રતિકુળ હતા એમ નથી. મુમુક્ષુ શ્રદ્ધા ધરે કે ગીતામાં કહેયું જ્ઞાન

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું જ કથન છે. ને તેથી બીજા તર્ક વિતર્ક, કરવામાં મન ન દેડાવતાં તેમાં કહેલા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવા કટીબદ્ધ થાય તો જ શ્રેય સાધી શકાય.

જીવતો ને જાગતો મનુષ્ય કર્મ કર્યાં સિવાય રહી શકતો જ નથી. ક્રિયા એ જ જીવન છે. તેથી કેવી ક્રિયા કયો રીતે કરવાથી અર્ખંડ સુખ થાય, કદી દુઃખ ન થાય તે સમજવું હરેકને જરૂરી છે. હુંકાણુમાં નૈસર્ગિક રીતે, સ્પષ્ટ, ને સરળતાથી સમજાવનાર ગીતા ગ્રાસ્ત છે. તેથી સુખની પ્રમ્તા રાખનાર સર્વેએ તે પાંચવા યોગ્ય ને આચરવા યોગ્ય છે.

આત્મારે અધર્મ ધર્મનું સ્વ લઘુ ગેડો છે. કેટલાય વેદાંતના ઓથે પોતાની વાસનાઓ પુરી કરી રહ્યા છે. તેમને સાધુત્વ શું છે ? જ્ઞાન શું છે ? એ ગીતા સ્પષ્ટ સમજાવે છે. પોતાનાં સાધન ને શક્તિઓનો બદલો લીધા સિવાય પ્રાણી માત્રમાં રહેલા પરમાત્માની સેવા નિમીત્ત જે ઉપયોગ કરે તે સાધુ. ઇંદ્રિયોનો નિમલ્લ કરી પરમાત્મામાં ચિત્તવૃત્તિને જોડે તે સાધુ. પ્રાણી કે પદાર્થથી સુખ શુદ્ધિનો ત્યાગ કરી પરમાત્મામાં રમે તે સાધુ. ચિત્તની શાંત સામ્યાવસ્થામાં સદા જે રહે તે સાધુ. એવા બાવનાં અનેક વચન ગીતામાં છે. સાધુ સેવા કરવા માટે છે. સેવા લેવા નહીં. જ્ઞાની, ગુણાતીત, સ્થિતપ્રજ વિગેરેનાં લક્ષણ કહેતાં ભગવાને સ્પષ્ટ જતાવ્યું છે કે ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરી પરાધ્ય જીવન ગળાય તે જ સાધુ સાધુત્વ છે. ઇંદ્રિયોના ભોગ ભોગવવા ને મગ્નહ માણવી ને અહંબ્રહ્માસ્મિ મોટે બોલી જ્ઞાનીનો ડોળ કરવો તે તો પાપી જીવન છે. તેવાને ગીતામાં વારંવાર નીંઘા છે. તેથી સાધુનું જીવન ગુજારવા ધ્યક્ષનારને પણ આ ગીતા સાચા માર્ગ દર્શક સ્વ છે.

કર્મ રૂળનો ત્યાગ કરતાં કર્મ કરવાં એ તો ગીતા એ જ સ્પષ્ટ કરેલો કાયડો છે એમ કહીએ તો ચાલે. મુમુક્ષુ જે જે

કર્મ કરે તે કર્તવ્ય બાણી કરે, તે કર્મ પોતાના સુખને માટે છે એમ ન માને એ જ એના અભિપ્રાય છે. આપણે ધણું કર્મ ફેરવેલા રહીત કરીએ છીએ. જેમકે તરસ્યાને જળ, પંખીને અન્ન, દરદીને દવા, મુસાફરને વિસામો, વિગેરે, કોઈ કહેશે તેમાં પુણ્યની આશા છે. ગીતા કહે છે જેને મુક્તિ જોઈએ તેણે તે પુણ્યની આશા ત્યજવી. પુણ્ય અથવા પાપ શરીર ધારણ કર્યાથી જ ભોગવાય છે. ને શરીર ધારણ એટલે જન્મ મરણ. ને જન્મ મરણ એટલે દુઃખ. દુઃખ માત્રથી નિવૃત્ત થતું હોય ને અખંડ સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો તો આપણે દેહ ન ધરીએ તો જ બને. દેહ, દેહનાં સંબંધી ને ભોગ પદાર્થ વિકારી ને વિનાશી છે. તેથી તેમનામાં વિકાર ને વિનાશ થયે આપણને દુઃખ થવાનું જ. તેથી દેહને દેહના સંબંધના પદાર્થથી આપણે આત્મા અસંગ છીએ એવું બાણી દેહથી થતાં કર્મ, કર્તવ્ય રૂપે ન કરીએ તો તો મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય જ નહીં. કર્મ કૃણ ત્યાગ એટલે ભોગે-ચ્છા ત્યાગ. પ્રાણી પદાર્થ કે ક્રિયાથી સુખ મેળવવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ. આ કરવા ઇચ્છનારે પ્રથમ અધર્મ રૂપ કર્મ ત્યજવું. પછી સુખ કર્મનું કૃણ ત્યજવું કર્મનાં કૃણો ત્યાગ ન થાય ત્યાં સુધી જન્મ મરણ ન જ જાય. ને તે ન જાય ત્યાં સુધી આત્મતિક શાંતિ ન જ થાય એ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને દેખા કરી બતાવ્યું છે.

સમય પ્રમાણે ભક્તિનો માર્ગ પણ દુષિત થયો છે. બહારના દેખાવમાં જ ભક્તિ સંભાળ છે. ભક્તિ દંભમાં દેખાવા માંડી છે. ન્હાવું, તિલક કરવાં, માળા ધરવી, માળા ફેરવવી, બજન ગાવાં, તાળાઓ પાડવી, મૂર્તિનાં દર્શન કરવાં, ધક્કા મૂકી મારવાં, બીજાઓને દુઃખી કરીને પણ દેવ દર્શન કરવાં એમાં જ ભક્તિની સીમા અજ્ઞાનીઓ અત્યારે માને છે. મનાવે છે. આખી ગીતામાં પરને પીડા

એ દીનતા છે. ગમે તો મનુષ્ય આકાશમાં ઉડતો હોય,
પૃથ્વીથી અદૂર ચાલતો હોય બધું જમી શકે તેવો હોય, નિરાદારી
રહી શકે તેવો હોય, પારકા મનની વાત જાણનાર હોય
અનેક કૌતુક કરી દેખાડનાર હોય પણ તેનાથી લોભાઇ તેની
ભજનમાં મુમુક્ષુ ન જ પડે. જેમ બાજીગર અનેક આશ્ચર્ય
કારક ખેલ કરી પાછ પૈસા માટે બીખ માગે છે, તેમ અનેક
આશ્ચર્ય કરનાર ઇશ્વર-આશા ત્યાગ વિનાના, ચિત્તની યાંત્રિ
વિનાના હોય તો તે ઇલા પાત્ર સંક છે. આનંદને સુખને
ખાતર જ આશા ને ઇશ્વર છે. ગીતામાં જ્ઞાનીનાં, ભક્તનાં
શુશ્રુણીતાના વિગેરે લક્ષણો કહ્યા છે તેવા લક્ષણવાળા સાધુ
ભક્ત જ આપણને આપણા માર્ગમાં સદાપ કહે તેવા છે.
ને ગીતામાં કહેલ લક્ષણો આપણા આચરણમાં ઉતારવાથી
જ આપણે ભવાટવીમાંથી છુટી શકીએ તેમ છે. જ્ઞાન
સિવાય મુક્તિ નથી. પોતાના વિચાર વિના જ્ઞાન નથી.
ભક્તિ વિના જ્ઞાન મળતું નથી. માટે ઇશ્વર રહિત કર્મ,
ભક્તિ ને જ્ઞાનનું નિત્ય સેવન કરવું. વૈરાગ્યનો આશ્રય લઇ
મુક્તિ માટે ધીરજ રાખી આપણે ચલ કરવો એજ ગીતામાં
પારંપાર કહેલ છે.

ગીતા દોહનનું આ પહેલું પુસ્તક ૭પાછ બધાર પડશે ને
તે જે જનસમુદાયને જરૂરી જણાશે તો બીજું પુસ્તક દુક
મુક્તમાં બધાર પાડવા પ્રકાશક ઇચ્છે છે. ગીતા દોહનમાં જે
કાંઈ ભૂલ વાંચકને લાગે તે પ્રકાશકને જણાવે તો મોટો
ઉપકાર થશે.

પરમાત્મા પ્રાણી માત્રને સુખી કરે. સૌને પ્રભુ સદૃશુદ્ધિ
આપે. ગીતાનું જ્ઞાન સમજવા ને આચારમાં ઉતારવા પ્રભુ
સાને સક્તિ આપે. એજ પ્રાર્થના.

વસો

કારતક સુદ ૧૧

સંવત ૧૯૮૯

}

લી.

રા મ દા સ

ના સૌને જય થી હરી.

ॐ

શ્રી હરિઃ
ૐ પરમાત્મને નમઃ

સ્વરૂપ નિશ્ચય પ્રકરણ.

પ્રાણીમાત્રનો સાચો ગુરુ કાળ ભગવાન છે. જ્યારે આપણા દેવામાં સાચી રીતે એમ વસે છે કે એક દિવસ આ બધું જ્યાંનું ત્યાં છેડી આપણે જવાનું છે ત્યારે બે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે

૧ આપણે કાણ ને કેવા છીએ ?

૨ આપણે શું કરવું જોઈએ કે જેથી આપણું જન્મનું જીવન સાચું થાય.

દુખીતી રીતે શરીર એજ આપણે એવું માનીએ છીએ. આપણે શરીર નથી પણ શરીરથી બિન્ન અસંગ આત્મા છીએ એ નીચેના શ્લોકથી સમજાશે.

શરીર એ જ આપણે નથી એવું વિચારમાં ને બ્યવહારમાં જણાય છે. જ્યારે પ્રાણી મરી જાય છે ત્યારે શરીર મડદા રૂપે રહે છે ને સૌ કોઈ કહે છે પ્રાણી મરી ગયો. એટલે શરીરથી બિન્ન જીવ છે એ નક્કી છે. એવું જાણવા ને તે કેવો છે તે જણાવવા નીચેના શ્લોકો છે.

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ।

ન ચૈવ ન મવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક : ૧૨

શબ્દાર્થ:-હું કોઈ વખત ન હતો એમ નથી. તેમજ હું અને આ રાજાઓ પણ ન હતા એમ નથી. તેમજ આપણે બધા આ પછી ન હોઈશું એમ પણ નથી.

ભાવાર્થ:-શરીર જન્મ્યા પહેલાં ને શરીર મુલા પછી પણ આપણે છીએ. એટલે શરીર ફરે છે પણ આપણે ફરતા નથી. ત્યારે ટૂંક કેવી રીતે બદલાય છે ?

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।

તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિર્ધીરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૧૪

શબ્દાર્થ:-જેવી રીતે શરીરને આ શરીરમાં બાલ્ય-વસ્થા, યુવાવસ્થા ને વૃદ્ધાવસ્થા (આવે છે) તેવી રીતે બીજા શરીરની પ્રાપ્તિ (યાય છે). ધીરજવાન તે બાબતમાં મુંઝાતો નથી.

વિવેચન:-આ શ્લોક ખુબ સમજવા જેવો છે. બાલ્યવસ્થા, યુવાવસ્થા ને વૃદ્ધાવસ્થા એમ અવસ્થા શરીરની ફરે છે. એટલે શરીર વિકારી છે. છતાં શરીરે તે ત્રણ અવસ્થામાં તેનો તે અવિકારી રહે છે. શરીરે શરીરની અવસ્થાઓ ફરતાં તે અવસ્થાઓને પોતામાં આરોપ કરી હું બાળક, હું યુવાન, હું વૃદ્ધ એમ કહે છે તે અજ્ઞાન છે. તેમજ એક શરીર છોડી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ સૂક્ષ્મ શરીર ફરે છે. છતાં ચેતન આત્મા તે શરીર ત્યાગને મરણ ને શરીર ધારણને જન્મ પોતાનાં માને છે. ધીરજ કોઈ પણ આધારથી રહે છે. જગતના પદાર્થોની ધીરજ વિનાશી છે. હું ચેતન અસંગ આત્મા છું એ જેટલા પ્રમાણમાં દૃઢ હોય તેટલા પ્રમાણમાં ધીરજ રહે છે. અનુભવ સક્ષિત આત્મજ્ઞાન એ જ ધીરજનો સાચો આધાર છે.

આથી ચેતન આત્મા અસંગ ને અવિકારી ઠર્યો. પણ શરીરને ટાઢ, તડકો, ભુખ, તરસ, મુખ દુઃખ યાવ તેનું શું ? આ દુઃકો નિવારણ થઈ શકે તેમ હોય તેને ક્રિયાથી નિવારવાં ને અનિવાર્ય હોય તેને સહન કરવાં એજ રસ્તો છે જેમ કે ટાઢ વાય તો કપડાં પહેરવાં કપડાં અપ્રાપ્ય હોય તો ટાઢ સહેલી. એ વાત નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

માત્રાસ્પર્શીસ્તુ કૌન્તેય શીતોષ્ણસુસદૃઃસ્વદાઃ ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યા સ્તંતિસ્તિતિક્ષસ્વ મરતા ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૧૪

શબ્દાર્થ:-હે કૌન્તેય ! ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શ તો ઠંડી, ગરમી, મુખ ને દુખ આપનારા છે. આવવા જવા વાળા ને અનિત્ય છે હે ભારત ! તેમને તું સહન કર.

વિવેચન:-જગતના તમામ પદાર્થો ને ક્રિયાઓ વહેતાં છે. સ્થિર નથી, વેગની અસર આત્માને નથી. શરીર ને ભુદ્ધિ પર્યાંત છે. જે અનિવાર્ય છે તેને હું આત્મા અસંગ છું એ જાવનાથી ચિત્તથી સહન કરવાં.

યં હિ ન વ્યયંત્યેતે પુરુષં પુરુષર્પ્યમ ।

સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૧૫

શબ્દાર્થ:-હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! મુખ દુખમાં સમાન રહેનારા જે ધીર પુરુષને તે પીડા કરતાં નથી તે (પુરુષ) મોક્ષ માટે યોગ્ય થાય છે.

વિવેચન:-મુખ દુખ વિગેરે શરીરને થાય છે. અગાની તે પોતાને થાય છે એમ માને છે. શરીરથી હું ભુદ્ધિ અસંગ

હું એવું દૃઢ જાણી શરીરના સુખ દુઃખમાં સમાનતાથી અવિકળ સ્થિતિમાં જે રહી શકે તે જ મુક્તિ પામે. ચિત્ત નિર્વિકાર રહે તો જ મોક્ષ પામે.

નાસતો વિઘટે માવો નામાવો વિઘટે સતઃ ।

ઉમયોરપિ દૃષ્ટોઽન્તસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૧૧

અર્થ:-અસત્ત્વ હોવાપણું નથી. સત્ત્વે અભાવ નથી. બંનેનો છેવટ (નિશ્ચય) તત્ત્વ દર્શી પુરુષોએ જાણ્યો છે.

વિવેચન:-જે પદાર્થો વિકાર વાળા છે તે વિનાશી છે. આવા પદાર્થ અસત્ કહેવાય છે. અસત એટલે ત્રણે કાળમાં એક સ્વરૂપે ન રહે તે. પ્રતિ ક્ષણ જગત માગમાં ફેરફાર થયા કરે છે જ્યોતિની શીખા એક રૂપ જણાય છે. પણ પ્રત્યેક ક્ષણે તે બદલાયા જ જાય છે. નદીના નદ આગળનું પાણી પ્રત્યેક ક્ષણે બદલાય છે. જતાં એક સ્વરૂપ જણાય છે. તેમ આપણો દેહ ને પ્રત્યેક વસ્તુ વિકાર વશ બદલાય છે. આવા વિકાર ને વિનાશ વાળા પદાર્થ માગને શાસ્ત્રમાં અસત્ સંજ્ઞા આપી છે. ને જે કદી વિકાર કે વિનાશ પામતા નથી તે સત્ કહેવાય છે. તમામ પદાર્થ માગ વિકાર ને વિનાશને પ્રાપ્ત થતાં તેના આકાર ને નામ બદલાય છે. પણ તેનો આધાર સત્ વસ્તુ તેની તે જ રહે છે. મીઠુવાટ બળતાં કે તેલ બળતાં મીઠુવાટ કે તેલનો નાશ થાય છે. પણ તેની મૂળ વસ્તુ જ્ઞાનમાં બીજે રૂપે છે જ. પાણી ગરમ થતાં પાણી નાશ થઈ વરાળ થાય. એટલે વિકાર ને વિનાશમાં પણ જે અવિકૃત સ્થિર રહે છે તે સત્ છે. વિકારી ને વિનાશી શરીરમાં અવિકારી, અવિનાશી સત્ આત્મા છે તેનું વર્ણન હાલે થાય છે.

અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

વિનાશમન્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૧૭

સંદર્ભ:-જેના વડે આ સર્વ વ્યાપ્ત છે તેને તું
ખરેખર અવિનાશી જાણુ. અન્યથાના નાશ કરવા કોઈ પણ
સમર્થ નથી

વિવેચન:-જેમ વિનાશી શરીરમાંના આત્માનો નાશ
થતો નથી તેમ અહ્યાં સધળામાં વ્યાપક જે અવિનાશી તત્વ
છે તેનો પણ નાશ થઈ શકતો નથી આ જગતમાં જે વસ્તુ
છે એક વિનાશી; બીજી અવિનાશી.

ન જાયતે ત્રિયસે વા કદાચિન્-

નાયં ભૂત્વા મરિતા મા ન મૃયઃ ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૨૦

સંદર્ભ:-આ (આત્મા) કદી જન્મતો નથી, તેમ કદી
મરતો નથી. આ (આત્મા) થઈને ફરીથી થવાનો નથી એમ
નથી. આ (આત્મા) અજ, નિત્ય, શાશ્વત, પુરાણ છે. શરીર
હણાતાં છતાં તે હણાતો નથી.

વિવેચન:-વિકારી ને વિનાશી શરીરમાં હું કાણુ છું તે
આ શ્લોક જણાવે છે. આત્મા અજ કહેતાં જન્મ વિનાનો,
નિત્ય એટલે હંમેશ રહેનારો, શાશ્વત એટલે નિરંતર રહેનારો,
પુરાણ એટલે સૌથી જુનો છે. આ લક્ષણ છાંસાસુએ પ્રથમ
દેહ કરવું. હું કાણુ છું એ નિશ્ચય કર્યા પછી મારે શું કરવું
એ પ્રશ્ન ઉકેલી શકે છે. પોતાને ગણવા સિવાય જગતના

પદાર્થને બાધવા મયનાર ઉર્ધ્વે રસ્તે મળલ કાપે છે. શરીરથી બિન્ન અવિકારી ને અવિનાશી આપણે છીએ એટલે નિશ્ચય અહીં સુધી થાય છે.

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય
નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ।
તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણા-
ન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૨૨

શબ્દાર્થ:-જેવી રીતે છુર્ણ પત્થો ત્યજીને મનુષ્ય નવાં બીજાં (વસ્ત્રો) ધારણ કરે છે, તેવી જ રીતે આત્મા (દેહી) છુર્ણ શરીરો ત્યજીને બીજાં નવાં (શરીરો) ધારણ કરે છે.

નૈનં છિન્દંતિ શલાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।

ન ચૈનં કલેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૨૩

શબ્દાર્થ:-એને (આત્માને) શસ્ત્રો છેદતાં નથી, એને અગ્નિ બાળતો નથી. એને પાણી. પલાળતું નથી. વાયુ સુકવતો નથી.

ભાવાર્થ:-ખાંચે છુતો તેમજ જગતના વિનાશી પદાર્થો આત્માને નાશ કરવા સમર્થ નથી.

અચ્છેદોઽયમદાહોઽયમકલેષોઽશોષ્ય एष च ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચ્છોઽયં સનાતનઃ ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૨૪

શબ્દાર્થ:-આ (આત્મા) છેદી શકાય નહીં તેવો, બાળી શકાય નહીં તેવો, બીજવી શકાય નહીં તેવો, ને શોષી

શકાય નહીં તેવો છે. આ (આત્મા) નિત્ય, સર્વ વ્યાપક, સ્થિર, અચળ, ને સન્નિતન છે.

વિવેચન:-અથા * શ્લોકમા શસ્ત્રો છેદતાં નથી વિગેરે કહ્યું તેથી કદાચ એમ સમજાય કે આત્મા છેદી વિગેરે શકાય તેવો છે પણ શસ્ત્ર વિગેરે છેદતાં નથી તેથી આ બીજો શ્લોક તે સ્પષ્ટ કરે છે, કે તે આત્મા જ એવો છે કે છેદી શકાય નહીં, બાળી શકાય નહીં વિગેરે. આથી આત્મા કેવો છે તે બહુ સ્પષ્ટ થયું આત્મા અવિકારી, વ્યાપક, અવિનાશી, અચળ ને સન્નિતન નક્કી થાય છે.

અવ્યક્તોડયમચિત્ત્યોડયમવિકાર્યોડયમુષ્યતે ।

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૨૫

શબ્દાર્થ:-આ (આત્મા) અવ્યક્ત છે, અચિંત્ય છે, અવિકાર્ય છે. તેથી એને એ પ્રમાણે જાણીને તેનો શોક કરવો તને યોગ્ય નથી.

વિવેચન:-આત્માને જગતના ગ્રયુજ પદાર્થોની સત્તાથી પર કહી તેને હંદ્રિયોથી વ્યક્ત ન થાય તેવો અવ્યક્ત કહે છે. મનથી જાણી શકાય નહીં તેવો અચિંત્ય ને કાષ્ઠથી વિકાર ન પામે તેવો કહ્યો. આત્મા દેહથી છુદો એ સમજાયું. આત્મા અવિકારી વિગેરે સમજાયું. પણ એક વિકલ્પ રહે છે કે આત્મા કદાચ શરીર ઉત્પન્ન થાય તે સાથે ઉત્પન્ન થાય ને શરીર મરે ત્યારે મરે એવું હોય તો? એટલે શરીરની પેઠે આત્માને પણ જન્મ મરણ હોય તો? એનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે શોક ન કરવા માટે આપે છે.

અથ ચૈનં નિત્યજાતં નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્ ।

તપાપિ ત્વં મહાબાહો નૈવં શોચિતુમર્હસિ ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૨૬

જે

કર્તવ્ય નિશ્ચય પ્રકરણ

પ્રથમ પ્રકરણમાં, ઉત્પન્ન કરેલ બે પ્રશ્નોમા આપણે કેાણ ને કેવા છીએ એ નિશ્ચય થયો. વાસ્તવિક રીતે આત્મા સુખ દુઃખ, જન્મ મરણ, હર્ષ, શોક ને ચિંતાથી રહિત છે. એવું જાણવા છતાં આપણે એ વશ છીએ તેવું અનુભવાય છે. હાલે શું કરીએ કે તે ન અનુભવાય ? અનુભવવાનું સાધન ચિંતિત છે. ચિત્ત એટલે અંતઃકરણ. એ ચિત્ત દ્વારા સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન થાય છે. શરીરમાં ગણ્ય પદાર્થ છે. ઇન્દ્રિયો સહિત શરીર, ચિત્ત ને આત્મા. આત્મામાં ફેરફાર થાય તેમ નથી. શરીરને તે જે ધર્મવાળું છે તેમાં ફેરફાર થાય તેમ નથી. હાલે બાકી રહ્યું ચિત્ત. પ્રાણીમાનની પ્રવૃત્તિ ચિત્ત અનુસાર થાય છે. ચિત્તને યોગવાસિષ્ઠમાં પ્રાણ ને વાસના બેનું બનેલું કહ્યું છે, સકળ શાંતોનું તાત્પર્ય ચિત્તને નિવૃત્તિ કરવામાં છે. વાસના અગર પ્રકૃતિ અનુસાર પ્રાણી કર્મ કરે છે. પ્રાણીમાનની પ્રવૃત્તિ કાંતો ભોગ અર્થે હોય છે અથવા તો મોક્ષ અર્થે હોય છે હાલે ભોગ અર્થે પ્રવૃત્તિથી સુખ છે કે મોક્ષ અર્થે પ્રવૃત્તિથી સુખ છે તે તપાસીએ. ભોગ શરીર દ્વારા ભોગથી શકાય છે. ભોગની ઇચ્છાવાળાને, જન્મ મરણ ધર્મવાળું શરીર ધારણ કર્યું જ છૂટકો. શરીર ધારણ થાય. એટલે શરીરનાં સુખ દુઃખ ચિત્ત દ્વારા અનુભવ્યે જ છૂટકો. કારણ કે અંતર ઇચ્છા તો ભોગ ભોગવવા, અર્થે જ શરીર ધારણ છે. શરીર ધરણ થયા છતાં જોને ભોગની અરુચિ છે, ભોગ પ્રત્યે વૃત્તિ નથી પણ જોની પ્રવૃત્તિ મોક્ષ અર્થે છે તે તો છૂટે છે જ. પ્રાણી માન ત્રિવિધ તાપથી દુઃખી છે. ને પ્રાણી માન સુખને ઇચ્છે છે. જેમ દરદી માણસ દુઃખની નિવૃત્તિ ઇચ્છે તો તે દુઃખ નિવૃત્તિ માટે જેમ તેની પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ તેમ આપણે સંસારના ગણ્ય માપથી આપણને દુઃખી માનતા

. નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ત્રાયુક્તસ્ય માવના ।

ન ત્રાભાવયતઃ શાન્તિરશાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૬૬

શબ્દાર્થ :- અયુક્ત પુરુષની બુદ્ધિ (ચિત્તર) હોતી નથી. તેવા અયુક્તને ભાવના (ભોક્ષ ભાવના-આત્મજ્ઞાન ભાવના) હોતી નથી. ભાવના રહિતને શાંતિ હોતી નથી. અશાંતને સુખ ક્યાથી ?

વિવેચન :- આટલું નહીં થયું કે ભોગેચ્છવાળું ચિત્ત અશાંત અસુખી હોય છે. ભોગેચ્છા રહિત ચિત્ત ચિત્તર ને શાંત હોય છે. ચિત્તમાં ભોગની ઇચ્છા એ જ અશાંતિ છે. માટે ભોગની ઇચ્છાના ત્યાગ સિવાય ચિત્તની શાંતિ-સાચું સુખ થવાનું નથી.

ભગવાન તે જ ખતાવે છે :-

યામિમાં પુષ્પિતાં ઘાત્ત્વં પ્રવદન્ત્યવિપશ્ચિતઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્યં નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૪૨

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાધિશેષબદ્ધા ભોગૈશ્વર્યગતિ પ્રતિ ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૪૩

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાપદ્ધતચેતસામ્ ।

વ્યવસાયાશ્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૪૪

શબ્દાર્થ :- હે અર્જુન ! વેદના અર્થવાદમાં પ્રીતિવાળા, (એટલે ભોગોમાં પ્રીતિવાળા), (ભોગો સિવાય) બીજું કંઈ

(પ્રાપ્ત્ય) નથી એમ બોલનારા અવિવેકીઓ, કામનાવાળી બુદ્ધિવાળા, સ્વર્ગને જ શ્રેષ્ઠ માનનારા પુરુષો કર્મના ફળરૂપ જન્મ દેવાવાળી, ભોગ ને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ માટે જુદી જુદી ક્રિયાઓ ખતાવનારી જે આ મીઠી મધુર વાણી બોલે છે તેવી વાણીથી મોહિત થએલાં ચિત્તવાળા અને ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં આસક્ત પુરુષોની નિશ્ચય કરનારી બુદ્ધિ સમાધિમાં ટકતી નથી.

વિવેચન :- ભોગ બે પ્રકારના છે. આ લોકના ભોગ ને પરલોકના ભોગ. જેવા આ લોકના ભોગ ■ તેવા જ પરલોકના છે. મનુષ્ય લોકના ભોગ કરતાં પરલોકના એટલે સ્વર્ગલોક, અલ્લભ્યોક વિગેરેના ભોગ વિશેષ આકર્ષક લેખાય છે.

સમાધિ એટલે સમાહિત ચિત્ત, જેમાં ચિત્તની વૃત્તિ ચાલે હોય, સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત સ્થિર હોય તે સમાધિ.

ધ્યજાનું માખાપ ચિત્ત છે. ચિત્ત ધ્યજાવાળું હોય તો તે સમાધિ સુખ ચિત્તની સમાહિતપણાનું સુખ ભોગવી શકતું નથી. જેવું પરલોકના ભોગની વાસનાથી પ્રવૃત્ત થએલું ચિત્ત સમાહિત થઈ શકતું નથી તેવું જ આ લોકના ભોગની વાસનાથી પ્રવૃત્ત થએલું ચિત્ત સમાહિત થઈ શકતું નથી.

ભોગની વાસનાથી ભોગ માટે પ્રવૃત્તિ. તેથી શ્રમ, કલેશ, રાગ ને ક્રોધ જન્મ પામે છે. એટલે ભોગની પ્રાપ્તિ માટે શ્રમ, પ્રાપ્ત થયા પછી ભોગ જાતે વિકારી ને વિનાશી છે, છતાં તે વિકાર ને વિનાશ ન પામે, એવી મિથ્યા ધ્યજા પ્રવૃત્તિ કરવા શ્રમ ને ચિંતા ને ભોગ નાશ પામતાં કલેશ ને ચિંતા, એમ ભોગ પ્રાપ્તિની ધ્યજાથી માંડી ભોગ નાશ પામ્યા પછી પણ શ્રમ, કલેશ ને ચિંતા જ રહે છે. તેથી ભોગ અર્થે પ્રવૃત્તિ, અગર કર્તવ્ય તે સુખની ધ્યજાવાળાને ત્યાજ્ય છે.

ભોગથી સુખ થાય છે એમ આપણે કહીએ છીએ. તે

ભોગ પ્રાપ્તિના કાળમાં અપ્રાપ્ત ભોગની પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રવૃત્તિથી અશાંત થએલું ચિત્ત ઇચ્છિત ભોગ પ્રાપ્ત થતાં શાંત થાય છે તે શાંત ચિત્તજ સુખ અનુભવે છે. ઝોટલે ચિત્તની શાંતિ એ જ સુખ છે. શાંત ચિત્તમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરી શ્રમ વેડી ઇચ્છાની પૂર્તિની એક દાણમાં શાંતિ અનુભવવી એ સારું કે સદાય ઇચ્છા રાહિયપણાથી શાંતિ અર્થે અનુભવવી એ સારું એ નિશ્ચય સહેજે થાય તેવો છે.

૫મી ભગવાન કહે છે:—

ત્રિવિધા મં સામવાઃ પૂતપાપા
યજ્ઞૈરિદ્ધ્વા સ્વર્ગતિ પ્રાર્થયન્તે ।
તે પુણ્યમાસાઘ સુરેન્દ્રલોકઃ
મશ્નન્તિ દિવ્યન્દિવિ દેવ ભોગાન્ ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૨૦

અર્થ :—ગણ વેદમાં કહેલાં કર્મ કરનારાં, સામરસનું પાન કરનારાં, નિષ્પાપ મનુષ્યો યજ્ઞથી મારું (ભગવાનનું) યજ્ઞન કરી સ્વર્ગની ગતિની પ્રાર્થના કરે છે તે પુણ્ય, (૩૫) ઈદ્ર લોક પ્રાપ્ત કરી સ્વર્ગમાં દિવ્ય દેવ ભોગો ભોગવે છે.

તે તે મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં,
ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रयत्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૨૧

અર્થ :—તે લોકો તે વિશાળ સ્વર્ગલોક ભોગવીને પુણ્ય ખજાસ થતાં મૃત્યુલોકમાં પાછા આવે છે. એ પ્રમાણે

તથા વેદના ધર્મને પાળનારા ને કામનાની ઇચ્છાવાળા આવ જન્મે (પૃથ્વીથી સ્વર્ગમાં—ને સ્વર્ગથી પૃથ્વીમાં એમ જન્મ મરણને) પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન :- આ જન્મે શ્લોકે બહુ વિચારવા જેવા છે. જેમ બાજીરનો ખોટો રૂપીઓ તેના સંકલ્પ સુધી જ દેખાય છે ને સંકલ્પ મટતાં તે મારી જ છે તેમ યુદ્ધ પહોંચે ત્યાં સુધી ભોગ રહે છે, તે પછી નાશ પામે છે. ભોગ માત્ર યુદ્ધ રચિત છે.

વેદમાં સકામ કર્મ, ને મોક્ષ કર્મ જન્મે જતાવેલાં છે. જેને ભોગની ઇચ્છા હોય તે સકામ કર્મ કરે. ને મોક્ષની ઇચ્છા હોય તે ઇચ્છા રહિત ચક્રાર્થે કર્મ કરે.

કપડીથી માંડી બ્રહ્માના સરીર સુધી પ્રાણી માનનાં સરીર પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ ને આકાશ એ પાંચ તત્વનાં જ ઝોજા વધતા પ્રમાણનાં જનેલાં છે ને વિકારી ને વિનાશી છે. આખા બ્રહ્માંડમાં કોઈ પણ લોકમાં રાજ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ પાંચ વિષયોથી છંદો વિષય નથી. ને પ્રાણીમાત્રનું ચિત્ત સર્વ, રજસ ને તમસ એ બધું ગુણથી ચોથા ગુણનું નથી. આ લોક કે પરલોકના ભોગનું ગમે તેવું ચિતાકર્ષક વર્ણન સાંભળીએ પણ જ્ઞાનના ભોગમાં જેટલું તેને સુખ છે તેટલું જ ઈદ્રના ભોગમાં ઈદ્રને છે. ઇચ્છિત ભોગની પ્રાસિકાળમાં ચિત્તની શાંત વૃત્તિ એ જ સુખ. સૌથી વિશેષ સુખી એ છે કે જેને કશી કહી ઇચ્છા જ થતી નથી, તે નિરિચ્છ છે. તેની ચિત્તવૃત્તિ સદા શાંત છે. તે સદા સુખી છે.

ભગવાન કહે છે :-

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિર્ઋગુણ્યો મહર્જુન ।

... નિર્દ્વન્દ્વો નિત્યસત્ત્વસ્યો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૪૫

સમ્બાધ:-ત્રણ ગુણની બાબત જેમાં છે તેવા વેદો છે. હે અર્જુન! તું ત્રણ ગુણથી રહિત થા (સુખ દુઃખાદિ) કંઈ રહિત, નિત્ય સત્ત્વમા સ્થિત કરનારો, યોગ ને ક્ષેમની ચિંતા વિનાનો ને આત્મ નિષ્ઠ થા.

વિવેચન:-સ્વસ્વપનો ને જગતનો નિશ્ચય કર્યા પછી શું કરવું છે તેનો આ ઉત્તર આપે છે. ત્રણ ગુણમય ભોગ પદાર્થ છે. વેદનો ભાગ તે ભોગ પ્રાપ્તિના માર્ગ બતાવનારો છે. તે ભોગોની ઇચ્છા વિનાનો થા. એ પ્રથમ વાત છે. આ ઉપરથી પ્રાયશઃ પરલોક ને આ લોકના ભોગની પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રવૃત્તિ બંધ કરવી, વળી કહે છે કે આ લોકમાં પ્રારબ્ધથી આવી પડેલા સુખ દુઃખ ટાલ તડકો જે અનિવાર્ય છે તેને સહન કરતો થા. સત્ત્વ એટલે વાસના વિનાનું ચિત્ત: એવા વાસના વગરના ચિત્તમાં સ્થિતિ કરતો થા. એટલે શાત ચિત્ત વાળો રહી નિલસ શાંતિ-આત્મલિપ્ત શ્રેષ્ઠ સુખનો ઉપભોગ લેતો રહે. આ જગતમાં આ જન્મના યોગ ક્ષેમ માટે પાત્ર રહિત થા. તાત્પર્ય કે પ્રારબ્ધ અનુસાર તે થયે જશે. માટે તેની પણ ચિંતા રહિત થા ને હું આત્મ સ્વરૂપ છું, સત્ ચિત્ત આનંદ સ્વરૂપ છું, હું અસંગ છું એ બોલના વાળો તે ગિયતિમાં રહે.

મનુષ્યને જીવનના નિર્ભાવ અર્થે અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ જેને યોગ કહે છે, ને પ્રાપ્ત થયેલાનું રક્ષણ જેને ક્ષેમ કહે છે એ નડે છે. મનુષ્ય પરલોકના ભોગની ઇચ્છા લાગે, આ લોકના વિશેષ ભોગની ઇચ્છા લાગે, બાકી જીવનના નિર્વાહની ઇચ્છા તેને સહેજે છૂટતી નથી. તે માટે જાની એમ સમજે છે કે પ્રારબ્ધ પ્રમાણે જીવનના જરૂરી ભોગો મળે જ જવાના છે. તેથી ચિંતા કરેલી વ્યર્થ છે. ચિંતા કરે મર્જવાનાં નથી. આ આશ્રયે જાની નિશ્ચિંત રહે છે.

અથવા તો બગવાન વિશ્વંબર પ્રાણીમાનુષ પાલન પોષણ કરે છે માટે તેમાં વિશ્વાસ રાખી પ્રાણી નિશ્ચિંત રહે.

બગવાન કહે છે:—

અતન્યાશ્વિન્તયન્તો માંં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વદામ્યહમ્ ॥

અધ્યાય ૯ શ્લોક ૨૨

શબ્દાર્થ:—જે મનુષ્યો અનન્ય બકિતથી ચિંતન કરતા મારી બકિત કરે છે તેવા હંમેશ યોગમાં જોડાએલ મનુષ્યોનું યોગક્ષેમ હું ચલાવું છું.

વિવેચન:—આ આખા પ્રકરણનો આવાર્થ એ છે કે મુમુક્ષુએ ભોગેચ્છા રહિત કર્મ કરવા. ને આ લોકના, પરલોકના ભોગની ઇચ્છા તેમ જ જીવન નિભાવની ચિંતા ત્યજી ઇચ્છા, રહિત કર્મ કર્યે જવાં. ઇચ્છા એ જ બંધ છે. નિરિચ્છા એ જ મોક્ષ છે. તે વાત બગવાન સ્પષ્ટ કરે છે:—

કર્મણ્યેવાંધિકારસ્તે મા. ફલેષુ કદાચન । ”

।મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્માં તે સન્નોડસ્ત્વકર્મણિ ॥ ”

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૪૭

શબ્દાર્થ:—તારો ‘અધિકાર કર્મમાં (કર્મ કરવામાં) છે, ફળમાં કદી નહીં.’ કર્મના ફળના હેતુવાળો છું થા’ નહિં. તારી પ્રીતિ અકર્મમાં (કર્મ ન કરવામાં) ન હો.

વિવેચન:—આત્માના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કર્યા પછી કર્તવ્યનો નિશ્ચય એ થાય કે ફલેચ્છા રહિત કર્મ કરવાં. વાસ્તવિક રીતે આત્મા અકર્તા છે. શરીર ને ઇન્દ્રિયો તથા ચિત્ત કર્મ કરે, છે. છતાં તે કર્મ હું કર્યું એમ આત્મા માની કર્મ ન કર્યા છતાં કર્યા માની કર્મનું ફળ પોતે ચિત્ત દ્વારા ભોગવે

અર્થ :-કર્મથી ઉત્પન્ન થતા ફળને ત્યજીને (સામ્ય) શુદ્ધિથી મુક્ત મનને કર્મને રાખનારા પુરૂષો જન્મરૂપ બંધનથી મુક્ત થઇને દુઃખ વિનાના (મોક્ષ) પદને પામે છે. ।

વિવેચન :-આત્માર' સુધીના ભગવાનના બોધથી એમ સમજાયું કે ઇચ્છા રહિત સ્વધર્મરૂપી કર્મ કરવાથી જ ચિત્તની આત્મ તિક્ક શાંતિ-મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આની રીતે જેનું ચિત્ત શાંત થયું છે ને જેની શુદ્ધિ તેથી સ્થિર થઈ છે તેવાનો આત્મા અર્જુન પૂછે છે. જે આચરણ સ્થિર શુદ્ધિનું હોય તેનું જે સાધક આચરે તે સાધક તેવો થઈ શકે, માટે તે બધુનું જરૂરી છે. તેથી ભગવાન સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ-આચરણ કહે છે.

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्य मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोष्यते ॥

અખ્યાય ૨ શ્લોક ૫૫

અર્થ :-હે પાર્થ ! જ્યારે મનમાં રહેલી સર્વ કામનાઓને તે ત્યજે છે અને પોતામાં જ પોતે સંતુષ્ટ રહે છે ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ।

વિવેચન :-પ્રથમ આપણે વિચાર્યું છે કે ઇન્દ્રિયો સહિત શરીર, ચિત્ત ને આત્મા ત્રણ છે. આત્મા નિર્વિકાર ને અલોકતા હોવાથી તેના અર્થે કોઈ કામનાજ હોતી નથી. તે પ્રજ્ઞકામ છે. શરીરની સ્વાભાવિક ઇચ્છા જીખ, તરણ, ટાઢ, તડકા વિગેરેની નિવૃત્તિ હોય છે. તે ત્યાજ્ય નથી. જીખ લાગે ત્યારે ખાવાની ઇચ્છાએ સ્વાભાવિક ઇચ્છા છે તે અનુસાર ખાવું જોઈએ. પણ અમુક જ ખાવું છે એ મન કામના છે. ને બાકી રહી મન કામના તે અસ્વાભાવિક છે. તે ત્યાજ્ય છે. મનની કામનાઓ પરિપૂર્ણ પછે કદી પુરી કરી શકાય

અનુભવ પ્રાપ્ત થતાં હવે તેમ જ દ્રેષ કરતો નથી તેની શુદ્ધિ સ્થિર થએલી છે.

વિવેચન :- સ્નેહ વસ્તુ આધીન છે. ને, અસ્થિર છે. સ્થિતપ્રજની દષ્ટિ જગતના પદાર્થ ઉપર નથી. તેની દષ્ટિ આત્મા તરફ છે. સ્થિતપ્રજ વસ્તુ ને અનુભવી તેની કિંમત આંકતો નથી તેથી તે સ્નેહ કરતો નથી. તેને તો સર્વ આત્મ સ્વરૂપ હોવાથી તેને સર્વ ઉપર નિર્મળ પ્રેમ-આનંદ જ પ્રાપ્ત છે.

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियोपम्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

અધ્યાય. ૨, શ્લોક ૫૮

અર્થ :- જેમ કૂર્મ કાચબો સર્વ આનુભવી અંગોને ખેંચી લે છે, તેમ આ (પુરુષ) આત્મા, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને ખેંચી લે છે. ત્યારે તેની શુદ્ધિ સ્થિર થાય છે.

વિવેચન :- જેમ તૃપ્ત એ કહેવાય કે જે ભોજન ઇચ્છે નહિ. ને ભોજન ઇચ્છે તો તે અતૃપ્ત જ લેખાય. તેમ જ જાતે આનંદ સ્વરૂપ છે તે વિષયભોગમાં આનંદ ઇચ્છે નહિ ને ઇચ્છે તો તે આનંદ સ્વરૂપ પોતાને જાણતો નથી. વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયો પાછી ન વળેલી તેની શુદ્ધિમાં ભોગની ઇચ્છા હોય છે. ઇચ્છા હોવાથી શુદ્ધિ અસ્થિર થાય છે.

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥

અધ્યાય. ૨, શ્લોક ૫૯

અર્થ :- નિરાહારી - પુરુષના - વિષયો, રસ - સિવાય નિવૃત્ત થાય છે. પણ, એનો (એટલે સ્થિતપ્રજનો) (વિષય) રસ પરમાત્માનો અનુભવ થવાથી નિવૃત્ત થાય છે.

વિવેચન :- આ શ્લોક વિચારવા જેવો છે. શરીરથી

તેમ નથી. સૌ કામનાઓ પુરી પાડતાં તે લાખ ઉભી કરે તેમ છે. મન કદી તૃપ્ત થતુ જ નથી. તેથી મનની કામના ત્યજે તે જ સ્થિતપ્રજ્ઞ. ને મન કામના તે જ ત્યજી શકે કે જેણે સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય કર્યો છે ને જે જાણે છે કે હું જ સત્ ચિત્ત આનંદરૂપ છું, સુખ સ્વરૂપ છું છું, આનંદ સ્વરૂપ છું છું, તેથી તે સ્વસ્વરૂપમાં જ સંતુષ્ટ છે. ઇતર કોઈ વસ્તુની તે પોતાના સુખ માટે ઇચ્છા કરતો નથી. જેમ બળતો દીપક પોતાના માટે બીજા દીપકની ઇચ્છા કરતો નથી.

દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગભયંક્રોધઃ સ્થિતધર્મનિરુપ્યતે ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૫૬

શબ્દાર્થ :- દુઃખમાં જેનું મન ઉદ્વેગ પામતું નથી. સુખમાં જે સ્પૃહા વિનાનો છે. જેના રાગ, ભય ને ક્રોધ ગયેલા છે તે સ્થિર બુદ્ધિવાળો કહેવાય છે.

વિવેચન :- જંગમમાં ક્રિયાઓ બન્યા કરે છે. તેની અસર બુદ્ધિ સુધી થાય છે. સૌ પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બુદ્ધિ છે. ગમે તેવા સંજોગોમાં બુદ્ધિ ચલિત થઈ તો તે અસ્થિર બુદ્ધિવાળો લેખાય. જેમ બુદ્ધિ દુઃખમાં વિકારી બને છે તેમ સુખમાં પણ વિકારી બને છે. સુખમાં વિકારી બનતાં તે મોહ ને અહંકાર વશ થઈ બાદ જુલે છે. વિકાર વિનાની શાંત સ્થિર બુદ્ધિ રહે તે જ સ્થિતપ્રજ્ઞપણાની નિશાની છે.

યઃ સર્વજ્ઞાનમિસ્નેહસ્તત્તત્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નામિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૫૭

શબ્દાર્થ :- જે સર્વ જ્ઞાન સ્નેહ વિનાનો છે, જે શુભ અને

(ચિયર શુદ્ધિએ) મારે વિશે પરાયણ રહેતું જોઈએ, જેની દ્રિયો વશમાં છે તેની શુદ્ધિ સ્થિર થયેલા છે ।

વિવેચન - ચિત્તની વૃત્તિ કા તો ભોગ તરફ ને કાં તો મોક્ષ તરફ હોય છે. ભોગમાથી ખેંચાયલી ચિત્તવૃત્તિને આલંબની જરૂર છે તેથી ભગવાન કહે છે તેને માપર ઝોટલે મારા પરમાત્મા પરાયણ, કરવી નિરાહારીની ચિત્ત વૃત્તિ વિવેચનાથી ખેંચાય છે પણ તેને પરમાત્માનું આલંબન ન મળવાથી પાછી વિવેચના દબે છે જગતમાં ખેંચાય છે. કાં તો પરમાત્મા ને કાં તો ભોગસ્વરૂપ જગત. ભોગસ્વરૂપ જગતનો છાડી પરમાત્મામાં ન ચોરે તો તે જગત તરફ જ જાય છે.

પ્યાયતો વિષયાન્યુંસઃ સન્નસ્તેષૂપજાયતે ।

સન્નાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૬૨

ક્રોધાદ્ભવતિ સમોદ્ધઃ સમોદ્ધાત્સ્મૃતિવિષ્મયઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો ॥

૨

છે ત્યારે જ તે ઇચ્છાએ છીએ. તેનું પણ મૂળ કહે છે કે વસ્તુનું ચિંતન કરે તો જ વસ્તુમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે ભોગેચ્છાનું મૂળ ચિંતન છે. ને ચિંતનથી પ્રીતિ છે. માટે ભોગેચ્છા ત્યજનારે ભોગનું ચિંતન ને ભોગમાં પ્રીતિ ત્યજવાં. ભોગનું ચિંતન ત્યજવા ઇચ્છનારે ભોગ ચિંતન બદલે ઇશ્વર ચિંતન કરવું. ને ભોગમાં પ્રીતિને બદલે ઇશ્વરમાં પ્રીતિ કરવી, ને ભોગમાં દાપ બેવા. સબંધથી ચિંતન થાય છે. માટે ભોગ ને ભોગીનો સહવાસ ત્યજવો. ભોગમાં દાપ દષ્ટિથી ભોગ પ્રત્યે રાગને બદલે વૈરાગ્ય થાય છે. રમૂતિ વિભ્રમ એટલે હું કાણ છું એ વાતનો અવિવેક. ને એ અવિવેકથી શુદ્ધિની સ્થિરતા નાશ પામે છે. ને તેથી ઉત્તરોત્તર પતન થાય છે. માટે ભોગો ત્યજ્યા શિવાય કદી સાનું સુખ, સ્થિર શુદ્ધિ, આત્મતિક શાંતિ થવાનાં નથી.

ઇદ્રિયો ભોગને જોતાં કે જાણતાં તેના માટે ઇચ્છા ને પ્રવૃત્તિ કરે તે પાશવ વૃત્તિ છે. પણ ભોગ જોતાં તેમાં યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કરે, અણુ હક કે હકનો વિચાર કરે, શ્રેય અશ્રેયનો વિચાર કરીને પ્રવૃત્તિ કરે તે જ મનુષ્યત્વ છે. ભોગના દાસ થતાં મનુષ્યત્વ નષ્ટ થાય છે. પશુત્વ આવતું જાય છે. ને ભોગ ત્યાગ કરતાં દેવત્વ આવતું જાય છે. ભોગ, ત્યાગ, ઇચ્છા ત્યાગ એ જ સુખનું નિધાન છે.

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ । .

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ .

અધ્યાય ૨ શ્લોક ૬૪

શબ્દાર્થ:-જેના તાબામાં પોતાનું મન છે તેવો રાગ ને દ્વેષથી રહિત ચએલી ને પોતાને સ્વાધીન એવી ઇદ્રિયો વડે વિષયોને ભોગવતો હોય છતાં ચિત્તની પ્રસન્નતાને (શાંતિને) પામે છે.

કર્મ ત્યાગ કે કર્મચોગ ?

ધરુણ વિના કર્મ કરવા, આસક્તિ વિના મમતા રહિત પ્રકૃતિ અનુસાર કર્મ કરવા એવું આપણે ગયા પ્રકરણમાં જાણ્યું. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય કે એ બધા કરતાં કર્મ જ ન કરવા, જોઈ બંધન ન થાય. આ પ્રશ્નના ઉત્તર ભગવાન આપે તે પહેલાં આપણે વિચારીએ કે કર્મ કરનાર કાણ છે ? હૃદયો સહિત શરીર, વાણી તથા અંતઃકરણથી કર્મ થાય છે. શરીરનો સંપર્ક રાખી તેને કદાચ કાષ્ટની પેઠે અક્રિય રાખી શકીએ. તેને વશિષ્ટ ભગવાને કાષ્ટ મૌન કહ્યું છે. હૃદયોને રોકી રાખીએ, ને તેને અક્રિય કરીએ તે અક્ષ મૌન કહેવું છે. વાણીને રોકી રાખીએ તે વાહમૌન કહેવાય છે. હાલે બાકી રહ્યું મન. આ ત્રણે શરીર, હૃદયો ને વાણી રોકતાં છતાં જો મન ન રોકાય તો એ ત્રણે રોકાયાં શા કામતાં ? કર્મનો ઉત્પાદક, સંકલ્પનો કર્તા, બંધ મોક્ષનો ભોગવનાર એ મન છે. મનને રોકવું એટલે મનને સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત કરવું. ત્યારે મન માંથી ભોગેચ્છા મટી જાય છે. ત્યારે મન હર્ષ રોષ, રાગદ્વેષ રહિત યશ્ત શાંત, નિઃસંકલ્પ, નિષ્ક્રિય થાય છે, ત્યારે જ તેને સુખ અનુભવ થાય છે. શરીર, હૃદયો ને વાણી બંધ હોય ને મન ક્રિયાત્મક હોય તો સુખ થતું નથી. મૂળ વસ્તુ તો મન છે. શરીર, હૃદય ને વાણી ક્રિયાવાળાં હોય તો પણ જો મન નિરીચ્છ, નિષ્ક્રિય હોય તો સુખ થાય છે. એટલે બધો ઝોક મનને નિષ્ક્રિય કરવાના પ્રયત્ન ઉપર છે. હાલે ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય કે શરીર, હૃદયો ને વાણીને પણ રોકે ને મનને પણ રોકે તો ? અભ્યાસી માટે આ બનવું સહેલું નથી. મનને રોકવા માટે, નિષ્ક્રિય કરવા માટે પ્રથમ તેને ધરુણ રહિત કાર્યમાં પરાવવાથી તે નિઃસંકલ્પ યશ્ત થકે છે.

તે વાત ભગવાન કહે છે :—

ન કર્મણામનારમ્માનૈષ્કર્મ્યં પુરુષોઽશ્રુતે ।

ન ચ સન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥

અધ્યાય ૩ શ્લોક ૪

શબ્દાર્થ :-કર્મનેા આરંભ ન કરવાથી પુરુષ નૈષ્કર્મ્યને પ્રાપ્ત કરતો નથી. અને (કર્મનેા) ત્યાગ કરવાથી સિદ્ધિ એટલે મોક્ષને મેળવતો નથી.

વિવેચન :-આખા શરીરની પ્રવૃત્તિનું મૂળ ચિત્ત છે. ચિત્તમાં પ્રાણ ને પ્રકૃતિ બે છે. પ્રકૃતિ અનુસાર પ્રાણી ધરછે અગર ન ધરછે પણ ક્રિયા થાય છે જ. નિષ્ક્રિય શરીર જીવતું હોય ત્યાં સુધી રહી શકતું નથી તે વાત ભગવાન કહે છે :-

ન હિ કથિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ।

કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિર્જૈર્મુજૈઃ ॥

અધ્યાય ૩ શ્લોક ૫

શબ્દાર્થ :-કોઈ પણ પુરુષ એક ક્ષણ પણ કદાપિ કર્મ કર્યા વગર રહી શકતો નથી. પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલ ગુણો વડે પરવશ એવાં સર્વ પ્રાણીથી કર્મ કરાય છે.

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય બાસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઈન્દ્રિયાર્યાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ્ત ઉચ્યતે ॥

અધ્યાય ૩ શ્લોક ૬

શબ્દાર્થ :-કર્મેન્દ્રિયોનેા સંયમ કરી જે મનથી ઇન્દ્રિયોના વિષયોને સ્મરતો બેસી રહે છે તે મૂઢ જુદ્ધિવાળો મિથ્યાચાર અગર દાંભિક કહેવાય છે.

યસ્તિન્વન્દ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમેતઽર્જુન ।

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥

અધ્યાય ૩ શ્લોક ૭

શબ્દાર્થ :- જો ધંદિયોને (જ્ઞાન ધંદિયોને) મન 'વડે નિયમમાં રાખી કર્મ' ધંદિયો વડે આચકિત વિનાનો કર્મ-યોગ આચરે છે તે શ્રેષ્ઠ છે.

વિવેચન :- હાથ, પગ, મુખ, ગુદા ને લિંગ એ કર્મેન્દ્રિયો છે. આંખ, કાન, નાક, જીભ ને ત્વચા એ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. કર્મેન્દ્રિયોથી કર્મ થાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા વસ્તુ સમજાય છે, તે જોગ જોગવાય છે. જોગ બુદ્ધિ કાઢવાથી જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો સંયમ મનથી કરી કર્મ કરતાં બંધનમાંથી છૂટે છે.

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો જ્ઞાકર્મણઃ ।

શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધયેદકર્મણઃ ॥

અખ્યાય ૩ શ્લોક ૮

શબ્દાર્થ :- તું વિદિત કર્મ કર. અકર્મ કરતાં કર્મ વધારે સારું છે. કર્મ ન કરવાથી શરીરનો નિર્વાહ પણ સફળ થશે નહિં.

વિવેચન :- શરીર જીવતું છે ત્યાં સુધી તેને જીખ, તરસ, દાઢ, તડકો પિંગેરે બાધ કરે છે. ને તેના નિવારણ માટે તે જગતના પદાર્થોનો ઉપયોગ કરે છે. જો તે પોતે કશું કામ ન કરે ને પદાર્થોનો ઉપયોગ તે કરે તો તે ચોર છે. આપણું ને લેણું એ ન્યાય છે. કરણું કશું નથી ને ઉપયોગ કરવો છે એ અન્યાય છે. જોગ માત્ર કાર્ય છે. કાષ્ટનું પણ તે કરેણું છે. જો સર્વે પ્રાણી કર્મો ન કરે તો પદાર્થ ઉત્પન્ન જ ન થાય. ને તેથી શરીર જ ન જીવી શકે. કોઈ કહે કે જગત બંધે કર્મ કરે પણ હું કર્મ નહીં કરું પણ હું જગતના પદાર્થોનો ઉપયોગ કરીશ (જે ઉપયોગ કર્યા સિવાય તેણું શરીર જીવી જ ન શકે) તો તે તો અધર્મી, અણુહકનું જોગવનાર ચોર જ છે. સૌએ શરીરથી પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર કર્મ કર્યું જ જવાં. જે કર્મ પોતાના જોગ માટે નથી તે જગત અર્થે

છે. જગત અર્થે એટલે મગ્ન અર્થે. એક વસ્તુનો નારા
ને ખીજની હિતપત્તિ એમ જગતમાં ક્રિયા થયે જ નય
છે. આવી કૃતિ જે સ્વભોગ્યર્થે ન હોય તે જગત હિતાર્થે
હોય. ને એ જગત હિતાર્થની કૃતિ તે મગ્ન કહેવાય છે.

જીવન દકાવવાની અને તેના અંગે જગત્ અર્થના
કર્મની એટલે નિયત કર્મની આ વાત કરી. હવે મોક્ષ
અર્થના કર્મનો ખ્યાલ કરીએ તો ચિત્ત નિઃસંકલ્પ કરવા
ચિત્તની આત્મ્યંતિક શાંતિ કરવા જે જ ધોરી માર્ગ છે.

૧. ચિત્તની વૃત્તિને પ્રાધાન્યતઃ સ્વસ્વરૂપના વિચારમાં નિમગ્ન
રાખતાં વૈરાગ્યને સેવવો. ને વૃત્તિ ઉત્થાન પામે તો ધૃત્તિ
વિના પ્રકૃતિ અનુસાર કર્મ કરવાં.

૨. ધૃત્તિ વિના પ્રકૃતિ અનુસાર શરીર ધર્મ જાણી કર્મ
કર્યે જવાં. વૈરાગ્ય સેવવો. ને આમ કરતાં વૃત્તિ સ્થિરતાને
પામતાં સ્વસ્વરૂપનું ચિંતન કરવું.

એકમાં સ્વસ્વરૂપનું ચિંતન પ્રધાન છે, ખીજમાં ધૃત્તિ-
રહિત કર્મ પ્રધાન છે. પ્રાયશઃ જગતમાં જે પ્રકારની ચિત્ત
વૃત્તિના મોક્ષ ધૃત્તિવાળા મનુષ્યો હોય છે. સત્વ ગુણ પ્રધાન.
ખીજ રજોગુણ પ્રધાન, તમોગુણ પ્રધાન તો મોક્ષનો ખ્યાલ
પણ લાવતા નથી. સત્વગુણ પ્રધાન ને તેમાં પણ જેનું ચિત્ત
સ્થિર રહેવાના અભ્યાસવાળું છે, જેનું મન નિગૃહિત શાંત
રહી શકે છે, તેને સ્વસ્વરૂપનું ચિંતન સારું છે. ને ખીજને
ધૃત્તિ વિના કર્મ કરવાં સારાં છે. પહેલો માર્ગ ગમે તેટલો
મોહક લાગતો હોય છતાં શક્તિ વિના જીરવાય નહિ તેવો છે.
કેટલાક મનુષ્યથી શાંત નિષ્ક્રિય બેસી રહેવું એ મહા
કઠિન હોય છે.

હાલે ભગવાન કહે છે :-

યજ્ઞાર્થકર્મણોડન્યત્ર લોકોડયં કર્મવન્ધનઃ ।

તદર્થં ધર્મ કૌન્તેય મુક્તસન્નઃ સમાચર ॥

અધ્યાય ૩ શ્લોક ૯

શબ્દાર્થઃ:-યજ્ઞ કાજ શિવાવનાં બીજાં કર્મોથી આ લોક કર્મબંધન (ધાર્ય છે.) હે કૌન્તેય ! તું આસક્તિ વિના યજ્ઞ તેના એટલે યજ્ઞના અર્થે કર્મ કર.

વિવેચન:-કર્મ માત્ર બે પ્રકારનાં છે. કાંતો ભોગાર્થે ને કાંતો મોક્ષાર્થે. જે કર્મ ભોગાર્થે છે તે જન્મમરણને દેવાવાળાં છે. તે સુખનાં તથા દુઃખનાં આપવાવાળાં છે તેથી બંધનકારક છે. ને જે મોક્ષાર્થેથી યતાં કર્મ કર્તા માટે નથી, તે યતાં કર્મનું ફળ જગત ભોગવે છે. તે કર્મ જગત અર્થે હોય છે. જગત અર્થે કર્મ, પ્રાણી સેવા અર્થે કર્મ, ષટ્ઘટમાં વસતા ભગવાનની સેવા અર્થેના કર્મ તેનું નામ યજ્ઞાર્થે કર્મ.

યજ્ઞતો અર્થે ૩૬ માન્યતા પ્રમાણે ગમે તેવો ધાર્ય પણ તેનો વ્યાપક અર્થ એ છે કે સ્વશક્તિ અગર સાધનને પરમેશ્વર પ્રીત્યાર્થે-અગર પ્રાણી સરીરમાં રહેલા નારાયણની સેવા અર્થે વાપરવાં તેનું નામ યજ્ઞ છે. હોમ, હવન નામથી ઓળખાતા યજ્ઞ પણ જો નિષ્કામ હોય તો આ વ્યાપક અર્થમાં તે સમજી લેવા છે.

યસ્ત્વાત્મરતિરેવ ત્યાદાત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ ॥

આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તાસ્ય કાર્યં ન વિધતે ॥

અધ્યાય ૩ શ્લોક ૧૭

શબ્દાર્થઃ:-જે મનુષ્ય આત્મામાં આનંદ અનુભવનારો, આત્માથી જ તૃપ્ત (અન્ય ભોજોને નહિ ધ્યક્ષનારો), આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહેનારો છે તેને કાર્ય (કરવાનું) હોતું નથી.

વિવેચન :—તેને કાર્ય કરવાનું હોતું નથી. એટલે તેને પોતાના માટે કાંઈપણ પદાર્થની વાંછના કે કાંઈ ઇચ્છા ન હોવાથી પોતાના ભોગ કે સુખ માટે તે કશું કરતો નથી. તેના શરીરની ક્રિયા કાંઈ આશ્રય વિના શરીરની પ્રકૃતિ અનુસાર થયા જાય છે. આ શ્લોક આત્મતૃપ્ત મનુષ્યનું શરીર હેતુ વિના શી રીતે ક્રિયા કરે છે તે જણાવે છે.

नैव तस्य कृतेनार्यो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥

અભ્યાય ૩ શ્લોક ૧૮

અર્થ :—તેને કરેલા (કર્મ)થી અહીં (જન્મભાગ) કાંઈ પ્રયોજન નથી. તેમ જ (કર્મ) ન કરવાથી તેને કાંઈ પ્રયોજન નથી. આને સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં કાંઈપણ પ્રયોજનનો આશ્રય નથી.

વિવેચન :—જાનીનું શરીર પ્રયોજન વિના પણ શરીર પ્રકૃતિ અનુસાર કર્મ કરે છે. જે કે તેમને કશું પણ સ્પષ્ટતાથી પ્રયોજન નથી.

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥

અભ્યાય ૩ શ્લોક ૧૯

અર્થ :—તેથી આસક્તિ વિના તું હંમેશા કર્તવ્ય કર્મ કર. આસક્તિ વિના કર્મ કરતા પુરુષ પરમ ગતિ પામે છે.

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुलोकसंप्रहम् ॥

અભ્યાય ૩ શ્લોક ૨૦

અર્થ . હે ભારત ! જેવી રીતે અગામી કર્મમાં આસક્તિ રાખતા કર્મ કરે છે તેવી રીતે લોક સંગ્રહ અર્થે આસક્તિ વિના નાનીએ કર્મ કરવાં નેહ્યં.

વિવેચન :- જેવી રીતે મોટા મનુષ્યો વર્તે છે તેવી રીતે તેમનાથી નીચી કાટીના વર્તે છે. જન સમાજને રહે દોરવવા માટે યાની પુરોને પોતાને તે કર્મની પોતા માટે જરૂર ન હોય તો પણ કર્મ કરવાં જરૂરી છે. કે જેથી લોક કલ્યાણ સધાય. તે વાત ભગવાને મહાત્મા જનકને ને પોતાને દાખલો આપી ગીતામાં કહેલ છે. —

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણેઃ કર્માણિ સર્વશઃ

અહંકારવિમુદાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥

અધ્યાય ૩ શ્લોક ૨૭

અર્થ :- કર્મો સર્વ પ્રકારે પ્રકૃતિના સંબોધી કરાય છે. અહંકારથી મોહિત ચિત્તવાળો પુરુષ હું કર્તા છું એમ માને છે.

વિવેચન :- આ વાત વિચારવા જેવી છે. કર્મમાનુષ પૂણ ચિત્ત છે. ક્રિયા શરીરથી થાય છે. વિચારી ભેતાં જણાય છે કે આત્માનો કાષ્ઠપણુ દિસે. કાષ્ઠ કાર્યમાં નથી. કારણુ આત્મા અવિકારી ને અવિનાશી છે. હા, તેના સાનિધ્ય-માનથી ચિત્ત ને શરીર ક્રિયા કરી શકે છે. શરીરમાં શક્તિ છે તે તો પ્રાણથી છે. પ્રાણુ, શરીર ને ચિત્ત સિવાય કાષ્ઠ કરી નથી. ચિત્ત પ્રેરણા કરે છે, પ્રાણુ શક્તિ આપે છે તે ઇન્દ્રિયો સક્રિય શરીર ક્રિયા કરે છે. આમાં આત્માના કંતાં-પણુ તી રીતે મનાય કે છતાં આપણે મોહથી-મોહતાપણુની અભિધાનાથી હું કર્તા ને હું ભોક્તા છું એમ માનીએ છીએ. અવિચારથી જ આ મંતવ્ય હોય છે. વિચારથી એ મોહ દુર થાય છે. યથાર્થ જ્ઞાન વિના, યથાર્થ વિચાર વિના મોહ કદી દુર થતો નથી. મનુષ્ય ડાલો ને ડાલો હોય છે.

તે ભાંગ કે દારૂ પીએ છે તો જેમ તેમ બહે છે. બ્રાહ્મણ હોય છતાં તે બોલે છે હું ભંગી છું. માણસ સનેપાતમા પણ જેમતેમ બોલે છે. એ એ જ બજાવે છે કે ચિત્ત પ્રકૃતિ આધીન છે. ચિત્ત વિકારી છે. ને પુરુષ તો ચિત્તથી પર છે. ચિત્ત જ કર્મમાત્રનું પ્રેરક છે. ને ચિત્ત પ્રકૃતિ વશ છે. એટલે કાર્ય માત્ર પ્રકૃતિ અંતર ગુણથી જ થાય છે. આત્માને કર્તાપણું સંભવતું નથી આત્મા તો દૃષ્ટા, સર્વને સત્તા ને સ્કૃતિ આપનાર, સાક્ષી રૂપે છે. ને તે આત્મા તે જ આપણે છીએ એવો દૃઢ બોધ થાય તો કર્મમાત્રથી, બંધન માત્રથી છુટી મોક્ષ પમાય.

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्याति ॥

અધ્યાય ૩ શ્લોક ૩૩

શબ્દાર્થ - જ્ઞાની પુરુષ પણ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર વર્તે છે. પ્રાણીઓ પ્રકૃતિ તરફ વળે છે. (તો) (પ્રકૃતિતો) નિગ્રહ કેમ થશે ?

વિવેચન:-પ્રાણ ને પ્રકૃતિનું ચિત્ત બનેલું છે. પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણમય હોય છે. ત્રણ ગુણ અનુસાર પ્રાણીઓના ચાર મુખ્ય ભાગ પાડ્યા છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર. તે ચારેયનાં પ્રકૃતિ અનુસાર જુદાં જુદાં કર્મ છે. આ મુજબ પ્રકૃતિ અનુસાર જ્ઞાનીઓ પણ કર્મ કરે છે. એટલે બ્રાહ્મણ નિજ કર્મ કરે તો પણ તે જ્ઞાની હોય. તે પ્રમાણે બીજા ગુણ વર્ણના. એટલે જ્ઞાની થયા પછી ગમે તે વર્ણનો હોય છતાં સૌનાં શરીર કર્મ એક સરખા હોતા નથી. સૌનાં કર્મ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર જ હોય છે. જ્ઞાનથી સમજણ ફરે છે, બાવના ફરે છે, શરીર કે પ્રકૃતિ ફરતી નથી. પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ નહિ. મનુષ્યનો જે સ્વભાવ છે તે તો સમજણથી

ફેરે છે. પણ પ્રકૃતિ એટલે જે મૂળ તત્ત્વોથી સરીર બંધાયું છે તે તત્ત્વો. તે તત્ત્વો અમુક ગુણવાળા હોય છે. તે ગુણથી અમુક કાર્ય સંભાળી શકે છે. આ જે મૂળ તત્ત્વોવાળી પ્રકૃતિ તે કદી ફેરે જ નહિ. આ પ્રકૃતિ અનુસાર કર્મ કરવું સુગમ છે. તે પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ કર્મ કરવું કઠિન છે.

પ્રકૃતિનો નિગ્રહ ન થઈ શકે એવું જણાવવાથી કોઈ એમ સમજે કે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ ન થઈ શકે માટે ઇન્દ્રિયોને શીડવી નહિ. તે તેને તો તેના ભોજોમાં મદ્યપાન વગેરે, આવો અયોગ્ય વિચાર ન સ્ફુરે માટે,

ભગવાન કહે છે:—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वक्ष्यमाणंछेतौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥

અધ્યાય ૩ શ્લોક ૪૪

શબ્દાર્થ:—ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિયોના ભોજમાં (અનુકૂળમાં) રાગ, (પ્રતિકૂળમાં) દ્વેષ એમ વ્યવસ્થા છે. તે (રાગદ્વેષને) વશ ન થવું. તેજ (રાગદ્વેષ) એના યત્ર છે. (વિવેકતા છે.)

વિવેચન:—ઇન્દ્રિયોનો તો નિગ્રહ કરવો જ જોઈએ. ઇન્દ્રિયોને ક્ષાપતા વિષયમાં રાગ કરવા કે ને ન ક્ષાપતામાં દ્વેષ કરવા કે તો તો પછી શાન સંપાદન થાય શી રીતે? ચિત્તને શાંતિ આવે જ શી રીતે? ચિત્ત શાંતિ માટે, આત્મચિંતક મુખ્ય શાંતિ, માટે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ મન તથા ઇન્દ્રિયોને સ્વવિષયમાંથી વાળી નિગૃહિત કરવી જરૂરી છે. ને તે શક્ય પણ પ્રપત્નથી છે. હવે જે પ્રકૃતિ અનુસાર કર્મ કરવા કહ્યું તે પ્રકૃતિનો નિગ્રહ કરવા મહેનત કરવી પડ્યા છે, તે વાત સ્પષ્ટ કરતાં કહે ॥ કે એક પ્રકૃતિવાળાએ સ્વપ્રકૃતિ અનુસાર જ કર્મ કરવાં. પરંતુ પ્રકૃતિ અનુસાર કર્મ કરવા છુટ્ટા ન કરવી.

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥

અધ્યાય ૩ શ્લોક ૭૫

અર્થઃ :—યુન ગુણવાળો પણ સ્વધર્મ, સારી રીતે ગુણવાળા પરધર્મ કરતાં ઉત્તમ છે. સ્વધર્મમાં મરણ શ્રેયસ્કર છે. (પણ) પરધર્મ (તો) બયાવહ છે.

વિવેચન :—એટલે શરીરની પ્રકૃતિ જે હોય તે અનુસાર જ શરીરથી કર્મ કરવાં. શારીર કર્મને ને મોક્ષને કાંઈ સંબંધ જ નથી. મોક્ષ તો મનના નિમ્મલ ઉપર, ફળેચ્છાના ત્યાગ ઉપર જ આધાર રાખે છે. ચારે વર્ણના જુદા જુદા પુરુષો જુદાં જુદાં કર્મ શરીરથી કરે પણ મનથી તે કર્મના ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરે તો કર્મ જુદાં છતાં તે ચારેય ફળેચ્છાના ત્યાગથી ત્યાગરૂપ એક જ ફળ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય. પણ આ કર્મ સારું નહિં ને અમુક કર્મ સારું છે એ વિચાર જ એ સુચવે છે કે કર્મનું ફળ તેને જોઈએ છે. ને તેથી તે કર્મફળ ભોગવવા જન્મમરણ પામ્યા જ કરવાનો. મોક્ષ પામે જ નહીં. માટે પ્રકૃતિ અનુસાર સ્વાભાવિક કર્મ કરવાં. અસ્વાભાવિક કર્મ ફળેચ્છા વિના, કાર્ષ વિશેષ પ્રયોજન વિના બનતાં જ નથી. સત્ય બોલવું જેમ સ્વાભાવિક છે, પણ જુલું બોલવું જેમ કાંઈ વિશેષ કામના સિવાય બનતું નથી. તેમ જ પ્રકૃતિ અનુસાર કર્મ તે સ્વાભાવિક છે ને પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ—અન્યથા કર્મ તે કામના વિશેષથી જ થાય છે. તે મોક્ષદાતા નથી. કામના ત્યાગ સિવાય કદી ચિત્તની આત્મતિક શાંતિ મોક્ષ મળે જ નહિં.

પ્રકૃતિ અનુસાર ફળેચ્છા રહિત શરીરધર્મ જાણી શરીરથી કર્મ કર્યા કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધિ ને તે દ્વારા આત્મતિક શાંતિ—

મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. તે હવે કયા પ્રકૃતિએ કશુંકર્મ કરવું અનુકુળ છે ને, કશું પ્રતિકુળ છે તે વિચારતાં પહેલાં શુદ્ધિમાં પ્રાપ્તિઓના વિભાગ જોઈએ.

આખા બ્રહ્માંડમાં ભોગ ને ભોક્તા એ વસ્તુ છે. ભોગ માત્ર વિકારી ને વિનાશી છે, કાર્ય છે ને ભોક્તાં શરીરથી જુદો છે. હવે આ જગતમાં મનુષ્ય સમુદાયમાં પ્રાપ્ત: ૪ ભાગ છે. એક સમુદાયનું કામ ભોગ ને ભોગનાં સાધનને ઉત્પન્ન કરવાં ને તેને ભોક્તા પાસે પહોંચાડવાં, આ કાર્યમાં રજોગુણની વિશેષ આવશ્યકતા છે. આ વર્ગ મોટો છે. તેને શાસ્ત્રમાં વૈશ્ય એ નામથી ઓળખાય છે.

૨ જો સમુદાય સૌને સૌના હક પ્રમાણે ભોગ મળે ને અશુદ્ધતા ન લે, ન છુંડવે, ન છુંડે, ન ચોરે. સૌ પોતાના કાર્યમાં નિર્ભય મંથજીવ રહે આ કામ કરનારો ખીજો સમુદાય છે તે ક્ષત્રિય કહેવાય છે. આ સમાજ આખા સમાજનું સ્વચક્રિત પ્રમાણે સત્ય ને ન્યાય અનુસાર નિયમન ને વ્યવસ્થા કરે છે.

૩ જો સમુદાય ભોગ ઉત્પન્ન કેમ થાય, તેની વ્યવસ્થા કેમ થાય, સમાજ નિયમન કેમ થાય, સમાજની સુખ, સગવડ, શાંતિ વિગેરેની વ્યવસ્થા શી રીતે થાય, આખો સમાજ શું કરે તો સુખ ને આનંદમાં જીવન વ્યતીત કરે તે તટસ્થપણે રહી જોનાર તથા તેના માર્ગ દર્શાવનાર ને પોતે અસ્થ જીવન નિર્વાહ ગ્રહી આપું જીવન સમાજના હિતાથે ગુંબરનાર, સમાજને સુખ શાંતિનો સત્ય માર્ગ નિર્ણય કરી બતાવનારનો છે તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે.

૪ થો સમુદાય જે પોતે જાતે સ્વચક્રિત કે શુદ્ધિથી કશું સ્વતંત્ર કરી નથી શકતો પણ સૌને સહાય કરે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણને પોતાની શક્તિથી જે સહાય

કરે છે તે શુદ્ધ કહેવાય છે. આ શુદ્ધ વિના ત્રણે વર્ણ પાંગળા છે. આ ઉપરથી જણાશે કે શુ' હિંદુસ્તાન કે શુ' અમેરીકા હરે કોઇ દેશમાં આ ચાર પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે.

જે સમાજનાં આ ચાર અંગ મજબુત હોય તે સમાજ સુખી થાય છે. ચારેયમાં એક અંગ વિશેષ ને એક અંગ હીન એમ નથી. એક વિના બીજું ટકી શકે જ નહિં. વર્ણાશ્રમ હોય કે ન હોય પણ જે પ્રજા ઉત્પન્ન થઇ છે તેના આ ચાર જ ભેદ પડે છે. એટલે મનુષ્ય માગ મુખ્યત્વે આ ચારમાંથી એક વિભાગમાં કાર્ય અનુસાર આવી જાય છે. એટલે હરેક મનુષ્યે તે વર્ણ વ્યવસ્થા વાળા સમાજમાં હોય કે ન હોય પણ પોતે એ ચારમાંના કયા વિભાગમાં આવી શકે એમ છે તે જોઇ અથવા બીજા શાંતી પાસે તપાસાવી પોતે પોતાની પ્રકૃતિ નક્કી કરી તે અનુસાર ફળ ઇચ્છા રહિત—ભોગેચ્છા રહિત કર્મ કરવાં તે જ મોક્ષપ્રદ છે.

હવે ચારેય વર્ણના ભગવાન પ્રકૃતિ અનુસાર કર્મ કહે છે.—

ब्राह्मणक्षत्रियविशा शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥

અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૪૧

શબ્દાર્થ:— હે પરંતપ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શુદ્રના કર્મો, સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણ અનુસાર વહેચાયેલા છે.

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मकर्म स्वभावजम् ॥

અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૪૨

શબ્દાર્થ:— શમ એટલે મનનો નિમ્મલ, દમ એટલે ઇન્દ્રિયોનો નિમ્મલ, તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સરળતા, શાંત, વિજ્ઞાન ને શ્રદ્ધા એ બ્રાહ્મણનાં સ્વભાવજન્ય કર્મ છે.

શૌર્યે તેજો ધૃતિદાક્ષ્યં યુદ્ધે चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षાત્રં કર્મ સ્વમાવજન્મ ॥

અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૪૩

શબ્દાર્થ:-પરાક્રમ, તેજ, ધીરજ, કાર્યકુશળતા, યુદ્ધમાંથી પાછા ન હઠવું તે, દાનકૃતિ તે પ્રભા નિવમન એ ક્ષત્રિયનાં સ્વભાવજન્ય કર્મ છે.

દુષિગૌરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વમાવજન્મ ।

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વમાવજન્મ ॥

અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૪૪

શબ્દાર્થ:- ખેતી, ગા એટલે પશુમાત્રનું પાલન, વેપાર એ વૈશ્યનું સ્વભાવજન્ય કર્મ છે, તે સેવા કરવી તે શૂદ્રનું સ્વભાવજન્ય કર્મ છે.

વિવેચન:- રબારી, ખેડૂત, કડીઆ, ચતાર, હુવાર, વ્યાપારી, સોની, દરજી, મોચી વિગેરે જાતિ વૈશ્યમાં આવે છે. જે મનુષ્યો ભોગ નો ભોગનાં સાધન ઉત્પન્ન કરનારા તથા તેને વહન કરનારા છે તે સૌ વૈશ્યમાં આવે છે.

આદિજી જ પોતાના કર્મથી મોક્ષ પામે તે ખીજા ન પામે તેવું નથી. અથવા શૂદ્ર, વૈશ્ય કે ક્ષત્રિય આ જન્મમાં કર્મ કરી મરે તે ફરી આદિજી અવતરે ત્યારે જ મોક્ષ થાય એવું નથી. મોક્ષ થી રીતે થાય તે ભગવાન કહે છે:-

સ્વે સ્વે કર્મણ્યમિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિન્દતિ તેષ્ટૃણુ ॥

અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૪૫

શબ્દાર્થ:-પોતપોતાના કર્મમાં રચ્યો ધર્યો રહેતો મનુષ્ય મોક્ષપામે છે. પોતાના કર્મમાં રત રહેલો જે રીતે મોક્ષ પામે છે તે સાંભળ.

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ :

સ્વકર્મણા તમમ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥

અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૪૬

શબ્દાર્થ:- જે (પરમાત્મા) માંથી પ્રાણીમાગની ઉત્પત્તિ છે, જે (પરમાત્મા) વડે આ સર્વ વ્યાપ્ત છે, તે (પરમાત્મા) ની પોતાના કર્મ વડે પૂજા કરવાથી મનુષ્ય મોક્ષ પામે છે.

વિવેચન:- આ શ્લોક બહુ જ સુંદર છે, તે કર્મચોગમાં તે મુકુટ રૂપ છે. સ્વકર્મ કરી મનુષ્ય એ જ ઇચ્છે કે આ કર્મથી પરમાત્મા પ્રસન્ન થાઓ. કુળેચ્છા રહિતનું સ્વકર્મ એ જ પરમાત્માની પૂજા. જે કર્મ પોતા માટે ભોગની ઇચ્છા વિનાનું છે તે પરમાત્માની પ્રસન્નતા અર્થે છે. તે પરમાત્માની પૂજા છે. આવી પૂજાથી જરૂર મોક્ષ મળે, પ્રતિમાની પૂજાથી ચિત્ત શાંતિ થતી નથી. જ્યાં સુધી પ્રાણીમાગમાં રહેલા પરમાત્માને જાણી સ્વકર્મથી પ્રાણીમાગની સેવા રૂપી કર્મ ન થાય ત્યાં સુધી ચિત્તની આત્મતિક શાંતિ, નિર્મળ આનંદ કદી થશે જ નહિં. પ્રાણીને દ્રેષ કરતાં, વૈર કરતાં, તિરસ્કાર કરતાં, તેમની અવગણના કરતાં પ્રતિમાનું પૂજન કદી ન જ ફળે. તે, જે પ્રાણીમાગમાં રહેલા પરમાત્માને ઓળખી પ્રાણીમાગની પરમાત્મ ભાવે સ્વપ્રકૃતિ અનુસાર કર્મથી પૂજા કરે છે તેની પૂજાને પગલે પગલે તેને આત્મતિક શાંતિ, અનદદ આનંદ, જીવનમુક્તિનો અનુભવ થાય છે.

અભારનો સમાજ કહે છે કે તે પેટ ભરવા કર્મ કરે છે. એ વાત સાચી નથી. સૌ ભોગ અર્થે કર્મ કરે છે. પ્રાણીમાગની પ્રવૃત્તિ ભોગ અર્થે છે. ભોગ અર્થે કર્મમાં સુખ મળે જ નહિં. એમ જણાય કે આથી સુખ મળશે,

પણ ત્યાં વસતુ મળે ત્યારે તેથી સુખને ખદલે દુઃખ, ક્લેશ, શ્રમ તે ચિંતા જ અનુભવાય.

જે ભગવાને કહ્યા પ્રમાણે સ્વકર્મથી પ્રભુ સેવા કરે છે તેનો જીવન નિર્વાહ તો મીઠરિ કરે છે. જે કર્મનું ફળ મોક્ષ છે તે કર્મ પેટ ભરવા માટે છે; એમ કહેવાય છી રીતે? એક વડાલ રોળની હળર રૂપીઆ શી લે છે, ખીને તેડલો જ શક્તિવાળો જન સેવા માટે રોડલો ખાખ દુઃખી નિહાંપનું કામ કરે છે, તે તેનું કામ પેટ ભરવા છે એમ છી રીતે, કહેવાય?

મનુષ્ય સમાજને પ્રકૃતિ અનુસાર કર્મ કરવાનું બંધારણ હોય તો પછી મનુષ્યની કયી પ્રકૃતિ છે એ જાણવું મુશ્કેલ ન પડે. પ્રાયશઃ જેવી માતા પિતાની પ્રકૃતિ તેવી બાળકની પ્રકૃતિ તેવા સમાજમાં હોય છે. જેવા માતા પિતા તેવા જ પછી સંસ્કાર પડે છે. તેથી જ હજુ પણ કેટલેક ઠેકાણે જન્મથી જ પ્રકૃતિ નક્કી થાય છે. પણ હાલ પ્રકૃતિ બપરયા વધી છે. એટલે જે તે ધણું ખર્ચ કામના વચાત કર્મ કરે છે. પણ હિતેચ્છુએ આ મંથન કાળમાં પણ ભગવાને કહેલાં લક્ષણોથી પોતાની પ્રકૃતિ નક્કી કરી તે પ્રમાણે કર્મ કરવું સારું છે, તે અનુકુળ છે. તેમાં દંભ નથી. તેમાં શ્રમ નથી. તેમાં લાભ એછો હોય તો પણ ચિત્તની સ્વસ્થતાને જ લાભ માનનાર મુમુક્ષુને તે બાલ લાભથી નિરાશા ન જ થાય. પ્રાણીનું જ્ઞાનું ધન ચિત્તની સ્વસ્થતા-આનંદ છે. બાલ ધન વિનાશી છે. તેથી જે રીતે ચિત્તની સ્વસ્થતા રહે તે પ્રમાણે પ્રકૃતિ નક્કી કરી કર્મ ફલેચ્છા રહિત કર્યાં કરવું એ જ સિદ્ધાંત છે.

આ કર્મયોગમાં પ્રીતિ જ્ઞાન સિવાય ટકતી નથી. મોજેજાળે લાગ 'હું' અસંગ આત્મા છું, અવિકારી અવિનાશી છું' એ ખ્યાલ સિવાય ટકી શકતો જ નથી.

કર્મયોગનું મૂળ જ્ઞાન છે. કર્મયોગ જ્ઞાનનું રક્ષક છે. કર્મનો કર્તા ચિત્ત છે. ને ચિત્ત પ્રકૃતિ અનુસાર પ્રાણી સંકિત દ્વારા કર્મ કરે છે. તે પ્રકૃતિ ત્રણ પ્રકારની છે. (૧) જન્મ પ્રકૃતિ. (૨) સંસ્કાર પ્રકૃતિ (૩) સાધન પ્રકૃતિ. જન્મ પ્રકૃતિ પ્રમાણે કર્મ ફળેચ્છા રહિત કરવાથી ને તે કર્મથી પરમાત્માની હું પ્રાણી દ્વારા સેવા કરું છું એ ભાવનાથી પ્રાણી મોક્ષ પામે છે, એ કહી એ જન્મ પ્રકૃતિનો ઉકેલ ભગવાને કર્યો. શ્રી અર્જુને જ્યારે પૂછ્યું કે મનુષ્ય ઇચ્છા વિના અજાતકારે પાપ કર્મ કરે છે તે સાચી? તેના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:-

કામ एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥

અધ્યાય ૩ શ્લોક ૩૭

શબ્દાર્થ:- એ કામ છે. એ ક્રોધ છે. એ રજોગુણથી ઉત્પન્ન થએલો છે. તે મહાભક્ષી, મોટો પાપી છે. આ લોકમાં તેને જ વૈરી જાણુ.

વિવેચન:- શ્રેય માર્ગમાં આડે આવનાર કામ અને ક્રોધ છે. તેને છૂટ્યા સિવાય શાંતિ કદી વળવાની નથી. સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાનનો આશ્રય લઈ સ્વધર્મ જાણી ફળેચ્છા રહિત થઈ કર્મ કરવાથી જ શાંતિ વળે છે. આ કામ ને ક્રોધ પ્રાપરા: સંસ્કાર પ્રકૃતિ ને સાધન પ્રકૃતિનાં ફળ છે. જો સંસ્કાર ને સાધન સત્વગુણી હોય તો કામ ને ક્રોધનો નાશ સહેજે થાય.

ઉચ્ચ પુરુષના, ભગવાનની વિભુતીરૂપ સત્વગુણી પદાર્થના સેવનથી કામ ને ક્રોધનો ભય ઓછો રહે છે. તેવી જ રીતે સાધન પ્રકૃતિ રૂપી જ્ઞાન પાન પાન સત્વગુણી હોય તો પણ શાંતિ રહે છે.

આ બંને પ્રકરણો આગળ વિભૂતિયોગમાં જે ગુણ ત્રણ વિભાગ યોગમાં ચર્ચાશે.

જ્ઞાન કર્મ સંન્યાસ યોગ

સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મા સામાન્ય રૂપે સર્વત્ર વ્યાપક છે. જેમ દૂધમાં ઘી સામાન્ય રૂપે વ્યાપક છે પણ તેનું દહીં કરી મંચન ચતાં વિશેષ રૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમ પરમાત્મા બ્રહ્મની ઇચ્છાથી સાકાર રૂપે દ્રશ્ય થાય છે, આજ સુધીના ચચેલા બ્રહ્મોનો અનુભવ એ જ છે. તે અસત્ય નથી. જેમ જળની જમાવટ વાવુથી જેવા વાસણમાં કરે તેવા આકાર જળ ધરી બરફ રૂપે દ્રશ્ય થાય છે. તેમ વ્યાપક એટલે પોતાની માયા શક્તિનો આશ્રય કરી સાકાર રૂપ ધરે છે. ને ઇચ્છીત કાર્ય બ્રહ્માનાં કરી તે આકાર અદ્રશ્ય થાય છે. જેમ સાગરનું જળમાંનો અમુક અંજલી જળ તે જ સાગર નથી. પણ તે સાગરનું સ્વરૂપ છે. તેમ આવા અવતારનાં શરીર એ જ પરમાત્મા નથી પણ એ પરમાત્મ સ્વરૂપ છે, એવા અવતારનું પણ અનન્ય ભાવથી બળત કરવાથી મૂળ પરમાત્માને પમાય છે. અવતારના સમયમાં પણ એ અવતારી પુરૂષોએ પરમાત્માનું ધ્યાન, ચર્ચન, બળન કરેલાં છે. ને તે અવતારી પુરૂષોએ પણ બીજાને ઉપદેશ આપેલા છે, જેમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે આત્મ આલંબન કર્યાથી તમે પરમાત્માને પ્રાપ્ત થશો. પોતાના પ્રયત્ન વિના, પોતાની સમજણ વિના આત્મતિક શાંતિ ચલી નથી. શ્રી રામચંદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ બગવાન વિગેરેના દર્શન તે સમયના જનોએ કરેલાં, પણ તેવા દર્શનથી મુક્તિ થઈ જાણી નથી. અર્જુનની દર્શનથી જ મુક્તિ થઈ હોત તો ગીતા શા માટે કહેવી પડત ? શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવને ઉપદેશ આપ્યો, ને તેનું મનન ને અભ્યાસ કરી અક્ષય પદ પ્રાપ્ત કરવા બદરીકાશ્રમ મોકળા. દુર્જનમાગથી મુક્તિ નથી, પણ તેનું મનન કરી વૈરાગ્ય ધારણ કરી આચરણથી કસોટી કરવાથી જ તે ફળ

છે. વૈરાગ્ય વિના જ્ઞાન મપાતું નથી. જ્ઞાન થવાનો પુરાવો જ વૈરાગ્ય છે. ભોજોમાં મનથી ને તનથી અરુચી એ જ વૈરાગ્ય. જ્ઞાન ને વૈરાગ્ય સેવ્યા સિવાય કોઈ કાળે આત્મતિક શાંતિ-મુક્તિની આશા રાખવી જ નહિં.

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥

અધ્યાય ૪ શ્લોક ૬

શબ્દાર્થ :- હું અજ-મા છું છતાં, અવ્યય આત્મા છતાં, પ્રાણીમાગનો ઈશ્વર છતાં મારી પ્રકૃતિનો અધિષ્ટાતા થઈ મારી માયા વડે હું સંબધુ છું એટલે ઉત્પન્ન થઈ છું.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अम्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

અધ્યાય ૪ શ્લોક ૭

શબ્દાર્થ :- હે ભારત ! જ્યારે જ્યારે ધર્મનો નાશ થાય છે અને અધર્મનું (જોર) બધતું જાય છે, ત્યારે હું પોતે જ અવતાર લઉં છું.

વિવેચન :- મૂળ જે વ્યાપક ચૈતન્ય પરમાત્મા છે તેમની માયા શક્તિથી આદિપુરુષ ઉત્પન્ન થયા. તેને વિધ્યું કહે છે. જે અવતારો છે તે સીધી રીતે શ્રીવિધ્યુ બગવાનના છે, ને પરંપરા જોતાં પરમાત્માના છે. જે પરમાત્મા પરબ્રહ્મ છે તે તો નિરાકાર છે. તેને સાકાર કહેવા એ જ ભૂલ છે. જે ને પદાર્થ સાકાર છે તે વિકારી ને વિનાશી છે. તેથી જ એકે અવતારનાં શરીર કદી ચિરસ્થાયી રહ્યાં નથી. તે શરીરો જે કાર્ય માટે પ્રગટ્યાં હોય તે કાર્ય કરી રહે એટલે અદ્વૈત થાય છે. તેમનો જન્મ ને તેમનું અદ્વૈત ચતુર્થ અલૌકિક

રીતિએ હોય છે. લોકમાં ચાલતી રીતિએ તે શરીરનું જન્મનું મરણનું ચલું નથી. એકેય અવતારના શરીરનો નાશ પ્રાકૃત રીતિએ જાણ્યો નથી.

ચેતન તો સર્વ શરીરમાં વ્યાપક છે. સામાન્ય પ્રાણીનાં શરીરનું ચેતન વાસનાવાળા ચિત્ત દ્વારા પ્રકાશે છે, તે અવતારી શરીરનું ચેતન શુદ્ધ ચિત્ત દ્વારા, અલૌકિક ચિત્ત દ્વારા પ્રકાશે છે, તેટલી તેમાં વિશેષતા છે. ને તેથી જ તે ભગવદાવતાર ઓળખાય છે. ત્યોતિ એક જ છતાં જેમ મહીન ચીમનીથી મંદ ને સાદુ ચીમનીથી ઉત્તમ પ્રકાશે છે તેવું જ મહીન ચિત્ત દ્વારા ને શુદ્ધ ચિત્ત દ્વારા ચેતનના પ્રકાશનો દરક સમજવો. આવાં શુદ્ધ ચિત્ત દ્વારા પ્રકાશતા ચૈતન્યની ઉપાસના કરવાથી ઉપાસકનું ચિત્ત પણ શુદ્ધ થાય છે. ને શુદ્ધ ચિત્તમાં ભોગની ઇચ્છા હોય તો તે, ને 'મોક્ષની ઇચ્છા હોય તો તે-પરમાત્માથી મળે છે. આવાં જે ચિત્ત અને શરીરમાં ચૈતન્ય વિરાજે છે તે શરીર પરમાત્માની વિભૂતિ કહેવાય છે. એ વિભૂતિનું સેવન કરવાથી મન નિર્મળ થાય, શાંતિ થાય, રજોગુણ નિવૃત્ત થાય, સત્ગુણ વૃદ્ધિ પામે. પણ કહે છે:-

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

અધ્યાય ૪ શ્લોક ૮

અર્થ :- સાધુજનનું રક્ષણ કરવા ને દુષ્ટોનો નાશ કરવા માટે તથા ધર્મનું સ્થાપન કરવા માટે હું યુગે યુગે જન્મ લઉં છું.

વિવેચન :- પરમાત્માનો આવો અવતાર એક જ દેશમાં કે એક જ દાળમાં થાય છે તેમ નથી. હિન્દુસ્તાનમાં જ

અવતાર યશ છે ને જીજ્ઞમાં નહિં એમ નહિં. પણ આ દેશમાં અત્રેના અવતારની જ કથા હોય. જીજ્ઞની તેને માહિતીથી કૃણ શું ? પ્રાણીઓના જન્મ પ્રાયશઃ ભોગ અર્થે હોય છે. આવા અવતારે સાધુજન એટલે સાધુ ચરિત્ર પુરોના રક્ષણ અર્થે, અધર્મનો નાશ કરવા તે ધર્મનું સ્થાપન કરવા હોય છે. તેથી તે દિવ્ય કહેવાય છે. જગતમાં સૌ પ્રાણીઓ ઓછું આપી બધું લેવા ઇચ્છે છે. દેવાળીઆ દેવાળ કાઢે ને તેનો ધણો તો સાફકાર જ ખમે છે. ચોર ચોરી કરે તે તો અચોર જ ખમે છે. તેમ આ જગતમાં સૌના ધણો સાધુ-પરોપકારી-પરાર્થે જીવનાર જ ખમે છે. પણ સ્વાર્થ પરાયણ કુટો ન્યારે હલ મૂકી સાધુઓને અન્યાય કરી દુઃખ દે, ને ન્યારે તે દુઃખ સાધુ સહન ન કરી શકે તેટલાં ઘડિ પામે ત્યારે સાધુ તો તેનો શરીરથી પરાભવ કરવા ઇચ્છતા નથી, મનથી પણ કુટોને શ્રાપ દેતા નથી, તે તો કુટોનું પણ કલ્યાણ ઇચ્છે છે. દુઃખ ખમતાં ખમતાં પણ દુઃખ દેનારનું બહુ ઇચ્છે છે. પણ વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્ય શક્તિ એ સાધુનાં દુઃખ, એ અધર્મનો વિજય સહન નથી કરતી. તેથી વિશેષ શક્તિ ધારણ કરેલું દિવ્ય શરીર ઉત્પન્ન થઈ તે અધર્મીઓનો નાશ કરે છે. સાધુ એટલે ભગવાં કંપડાં પહેરેલા નહિં. જટાધારી નહિં. સત્ય, અહિંસા, અસ્તેય, અપરિગ્રહ સેવનાર, જગતમાં પોતાના ભોગ માટે જીવનાર નહિં પણ જે પરોપકાર અર્થે, પ્રાણી સેવા અર્થે જીવે છે તે સાધુ. પોતાની સર્વ શક્તિ ને સાધનને પરહિત રૂપી-પ્રાણી સેવા રૂપી યજ્ઞમાં હોમે છે તે સાધુ. તેવા સાધુ પાછળ એ દિવ્ય શક્તિ, એ ચૈતન્યધન પરમાત્મા સદા તેની રક્ષા કરવા તત્પર રહે છે. ધણીવાર સામાની જીવિ દેરવી એ શક્તિ કામ કરે છે. ને ન્યારે વિધર્મીઓનું અતિ પ્રબળ-

યહુ' થાય છે ત્યારે તે તેનો નાશ કરવાનું ઘટનું રૂપ ધારણ કરી અવતરે છે.

ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ જમવાન ઉંચી કોઠાથી બેલે છે. જેને આત્મ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, જે પરમાત્મ સ્વરૂપ થયો છે, ને જે આરદ્ર સ્થિતિમાંથી બેલે છે તેના આવા જ બોલ હોય છે. અત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અણુનના સખા નથી. તેના ફૂત નથી. માફવેના પતિ નથી. તે તો સાક્ષાત્ પરમાત્મ સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ કરી પરમાત્મ સ્વરૂપે બોલે છે. તેથી ગીતામાં પરમાત્મા વિષે કહેતાં 'હું' 'મને' એ શબ્દ બોધાપેક્ષા છે.

ધણાય સાધુઓ પરમપદને પામ્યા છે તે કહે છે :-

• વીતરાગમયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥

અધ્યાય ૪ શ્લોક ૧૦

શબ્દાર્થ :- રાગ, ભય ને ક્રોધથી મુક્ત થએલા, મારા પરાયણ, મારો આશ્રય કરેલા, જ્ઞાનરૂપી તપથી પવિત્ર થએલા ધણા મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે. ૧)

વિવેચન :- પરમાત્માને પામવા રાગ, ભય ને ક્રોધનો નાશ જરૂરી છે. જન્મતમાં અન્ય કરાગી ઇચ્છા તે આશ્રય ન સેવતાં પરમાત્મા પરાયણ તેનો જ આશરો રાખનાર થતું જોઈએ. ને જ્ઞાનનું સેવન કરતાં પવિત્ર થતું જોઈએ.

काङ्क्षन्तः कर्मणा सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥

અધ્યાય ૪ શ્લોક ૧૨

શબ્દાર્થ :- કર્મેનાં ફળની ઇચ્છા રાખનાર આ લોકમાં દેવતાનું યજ્ઞન કરે છે. કારણ મનુષ્ય લોકમાં કર્મથી ઉત્પન્ન થનાર ફળ જલદી આવે છે.

વિવેચન :- ફળની આકાંક્ષાવાળાએ કર્મકરવાં પરમાત્માનું રટણ કરી ભોગની આશા રાખવી નહિ. પરમાત્મા રટતાં ભોગ મોડા મળે છે, કે નથી પણ મળતા. ભોગ જોઈએ તો દેવતાનું યજ્ઞન ને લોકીક રીતે કર્મ જરૂરી છે. ને મોક્ષ અર્થે પરમાત્મા પરાયણતા, ઇચ્છા, બધ ને કોઈ માગતો ત્યાગને જ્ઞાનનું સેવન જરૂરી છે.

આ જગતમાં યજ્ઞ વ્યાપ્તિ જ કરે છે. પોતાની શક્તિ ને સાધનને અમુક રીતિથી યોજવાં-વાપરવાં તે યજ્ઞ. ને યજ્ઞનાં બે ફળ, કાં તો ભોગ પદાર્થની પ્રાપ્તિ ને કાં તો મોક્ષ જેવી ઇચ્છાર્થી સાધન ને શક્તિ યોજે તેનું ફળ મળે, ભોગની ઇચ્છા હોય તો તેવી રીતે યોજવાં. મોક્ષની ઇચ્છા હોય તો તે રીતે યોજવાં કેવી ક્રિયાથી શું ફળ છે તે શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલું છે. શાસ્ત્ર એટલે અનુભવથી નક્કી કરેલી વાતો જેમાં છે તે. જ્ઞાન એટલે સમજણ-બોધ.

સ્વદ્રવ્યને પરાથે વાપરવું તે પણ યજ્ઞ છે. આમાં દેવ અર્થે કરેલા યજ્ઞ આવી જાય છે. પોતાની શક્તિને પર સેવા અર્થે વાપરવી તે પણ યજ્ઞ છે. ઇંદ્રિયોને તેના વિપચો-માંથી ખેંચી લઈ ઇંદ્રિય દમન કરવું તે પણ યજ્ઞ છે.

બધી શક્તિઓ કરતાં પ્રાણ શક્તિ ઘેટ છે. ચિત્ત વાસના ને પ્રાણ બેનું બનેલું છે. વાસના ક્ષીણ થયે પ્રાણ ક્ષીણ થાય છે. ને પ્રાણ ક્ષીણ થયે વાસના ક્ષીણ થાય છે. મનનો સંયમ કરવામાં પ્રાણાયામ સારું સાધન છે. યોગમાં

પ્રાણુ ને અપાનની ગતિનો ધીમે ધીમે મંદ પ્રવાહ કરવો, ને તેમ કરતાં તદ્દન શિથિલ કરવાની રીતને પ્રાણુપામ કહે છે, આ પણ યજ્ઞ કહેવાય છે.

સ્વાધ્યાય એટલે વેદનું પારાયણ હંમેશ કરવું તે પણ યજ્ઞ છે. સ્વાધ્યાય એટલે પરમાત્માના નામનો જપ કરવો તે પણ યજ્ઞ છે. સ્વાધ્યાયને ક્રોધક સ્વક્રમ એવો અર્થ કરે છે. યોગ સૂત્રમાં સ્વાધ્યાયાત્ દષ્ટદેવતા સંપ્રયોગઃ આ સૂત્ર છે. એટલે સ્વાધ્યાયથી ઇષ્ટ દેવતાનાં દર્શન થાય છે. આ સૂત્રથી સ્વાધ્યાય એટલે દેવના નામનો જપ એ વિશેષ સુગમ અર્થ છે. તેમ સ્વાધ્યાય એટલે વેદનું પારાયણ એ પણ શક્ય અર્થ છે.

एवं बहुविधा यद्वा वितता ब्रह्मणो मुख ।

कर्मजान्बिद्धि तान्सर्वानिवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥

અધ્યાય ૪ શ્લોક ૩૨

સાબ્દાર્થ :- એ પ્રમાણે બહુ રીતના યજ્ઞો બ્રહ્મના મુખમાં એટલે વેદમાં વિસ્તરેલા છે. તે સર્વને કર્મથી ચમોદા નહીં, એમ જાણવાથી જ મુક્ત થઈ શકાય.

વિવેચન :- વેદ અપૌરુષેય એટલે અમાનુષી વાણી કહેવાય છે. પૂર્વાપરના વિચાર વિના જ્યારે મન તદ્દન શાંત થાય ને જે અંતરમાં રાગ દ્વેષ નથી, જેનું મન શુદ્ધ થયેલું છે તેવા મહાપુરુષના મુખથી તાલ, સ્વર, માત્રા, રાગ કે કોઈ પણ ગોઠવણની અપેક્ષા વિના અપ્રયોજન જે વાણીનો પ્રવાહ શ્લોક ત્રેય અર્થે વહેલો તેને મંત્ર કહે છે. આ વસ્તુ બહુ વર્ણવી ચકાવેલી નથી. એક શુદ્ધ મનનો તપસ્વી કહે છે કે કાળ પડશે. તેને પૂછે કે શાથી ? તે કહે મને અજ્ઞાન નથી.

પણુ આમ થાશે એમ લાગે છે. આ અપૌરુષેય વાણી કહેવાય
 કહેવાય છે. જેમાં મન કે બુદ્ધિ વિચાર કરી બોલતું નથી,
 પણ જ્યારે મન ને બુદ્ધિ શાંત હોય ત્યારે મુખથી બોલાઈ
 જવાય છે. આવી સ્થિતિ ત્રિરીચ્છ તપ ને સમાધિ યોગના
 પરિપાકથી થાય છે તેવાના મુખથી નિકળેલા મંત્રોનો સમૂહ
 તે વેદ. તે મંત્રોના ધણા રૂપિયો છે. એવા વેદમાં પ્રાણી-
 માત્રતું કલ્યાણ શી રીતે થાય, ભોગ પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય
 તેનું વર્ણન છે. કેટલીક વસ્તુઓ અનુભવથી જણાય છે.
 કેટલીક વસ્તુઓ અમુકને યોગ કે તપ બળથી જણાય છે.
 આવા યોગ કે તપ બળથી જે ભોગ ને મોક્ષ પ્રાપ્તિના માર્ગો
 જેમાં નક્કી કરેલા ને વર્ણવેલા છે તે વેદ છે. તેમાં દલીલો કે
 દૃષ્ટાંતો ન મળે. તેમાં તો ફક્ત વિધાન કે અમુક કરે એ જ હોય.
 હવે ભગવાન કહે છે સાધન, શક્તિ ને શરીરથી થઈ શકે
 એવા ધણા મનો વેદમાં છે. તે કર્મથી થાય છે. આ યજ્ઞ
 ઇચ્છા સહિત કરાય તો ભોગ મળે. ઇચ્છા વિના કરાય તો
 મોક્ષ મળે. ઇચ્છા ન થવી એ શી રીતે બને? ઇચ્છા તો
 રાત દિવસ થયા કરે છે. આ શરીર હું છું એવું જાણી
 ઇચ્છા થાય છે. મન, બુદ્ધિ કે જીવ હું છું એવું જાણી
 ઇચ્છા થાય છે. એ સૌથી પર સૌથી અસંગ ચેતન આત્મા
 હું છું એવું જાણ્યાથી, એ જ્ઞાન થવાથી જ ઇચ્છા રહિત
 કર્મ થાય છે. કારણુ ચેતન સત્ ચિત્ ને આનંદ સ્વરૂપ છે.
 તે ચેતન સૌને સુખ ને આનંદ આપી રહ્યો છે. તેના વડે
 સૌ પદાર્થ સુખરૂપ બાસે છે. તેથી ચેતન થએલો કોઈ ક્રિયા
 કે કોઈ વસ્તુ પોતાના સુખને અર્થે ઇચ્છતો નથી. તેથી
 તેનું શરીર જે ક્રિયા કરે તે પોતાના સુખ અર્થે નથી.
 તેથી તેની ક્રિયા યજ્ઞાર્થે જ થયા જાય છે. ઇચ્છા વિના કર્મ
 સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાન વિના બનતું નથી.

તેથી ભગવાન કહે છે:-

ત્રેયાન્દ્રવ્યમયાધજ્ઞાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।

સર્વં કર્મોષ્ઠિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥

અધ્યાય ૪ શ્લોક ૩૩

શબ્દાર્થઃ—હે પરંતપ! દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ ત્રેયસ્કર છે. હે પાર્થ! સર્વ કર્મો સંપૂર્ણ રીતે જ્ઞાનમાં પરિપૂર્ણ થાય છે.

વિવેચનઃ—ધૃત્તિ વિનાના કર્મ કરવામાં જ્ઞાન જ આધાર છે. ને એવાં ધૃત્તિ રહિત સ્વધર્મરૂપી કર્મનું ફળ પણ જ્ઞાન જ છે. એટલે આવાં તમામ ધૃત્તિ રહિત કર્મ જ્ઞાનમાં જ પરિણામ પામે છે. કર્મમાત્ર મનુષ્યને નિર્વૃદ્ધ પમાડવા છે. જેમ જેમ ધૃત્તિ રહિત કર્મ થાય છે તેમ તેમ વૈરાગ્ય—એટલે ભોગમાત્ર તરફ અરુચી થતી જાય છે. ને મન શાંત થતું જાય છે. પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ને તેથી થએલો ભોગમાત્ર તરફ અરુચી રૂપી વૈરાગ્ય એ જ મોક્ષ કહેતાં આત્મતિક શાંતિનું સાધન છે. જેમ એક શહેર જોઈ આવેલો મનુષ્ય જ ખીજીને શહેર જોવા જનારને માર્ગ બતાવી શકે છે, તેમ સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન એવા સ્વસ્વરૂપનો જ્ઞાનવાળો જ બતાવી શકે છે. તેથી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનીની સેવા કરવી જોઈએ, તે કહે છે:—

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રદનેન સેવયા ।

ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥

અધ્યાય ૪ શ્લોક ૩૪

શબ્દાર્થઃ—પ્રણિપાતથી (એટલે નમસ્કાર વિગેરેથી), (વિનીત રૂપે) પ્રશ્ન પૂછવાથી ને સેવાથી તત્ત્વવેદા જ્ઞાની પુરુષો તને ઉપદેશ આપશે.

વિવેચન:—આ શ્લોક થોડો વિચિત્ર છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જેવા સમર્થ જ્ઞાની છતાં અર્જુનને તેઓથી કહે છે કે તું જ્ઞાની પાસે જ્યાં તેમની સેવાથી, તેમને નમ્ર રીતે પ્રશ્ન કરીને, નમસ્કાર વિગેરેથી પ્રસન્ન કરવાથી તે જ્ઞાનીઓ તને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે. જ્યાં સુધી ચિત્ત અનેક પ્રકારની વાસનાથી ભરેલું અક્રુર, અભિમાની, કઠણ હોય ત્યાં સુધી જ્ઞાન હૈયામાં વસતું નથી. અનેક રીતે ઇચ્છા રહિત સ્વધર્મ કર્મ થાય ત્યારે ચિત્ત શુદ્ધ થાય. તે તેવા શુદ્ધિ થયેલા ચિત્તમાં જ બોધ કરે. જ્ઞાન તો પુસ્તકોમાં ભરપૂર છે. વિદ્વાનોની વાક્યાતુરીમાં ભરેલું છે. પણ સાચું જ્ઞાન એ છે કે જે હૈયામાં વજ્ર જેવું દઢ થયું હોય. એની નિશાની એ કે એ જ્ઞાનથી ભોગ માત્રનો ત્યાગ હોય, ભોગમાત્રની અનિચ્છા હોય, જે જ્ઞાનથી તે આત્મારામ થાય, પોતાના સુખ માટે ઝંખના રહિત હોય, જેને કદી ઇચ્છા જ ઉત્પન્ન ન થાય, જેની સુખકાંતિ સદા સૌમ્ય, પ્રસન્ન, નિર્મીત હોય.

ધણી પાંડિતો વાદ કરી જીતે છે. તેમને પૂછે કે આપની નિષ્ઠા શામાં છે તો તેવાઓને કાંઈ નિશ્ચય જ થયો હોતો નથી. તે વાણી કુશળ હોય છે. સમજણ કુશળ નથી. જ્ઞાની તો ઇચ્છા, ભય, સંશય રહિત હોય. એ જ્ઞાન ઉદ્ધતાથી જ્ઞાની પાસેથી ન મળે, વીતંકાવાદથી ન મળે, સેવા વિના હુંપદથી, અક્રાંધથી ન મળે. જ્ઞાનીને જગતની શક્તિ કે વસ્તુ દબાવી ન શકે. એનું ચિત્ત તો નમ્રતાથી, સેવાથી, વિવેકથી, કઠાપણથી પ્રસન્ન થાય. દોરને માર મારવાથી બહુ દુઃખ નથી હેતું. પંપાળવાથી તે દુઃખ છોડે છે. આશિર્વાદ ભયથી અંતરથી ન દેવાય. એ તો હૈયું પ્રસન્ન થાય ત્યારે જ નિકળે. તેમ જ્ઞાની તરફથી જ્ઞાન ઉપર કદા પ્રમાણે કરવાથી જ મળે. આત્મારે ભગવાનનું જ્ઞાન અર્જુન ઝીલે તેની અર્જુનની

હેવાની સ્થિતિ નથી. જાનીધી મેળવેલા એવા જ્ઞાનકું
ફળ કહે છે:-

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यघो मयि ॥

અધ્યાય ૪ શ્લોક ૩૫

અર્થ:- જે જ્ઞાન જાણ્યા પછી હું પાંડવ ! ફરીથી
તને આ પ્રમાણે મોહ થશે નહિ. ને જે જ્ઞાન વડે ભૂત-
માત્રને આત્મામાં ને આરામાં તું જોઈશ.

વિવેચન:- વાક્ય ચાતુરી એ જ્ઞાન નથી. બહુ શ્લોકનું
જ્ઞાન, બહુ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન એ જ્ઞાન નથી. જ્ઞાન એ છે કે
જે મોહમાત્રનો નાશ કરે. જેથી ધૃત્યમાત્રનો ત્યાગ થાય,
જેમાં હળ, દંભ, ભોગેચ્છા માગ ન હોય તેવું વર્તન તે જ
જ્ઞાન. જે જ્ઞાનથી વ્યાપક ચેતન રૂપ પરમાત્મામાં પ્રાણીમાત્ર
જણાય. ને ચેતન તે જ હું હું એ સમજાય. જે સમજણથી
જેમ ચિતારાને પોતે ચિત્રેલા ચિત્રમાંની સ્ત્રીની ભોળાઈ
ધૃત્ય થતી નથી તેમ વસ્તુમાત્રની તેને ધૃત્ય થતી નથી.

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।

तत्सत्यं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विदति ॥

અધ્યાય ૪ શ્લોક ૩૬

અર્થ:- આ શ્લોકમાં જ્ઞાન જેવું પવિત્ર ખીલું કાંઈ
નથી. તે જ્ઞાન પોતાની મેળે યોગથી સિદ્ધ થએલ પુરુષ
મેળવે છે.

વિવેચન:- જ્ઞાન એ ફળ છે. ખેડ, ખાતર, પાણી,
તાપ ને શાવજત ને સંજોગો અનુકૂળ હોય તો વાવેલું
ખીજ એની મેળે ફળ છે તેમ યોગ બરાબર સેવાય તો

તેની મેલે જ્ઞાન થાય છે. કર્મભાગનાં જે ફળ કાં તો
 ભોગ ને કાં તો જ્ઞાન. જેમાં ઇચ્છા કર્મ ફળની છે
 તેમાં ભોગ મળે ને જે કર્મ ફળેચ્છા રહિત છે
 તેથી જ્ઞાન ને તેથી મોક્ષ ફળે. પવિત્ર એ છે કે જે
 બીજાથી અપવિત્ર ચતુ નથી. ને બીજાને પવિત્ર કરે છે.
 આ જ્ઞાન ઉદ્ધતોનો અહંબ્રહ્માસ્મિ કહેવાનો બકવાદ નથી.
 આ જ્ઞાન ભોગના કીડાઓ કું અસંગ છું, કું નિર્વિકાર
 આત્મા છું, ઇદ્રિયો ઇદ્રિયોના ભોગમાં પ્રવર્તે તેમાં મને
 કાંઈ નથી એવું કહેતા પાપીઓનો વાણી વિલાસ નથી.
 આ જ્ઞાન પુરમક વાંચ્યાથી પોપટની પેઠે બહુબ્રહ્મ કરવામાં
 નથી. આ જ્ઞાન તો યોગથી પાડેલું છે. જેમ પાડેલા ફળમાંથી
 વિના પ્રત્યને ગંધ નીકળે છે તેમ પાડેલા કર્મયોગમાંથી
 આપોઆપ જ્ઞાન ઉદ્ભવે છે. કર્મયોગ આચર્યા શિવાય કદી
 જ્ઞાન થાય જ નહિં. કર્મયોગ વૃક્ષવું ફળ જ્ઞાન છે, ને તે
 વૃક્ષવું જ્ઞાન જ બીજ છે. ઇચ્છા રહિત કર્મ કરવાં તે જ્ઞાન
 વિના ન જ બને. દૃઢતા ન જ રહે. આવા જ્ઞાનવું સ્વરૂપ
 ભગવાન આગળ તેરમાં અધ્યાયમાં કહેશે. જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો
 ઉપાય વળી કહે છે:—

શ્રદ્ધાવૌહ્યમતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેદ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥

અધ્યાય ૪ સ્લોક ૩૬

શબ્દાર્થ:—જ્ઞાનપરાયણ, શ્રદ્ધાવાળો ને ઇદ્રિયોને સંયમમાં
 રાખનાર જ્ઞાન પામે છે. જ્ઞાન પામીને તરત જ પરમ શાંતિને
 તે પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન:—ઇદ્રિયોને પોતાના ભોગોમાંથી પાછી વાળવા
 રૂપી સંયમ એટલે વૈરાગ્યની જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં આસ જરૂર

છ. વૈરાગ્ય સાધકનું મુખ્ય સાધન છે. ને જ્ઞાન પામેલાનો તે તે દેહ જ છે. શ્રદ્ધા એટલી જ જરૂરી છે. ને બધી પ્રવૃત્તિઓનો નિરોધ કરી જ્ઞાન મેળવવા મગ્ન થવું તે તત્પરતાની જરૂર છે. વિદ્યાર્થીને ગણિતનો દાખલો મેસાડવા તે મગ્ન થવું પડે છે તે જ જ્ઞાન આ આખા જીવંતની સમગ્ર સંપત્તિ કરતાં પણ વિશેષ છે તે માટે તત્પરતાની જરૂર હોય એમાં નવાઈ શી? મન જે જે પદાર્થ પરાવલ્લુ ચાપ છે તે તે પદાર્થ મેળવે છે. મનની નિર્વિચાર અવસ્થાના ગર્ભમાં જે ઇચ્છા હોય તે વસ્તુ મળે છે. જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળો જ્ઞાન પામે. ભોખી ઇચ્છાવાળો ભોગ પામે. ને જેટલી આચરણમાં તત્ક્ષીનતા જલદ તેટલી પ્રાપ્તિ સત્વર.

अज्ञायाश्च दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥

અખ્યાય ૪ શ્લોક ૪૦

શબ્દાર્થ.—અજ્ઞાની, અશ્રદ્ધાળુ ને સંશયવાળો નાશ પામે છે. સંશયવાળાને આ લોક, પરલોક કે સુખ મળતું નથી.

વિવેચન.—શ્રદ્ધા વ્યવહારમાં તેમ જ પરમાર્થમાં જરૂરી છે. શ્રદ્ધા રાખ્યાં શિવાય છૂટકો જ થતો નથી. નાતું બોલવા શીખતું બાળક માતાને પૂછે આ શું? માતા કહે ઘોડો. એ ઘોડા શબ્દમાં બાળક વિશ્વાસ ન કરી મદલ્ય ન કરે તો તે તે વસ્તુ જાણે નહિ. તેવી જ રીતે સધળામાં. આ ઉપરથી સૌમાં શ્રદ્ધા ધરવી, જેને અંધ શ્રદ્ધા કહે છે તેવી ધરવી એમ પ્રાર્થ થવું નથી. હિતકારક જાણવા પછી શ્રદ્ધા ધરવી. ને પછી સંશય ન કરવો. શ્રદ્ધા ધર્મા પછી સંશય ન કરવો. જ્ઞાનનો માર્ગ ચાલ્યામાં ખતાવેલો હોય, હેતુસ્વીએ કલ્પો હોય, આપણે તે મદલ્ય કર્યો તેને આચરતાં શ્રદ્ધા ત્યજીએ તો

તે ફળે નહિ. વસ્તુ નિષ્ક્રિય કર્યા પહેલાં બધી તપાસ કરવી. બધી દલીલોથી તે તાવવી, પણ નિશ્ચય કર્યા પછી તેને વળગી રહી આશરે તો જ શ્રેયને પામે. પરગામનો રસ્તો નક્કી કરતા પહેલાં બધી વાતોથી રસ્તો નક્કી કરવો. ને નક્કી કર્યા પછી તો મજલ કરે તો જ ઠેકાણે પહોંચાય. ધડીમાં ચાલે, ધડીમાં પાછો વળે, પાછો હીડે, પાછો પાછો ફરે આમ કરનાર કેવળ શ્રમ ને નાશને જ પ્રાપ્ત થાય.

योगસન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવંતં ન કર્માણિ નિવર્તંતિ ધનંજય ॥

અધ્યાય ૪ શ્લોક ૪૧

શબ્દાર્થઃ— યોગથી કર્મ સંન્યાસ કરી, જ્ઞાનથી સંશય છેડી આત્મસ્વરૂપ થએલાને કર્મો હે ધનંજય ! બંધન કરતાં નથી.

વિવેચન.—આખી ગીતાનો સારશૂત આ શ્લોક છે. જ્ઞાનથી સંશયને છેદવો એટલે હું કાણ છું એ સંશય ત્યજી હું આત્મસ્વરૂપ છું એવો સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય જ્ઞાનથી કરવો આ જ્ઞાન થયા છતાં શરીર રહેવાનું, ને તેથી શરીરથી કર્મ થવાના કર્મમાત્રનો ત્યાગ થઈ શરીર કેવળ નિશ્ચેષ્ટ ન જ રહી શકે; તેથી યોગ એટલે કર્મફળના ત્યાગ રૂપ ત્યાગ કરવો. આ રીતે જ્ઞાન ને ત્યાગથી સ્વસ્વરૂપને પામેલો કર્મ કરતા પણ બંધનમાં પડતો નથી.

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં દુસ્સ્યં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।

છિત્તૈન સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥

અધ્યાય ૪ શ્લોક ૪૨

શબ્દાર્થ:-તેથી (તારા) હૈયામાં અજ્ઞાનથી ઉપજેલા આ સંશયને તાનરૂપી તલવારથી કાપીને ચોમ આદર. હે ભારત ! ઉઠ.

વિવેચન:-આ શ્લોક ભગવાનનો આદેશ છે. શ્રુતિ માતાએ જોમ કહ્યું છે ચતિષ્ઠત્વ જામત ઉઠો, જગો, તેમ ભગવાને અર્જુનને આ ગ્રેરક વચનો કહ્યાં છે. સમજાવ્યા પ્રછી સમજી લેનારને આવા જ હૃતસ્વી વચન કહે છે. ભગવાન પરમ કૃપાળુ, દીનદયાલુ અર્જુનને ગ્રેતસાહિત વચનોથી સ્વશ્રેયમાં લીન થવા આગ્રહ કરે છે. પરમાત્મા પરમ કૃપાળુ સૌના હૃદયમાં વિરાજેલા છે. તે અંતર્યામી સૌને એવાં જ અંતરમાં વચન કહી નિજ હૃદયાધુમાં પ્રાણી માત્રને પ્રવૃત્તિ કરાવે એ જ પ્રયત્ન.

હરિ: ॐ તત્ સત્ પરમાત્મને નમઃ

સન્યાસ યોગ

પ્રથમના ૪ અધ્યાયમાં એમ નક્કી થયું કે સમૂળગો કર્મનો ત્યાગ શક્ય નથી. કર્મના ફળનો ત્યાગ કરી પ્રાપ્ત સ્વપ્રકૃતિ અનુસાર કર્મથી પરમાત્માત્મ અર્ચન કરી પ્રાણી મોક્ષ પામે છે. ત્યારે પ્રાધાન્યતઃ વૈરાગ્યને સેવી સ્વસ્વરૂપમાં રહેવાના પ્રયત્નમાં આત્મચિંતન કરતા સાંખ્ય યોગી, ને ફળેચ્છા તથા કર્મ પ્રકૃતિ અનુસાર પ્રાધાન્યતઃ કરતાં તે કર્મ ઇશ્વરાર્પણ કરનારા, ઇચ્છા માત્ર સંજનારા ને સાથે સાથે ચિત્તની શાંતિ કરનારા કર્મયોગી એમ બે પ્રકારમાં વિશેષ કોણ ? આ વિશેષના સુલભતા ઉપર કહેલી છે. ફળ તો બન્નેનાં સમાન છે. તે વાત કહે છે.—

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥

અધ્યાય ૫ શ્લોક ૨

શબ્દાર્થઃ—સંન્યાસ ને કર્મયોગ બન્ને મોક્ષ આપનારા છે. પણ તે બન્નેમાં કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ ચહે છે. સાચો સંન્યાસી કોણ છે તે કહે છે.

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।

નિર્દ્વન્દ્વો હિ મહાબાહો સુખં વંધાત્પ્રમુચ્યતે ॥

અધ્યાય ૫ શ્લોક ૩

શબ્દાર્થઃ—જે દ્વેષ કરતો નથી, જે ઇચ્છા કરતો નથી તેને નિત્ય સંન્યાસી જાણવો. હે મહાબાહુ અર્જુન ! તે નિર્દ્વન્દ્વ થએલો સુખથી બંધનથી છૂટે છે.

વિવેચનઃ—ભગવાં હુગડાં ધર્યાંથી સંન્યાસી થવાનું નથી, જટા ધરે, ધર ત્યજે સંન્યાસ નક્કી થતો નથી. ઇચ્છા ને

કદા ત્યજ્યા સિવાય કદી સાચી શાંતિ યવાની નથી. જ્યાં સુધી જગતના પદાર્થથી ને ક્રિયાથી ચિત્ત વિકારવશ વરતે ત્યાં સુધી ગમે તેવા વેગવાળો હોય, ગમે તેવી સિદ્ધિ ને ચમત્કારવાળો હોય છતાં તે આત્મતિક શાંતિથી વિમુખ છે. મોક્ષ આત્મતિક ચિત્તની શાંતિ કોઈના આસિર્વાદથી મળવાનો નથી, મોટા દેવતાના દર્શનથી પણ મળવાનો નથી. એ તો જેમ સ્વપ્નવશ જીવનું સ્વપ્ન દુઃખ તેના જમ્યા સિવાય જતું નથી, તેમ રાગદ્વેશ ને કંઠથી થતા વિકારના ત્યાગ સિવાય કદી અખંડ સુખ મળવાનું નથી જ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રે દયા કરી મુમુક્ષુને હુંકામા શ્રેયનો માર્ગ બતાવ્યો છે. મુમુક્ષુએ એક જ ધ્યાન રાખવું કે ઇચ્છા, ક્રેવ ને સુખ, દુઃખ, માન અપમાન, ટાંઠ તકડો વિગેરેથી ચિત્તને થતી વિકળતા આમ આ ત્રણનો ત્યાગ કરવા અભ્યાસ કરવો.

કાયેન મનસા બુદ્ધયા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ।

યોગિનઃ કર્મ કુર્વતિ સજ્જં ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધયે ॥

અધ્યાય ૫ શ્લોક ૧૧

શબ્દાર્થ:-શરીરથી, મનથી, બુદ્ધિથી, કેવળ ઇન્દ્રિયોથી પણ કર્મયોગી પુરુષો પોતાના આત્મા (ચિત્તની) શુદ્ધિ અર્થે સજ્જ એટલે આસક્તિ ત્યજી કર્મ કરે છે.

વિવેચન:-શરીર, મન, બુદ્ધિ ને ઇન્દ્રિયોથી જ કર્મ થાય છે. આ ચારેયને નિચ્છેષ્ટ રાખી સકામ એમ નથી જ. કોઈ કહેશે કે કર્મ કરવામાં કરનારનો કંઈક આશય તો હોય છે. ભગવાન કહે છે ચિત્તની શુદ્ધિ એ જ આશય છે. ઇચ્છા રહિત કર્મણ્ ક્ષણ ચિત્ત શુદ્ધિ જ છે. જે ક્ષણ તે જ આશય છે. તેથી આશય બંધનકર્તા નથી. ને જે ચિત્તશુદ્ધિ ક્ષણ છે તે જ જ્ઞાનને જન્મ આપે છે; જે જ્ઞાન મોક્ષદાતા છે.

પોતાનું મનંત્ર્ય ગીતા પ્રમાણુ ગણાવે છે. આ વાદ છતાં
માટે નકમો છે. નેપ સાધનાર માટે તો ભગવાને દુઃકાણુમાં
જ કહેલું છે. પરમ તત્વને પામવા શું કાર્ય છે તે કહે છે.

તદ્વુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ઘૂતકલ્મષાઃ ॥

અધ્યાય ૫ શ્લોક ૧૭

અર્થ—જેઓની શુદ્ધિ તે પરમ તત્વમય થઈ છે, જેઓનો
આત્મા પરમ તત્વમય થયેલો છે, તે પરમ તત્વમાં જ જેની
નિષ્ઠા લાગેલી છે, તે તે પરમ તત્વ પરાયણુ જ જે છે, તે
જેઓનાં પાપ યાનથી દહી ગયા છે, તેવા પુનર્જન્મ
પામતા નથી.

વિવેચન—દ્રવ્ય ધનિજવાળા જેમ દ્રવ્યમય પોતાની શુદ્ધિ,
નિષ્ઠા ને તમામ યત્તિને કરે છે. દરતાં, કરતાં, કામ કરતાં
ને ઉપમા જેમ દ્રવ્યની જ અંખના કરે છે ને ત્યારે જ તે
સ્થુળ, નાણવંત દ્રવ્યને પામે છે તે જ રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે છે.

વિષાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પન્ડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥

અધ્યાય ૫ શ્લોક ૧૮

અર્થ—વિષા ને વિનયથી સંપન્ન બ્રાહ્મણુ, ગાય, હાથી,
કુતરા ને ચંડાલ પ્રત્યે પંડિતો સમદર્શી હોય છે.

વિવેચન—આણી ગાવનાં શરીર જે વિકારી ને વિનાશી છે
તે નાનાં મોટાં હોય છે પણ સૌના શરીરમાં રહેલો આત્મા
સરખો હોય છે. દેહ દષ્ટિ પુરુષ શરીરને બેઠા વિષમ દષ્ટિ
કરે છે, ને આત્મસ્વરૂપ જોયે પંડિતો દેહ દષ્ટિ ત્યજવાથી

સૌને આત્મસ્વરૂપ સમાન જુવે છે આત્મ દષ્ટિથી સમાનતા છે, દેહ દષ્ટિથી વિષમતા છે. આત્મ દષ્ટિવાળાને સૌ પર અત્યંત અહૃદયક પ્રેમ થાય છે.

इद्वैव तैर्जितः सर्गो येषा साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥

અધ્યાય ૫ શ્લોક ૧૯

શબ્દાર્થ - જોઓનું મન સામ્ય અવસ્થામાં રહેતું છે તેઓએ અહીં જ સંસાર (જન્મ મરણ રૂપ) છુટેલો છે. બ્રહ્મ નિર્દોષ ને સમ છે તેથી તે (સામ્ય અવસ્થામાં મનવાળા) બ્રહ્મમાં જ સ્થિતિ કરેલા છે

વિવેચન - મનની સાત નિર્વિકાર સામ્ય સ્થિતિવાળા બ્રહ્મ-રૂપને છે મનને વિકાર રહિત નિરંતર સામ્ય રાખવા જ સર્વ શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ છે

न प्रद्वयेत्प्रिये प्राप्य नो द्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥

અધ્યાય ૫ શ્લોક ૨૦

શબ્દાર્થ - પ્રિય પ્રાપ્ત થતા ખુશી થતું ન જોઈએ. અપ્રિય પ્રાપ્ત થતા દુઃખી થવું નહિ. જેની બુદ્ધિ સ્થિર છે ને જે મોહ રહિત છે તે બ્રહ્મને જાણનારો ને બ્રહ્મમાં સ્થિત છે.

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मानि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥

અધ્યાય ૫ શ્લોક ૨૧

શબ્દાર્થ - બહારના સ્પર્શથી જેનો આત્મા અનાસક્ત છે તે જે આત્મામાં સુખ છે તે મેળવે છે. તે જેનો આત્મા યોગથી બ્રહ્મમાં યુક્ત થયેલો છે તે અક્ષય સુખ મેળવે છે

વિવેચન:-સુખ બે પ્રકારનાં છે. એક પદાર્થ સુખ ને
 ખીલું અપદાર્થ સુખ. પદાર્થ સુખ ભોગવનાર અપદાર્થ સુખથી
 વિમુખ રહે છે, ને અપદાર્થ સુખ ભોગવનાર પદાર્થ સુખને
 તુચ્છ ગણે છે. સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રાણી પદાર્થથી મળતું સુખ
 પદાર્થ સુખ છે. તે વિકારી, વિનાશી ને આદિ અંતવાળું છે.
 જે પરમ તત્ત્વ છે તે અપદાર્થ છે, ઉત્પત્તિ, વિકાર ને વિનાશ
 રહિત છે. એમાં લીન રહેનાર તેનો સુખ સ્વાદ જાણે છે.
 બે રસ્તા છે કાં તો તુચ્છ, વિકારી, વિનાશી પદાર્થ સુખ માટે
 મથે કે કાં તો સર્વોત્કૃષ્ટ, વિકાર ને વિનાશ રહિત આત્મ
 સુખ માટે મથે. પદાર્થ સુખ કૃત્રિમ ને વિશેષ કષ્ટ સાધ્ય છે,
 આત્મ સુખ સ્વાભાવિક ને સહજ સાધ્ય છે. જેમ સત્ય
 બોલવામાં શ્રમ નથી ને અસત્ય બોલવામાં શ્રમ છે. તેમજ
 આત્મ સુખ ને પદાર્થ સુખનું છે. પણ પ્રાણીને બહુ વખતનો
 અધ્યાસ થયો છે એટલે સહજ ને શ્રેષ્ઠને કઠિણ ને હલકું
 માને છે, ને કઠિણ ને નિઃકૃષ્ટને સુલભ ને શ્રેષ્ઠ માને છે. આ
 બ્રમણા ટાળવામાં જ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે. તેથી=

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनव एव ते ।

आचन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥

અધ્યાય ૫ શ્લોક ૨૨

અર્થ:-જે ભોજો સ્પર્શ વિગેરેથી ઉત્પન્ન થાય છે તે
 આદિ ને અંતવાળા ને દુઃખ સ્વરૂપ છે (દુઃખનું કારણ છે)
 હે કુંતી પુત્ર ! કાલ્યા માણસો તેમાં રમતા નથી.

शक्तोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्वेगं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥

અધ્યાય ૫ શ્લોક ૨૩

શબ્દાર્થ—શરીર છુટ્યા પહેલાં (એટલે શરીર જીવતું છે તે સમયમાં પણ) જે કામ એટલે ઇચ્છા ને ક્રોધના વેગને સહન કરવા શક્તિમાન છે તે પુરૂષ યોગયુક્ત ને સુખી છે.

વિવેચન:—આ શ્લોક સમજવા ભગવાન વસિષ્ઠે રામજીને કહેલો નીચેનો શ્લોક સમજવા જેવો છે.

પ્રાણે ગતે યયા દેહઃ સુખં દુઃખં ન વિદતિ ।

તથા ચેત્ત પ્રાણયુક્તોઽપિ ॥ કૈવલ્યાશ્રમે વસેત્ ॥

અર્થ:—પ્રાણ ગયેથી દેહ જેમ સુખ દુઃખ પામતો નથી તેમ પ્રાણયુક્ત જતાં જેને યાય તે કૈવલ્ય પદમાં જ રહેલ છે. વળી કહેલ છે કે જુદા દેવ સિષ્ટન ન કુમ્પેત ન કંપેત ઇચ્છમાત્રો વિશ્વમાનોઽપિ ખીકાતા જતાં, હેઠાયા જતાં વક્ષની પેઠે ન કંપવું ન ક્રોધ કરવો બ્રહ્મજ્ઞાનીની આ શ્રેષ્ઠ દશા છે.

ઇચ્છા ને ક્રોધથી મન અલિપ્ત થાય છે મનમાં જ્યાં સુધી તે હોમાં નથી થતાં ત્યાં સુધી મન શાંત સુખ અનુભવે છે. ઇચ્છા માગ ને ક્રોધ માગનો ત્યાગ એ જ જીવનમુક્તિનું લક્ષણ.

યોઽન્તઃ સુહોઽન્તરારામસ્તથાન્તર્ગોતિરેવ યઃ ।

સ યોગી વ્રહ્મનિર્વાણં વ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥

અધ્યાય ૫ શ્લોક ૨૪

શબ્દાર્થ:—જે અંતરાત્માથી સુખી છે, જે અંતરાત્મામાં આરામ ભોગવે છે, જેના અંતરાત્મામાં પ્રકાશ થએલો છે તે યોગી બ્રહ્મરૂપ થઇ બ્રહ્મ નિર્વાણને પામે છે.

હમન્તે વ્રહ્મનિર્વાણમૃપયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ।

છિન્નદ્વેષા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥

અધ્યાય ૫ શ્લોક ૨૫

‘શબ્દાર્થ’-જે પ્રાણીમાત્રના હિતમાં સ્ત કહેતાં નિમગ્ન હોય છે, જેની જોડ શુદ્ધિ જતી રહી છે, જેમનું મન તેમના વશ છે, જેમનાં પાપ નાશ પામ્યાં છે એવા ઋપિઓ બ્રહ્મ નિર્વાણને પામે છે.

વિવેચન:-જેના પાપ નાશ પામ્યાં હોય, જેનું મન તેને કબજે હોય ને જે પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણમાં રચ્યા પચ્યા રહે તે ઋપિ કહેવાય. આટલાં જેનામાં હોય તે ઋપિ. ઋપિ હોય તેને આટલું લક્ષણ હોવું જોઈએ. ઋપિ એટલે ભતિ બ્રાહ્મણ જ મોક્ષ પામે તેમ નહિ હર કાંઈ ભતનો હોય પણ આટલા લક્ષણ તેમનામાં હોય તો તે ઋપિ કહેવાય ને તે બ્રહ્મ નિર્વાણ પામે.

કામ ક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।

અભિતો વ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥

અધ્યાય ૫ શ્લોક ૨૬

શબ્દાર્થ:-જેમનું મન તેમને વશ છે, જેણે સ્વસ્વરૂપને ભણેલું છે, જે ઇચ્છા-કામના ને ક્રોધથી મુક્ત છે તેવા યતિ-ઓને બ્રહ્મ નિર્વાણ પામે છે.

વિવેચન-મુક્તિનાં ચાર સાધન (૧) કામના-ઇચ્છા ને ક્રોધનો ત્યાગ (૨) મન વશ (૩) સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન (૪) ને પ્રાણીમાત્રના હિત અર્થે ક્રિયા.

મુક્તની આ સ્વાભાવિક ક્રિયા અથવા સ્થિતિ છે ને સાધકનાં આ ચાર સાધન છે.

સ્પર્શન્કૃત્વા બાહ્યવર્ણાંધ્રશુદ્ધૈવાન્તરે ભ્રુવોઃ ।

પ્રાણાંપાનો સમૌ કૃત્વા નાસામ્પન્તરચારિણૌ ॥

અધ્યાય ૫ શ્લોક ૨૭

યતેન્દ્રિયમનોવુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

વિગતેન્દ્રાભયક્લોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥

અધ્યાય ૫ શ્લોક ૨૮

સંદર્ભ:-આજ પદાર્થ જે સ્પર્શ વિગેરે આપનાર છે (સ્પર્શ, શબ્દ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ પાંચ ભોગ દ્વારા જે સુખ દુઃખ આપનાર છે) તેમને બહાર રાખી (તેમની અભિલાષા અંતરમાં ન પ્રવેશવા દઇ), ચક્ષુ વૃત્તિને એ ભ્રમર વચ્ચે રાખી નાસામાં જતા આવતા ગ્રાણી અને અપાનને સમ કરી ઇન્દ્રિય, મન ને બુદ્ધિને કબજામાં રાખે છે, ઇચ્છા, લાભ ને ક્રોધ જેનાં જતાં રહ્યાં છે, ને જે મોક્ષ પરાયણ છે, જે મૌન સેવનાર મુનિ છે તે સર્વજ્ઞ મુક્ત જ છે.

વિવેચન:-દીન દયાળુ ભગવાન મહા દયાળુ છે. મોક્ષ જીવનો બકવાદ નથી પણ અનેક પ્રયત્નના અંતે મેળવેલી સ્થિતિ છે, તે આખા અધ્યાયના સારને આ બે શ્લોકમાં ભગવાને ગોઠવી બતાવ્યું છે. આ બે શ્લોકમાં જે વર્ણન છે તે જીવન મુક્તની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે, ને તેથી જ તેવા યનાની ઇચ્છા રાખનારને સાધન છે. તે લક્ષણ કહે છે.

(૧) જગતના પદાર્થો અંતરમાં અભિલાષા સુખાર્થે ઉત્પન્ન ન કરે (૨) બહારના પદાર્થને રસ પુર્વક જોવાની વૃત્તિ ન થાય. ને તેથી દષ્ટિ દ્વારા જતી વૃત્તિ બહાર પદાર્થ પર સ્થિર ન થતાં અંતરમાં સ્થિર થાય. આપણી દષ્ટિ કંઈ નિમિત્ત કે રસ વિના કથા પર સ્થિર નથી થતી, ને ન્યારે આપણા અંતરમાં કંઈ ખીજો-વિચાર ઉઘાડી આંખે ચાલતો હોય છે ને તેમાં તક્લીન હોમએ છીએ ત્યારે ઉઘાડી આંખ આગળ યદ્દ જનારને આપણે જાણુતા નથી, આંખ તો ઉઘાડી છે પણ ચિત્ત વૃત્તિ આંખમાં નથી; એ ચિત્ત વૃત્તિ તે સમયે

અધ્યાય ૬

પાંચમા અધ્યાય સુધી સાંખ્યયોગ ને ક્રમ'યોગનું વર્ણન આપ્યું. શરીરનો વિચાર કરતાં શરીરની તમામ પ્રવૃત્તિનું મૂળ ચિત્ત છે; ને તે ચિત્ત દ્વારાજ બધું ને મોક્ષ અનુભવાય છે. સુખ દુઃખનો અનુભવ કર્તા તે જ છે. ને જે ચેતન વડે ચિત્ત, પ્રાણ, શરીર ને ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ છે, રિચિતિ છે તે ચેતન તો અસંગ છે. હવે મોક્ષ એટલે દુઃખમાત્રની આત્મ'તિક નિવૃત્તિ. જેમ થાઈએ દારૂ પીધો હોય ને તે જેમ આવે તેમ બકે, ને ગમે તે ક્રિયા કરે તે જેમ નિશાના બળે છે ને જ્યાં સુધી નિશા ન હોય ત્યાં સુધી તે બ્રાહ્મણને જાજતી ક્રિયા કરી શકતો નથી; તેમ ચિત્તમાં જ્યાં સુધી વાસના હોય છે ત્યાં સુધી વાસના આધારે જ કામ થાય છે. વાસના એટલે ધાદી થએલી ઇચ્છા એ વાસનાનો કાય થાય ત્યારે જ આત્માના સ્વભાવ અનુસાર ક્રિયા થાય. હવે ચિત્તને વાસના રહિત કરવાના બે ધોરી- માર્ગ છે.

(૧) હું આત્મા અસંગ સત્ ચિત્ આનંદ સ્વરૂપ છું ને તેથી મારે કશી ઇચ્છા નથી એ પ્રવલથી વાસના કાય ને પરમ તત્વની પ્રાપ્તિ કરવી. આ ક્રિયામાં મુખ્ય સાધન વિચાર, શ્રવણ ને આત્મચિંતન છે. ને આ ક્રિયા કરનાર શરીર, મન, વાણીથી ક્રિયા કરતાં છતાં એ ક્રિયા કરનાર મન, વાણી, શરીર ને ઇન્દ્રિયો કર્તા છે ને હું તેથી અસંગ દોટા છું, નિર્વિકાર છું, એ બાવના જાગત રાખી વાસના કાય ને પરમ તત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે. તેનો છેલ્લો અભ્યાસ જે હું અસંગ આત્મા છું તે જ પરમાત્મા છું એ બાવના છે. તે પોતાને પરમાત્માથી અભિન્ન છું એ બાવનાનો અભ્યાસ કરતાં પરમાત્મ સ્વરૂપ થાય છે. શરીર જીવતા છતાં

એ આત્મા પરમાત્મ સ્વરૂપ હું છું એવો અનુભવ કરે છે. આ સાંખ્યયોગીની ટુંકી રૂપરેખા. આમાં વૈરાગ્ય પડેલું છે, ને સ્વસ્વરૂપાનુસંધાન એ ઔષધ છે. શરીર, મન, બુદ્ધિ ને ઇન્દ્રિયોથી હું જુદો છું એ ભાવના એનો પાયો છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી કઠીણ છે. અનેક જન્મના યત્ને આ સ્થિતિ આવે છે.

(૨) બીજામાં વાસના ક્ષય ને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવા માટે ફળ ઇચ્છા ત્યાગ પૂર્વક કર્મ કરાય છે એટલે એ પણ એમ સમજે છે કે, હું આ શરીર, મન, બુદ્ધિ કે ઇન્દ્રિય નથી તેથી જુદો છું. હું આત્મા છું પણ હું શરીરમાં રહી શરીર દ્વારા કર્મ કરનાર તથા ભોગવનાર છું. તેથી કર્મમાત્ર જે કંઈ થાય તે પરમાત્મા પ્રીત્યર્થે, યજ્ઞાર્થે થાય. એવું પ્રાપ્તવ્ય પરમાત્મા છે. એ પરમાત્મા પામવા માટે જ તેની તમામ ક્રિયા થાય છે. રાજામાં અનેક સંકલ્પોમાં કર્મના છેડે “પરમેશ્વર પ્રિયતામ્ ન મમ” એ વાક્ય જોડાયું છે; તે, તે ભાવથી જ છે, જેમ વધુ તીરો ચઢેલો શરીરથી, મનથી ને વાણીથી સંયમહીન થાય છે ને અવશ થઈ ક્રિયા કરે છે તેમ જેને વાસનાનો વેગ વિશેષ છે તેવાં શરીર ક્રિયાહીન રહી શકતાં નથી. તેથી તેવાં શરીર પ્રકૃતિ અનુસાર કર્મ કરે પણ તેનાં ફળ પરમાત્માને અર્પણ કરે; એ સુંદર રસ્તો ભગવાને વાસના ક્ષયનો ગીતામાં બતાવ્યો છે. પ્રથમના સાંખ્ય યોગીને હું પરમાત્માથી ભિન્ન છું એ અંતરમાં શ્રદ્ધા જ બેસતી નથી. ને આ બીજા કર્મયોગીને હું ને પરમાત્મા એક જ છીએ એ ભાવના ગમે તેટલી સુંદર લાગે પણ તેમાં શ્રદ્ધા ચોટતી જ નથી. કર્મયોગી પણ કર્મ માત્ર ઇશ્વરર્પણ, બ્રહ્માર્પણ, યજ્ઞર્થે, સ્વધર્મ રૂપ કરી બંધનમાંથી છુટી અનન્ય બાવે પરમાત્માની ભક્તિ કરતાં પરમાત્માને પામે છે. સાંખ્ય યોગી હું પરમાત્મ

સ્વરૂપ છું એ બાવથી પરમાત્મ સ્વરૂપ માય છે. કર્મયોગી કર્મ માત્ર ઇશ્વરાર્પણ કરતો પરમાત્મની અનન્ય ઉપાસના કરી પરમાત્મામા ભગી એક થાય છે, એટલે પરમાત્મ રૂપે થાય છે. બુદ્ધિ આખર તો પરમાત્મા રૂપે જ થાય છે. જ્યાં સુધી બીજા રૂપે રહે ત્યાં સુધી મુક્તિ નથી. શરીર ધારણ એ જ બંધન. શરીર ધારણ સ્વછંદા સિવાય થતું નથી. ને છંદા માત્ર બધ છે. છંદા નાશ સિવાય કદી મુક્તિ થાય જ નહીં.

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૧

સમ્પ્રદાય:-જે કર્મકળનો આશ્રય ન રાખતાં સ્વકર્તવ્ય રૂપ કર્મ કરે છે તે સંન્યાસી છે, અને તે જ યોગી છે. અગ્નિથી થતા કર્મ ત્યજનાર કે નિષ્કોવ બેસનાર (સંન્યાસી કે યોગી) નથી.

ये संन्यासमिति ब्राह्मणैर्गं तं विद्धि पाण्डव ।

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૨

સમ્પ્રદાય:-હે પાંડવ ! જેને સંન્યાસ કહે છે તે જ કર્મ-યોગી બાળુ. સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યા સિવાય કોઈ યોગી થઈ શકતો નથી.

आरुरुक्षुर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૩

શબ્દાર્થઃ—યોગારૂઢ થવાની ઇચ્છાવાળા મુનિને કર્મ એ કારણ છે. તે યોગારૂઢને તેને માટે શમ એટલે મનની શાંતિ એ કારણ છે.

વિવેચનઃ—આ શ્લોક જહુ જ સુંદર તેમજ રૂઢ છે. તે તેમાં જે આ અધ્યાયની શરૂઆત જે સમજ આપી છે તેનો આપો પાલો છે. કર્મ કાણે કરવાં? જેનું મન શાંત ન થયું હોય, જેનામાં ઇચ્છા, લાલ્ચ, ને ક્રોધ હોય, જેનું મન જગતના પદાર્થ, ક્રિયા ને પ્રાણીથી વિકળતાને પ્રાપ્ત થઈ ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરતું હોય. આવા ચિત્તની શાંતિ અર્થે ફળેચ્છા રહિત કર્મયોગ જ સારો છે. ને જેનું મન શાંતિ પામ્યું, જેનું મન આ જન્મની કે પૂર્વ જન્મની ફળેચ્છાના ત્યાગપૂર્વકની ક્રિયાથી ઇચ્છા-વાસના રહિત થયું, તેણે પછી નવા સંકલ્પો મનમાં ન ઉઠે તે અભ્યાસ કરવાનો, એટલે મનને શમના માર્ગમાં જોડવું. જે સંકલ્પ ઉઠે તેને જ્ઞાનના બળથી (સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાનથી) શમાવવો.

હવે યોગારૂઢની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે. તેનું લક્ષણ જે સાધકમાં ન હોય તેણે પોતાની સ્થિતિ આરક્ષકમાં લેખવી. ને કર્મ ફળેચ્છાના લાગ પૂર્વક પ્રકૃતિ અનુસાર કરવાં.

यदा हि नेन्द्रियात्तैषु न कर्मस्वनुपज्जते ।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૪

શબ્દાર્થઃ—જ્યારે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં અને કર્મમાં જે આસક્તિ થતો નથી, ને જેણે સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કર્યો છે તે યોગારૂઢ કહેવાય છે.

વાસ્તવિક રીતે આત્મા તો નિત્ય મુક્ત સૌનો છે, તે બંધાએલ કદી નથી. બંધ અથવા મોક્ષ ચિત્તનો છે. છતાં

લક્ષણ છે. આવી સ્થિતિ ન આવે ત્યાં સુધી સાધકે પ્રતિ અનુસાર કર્મ ત્યજવા નહિં.

કલ્યાણનો માર્ગ જણાવે તે સાચા. તેનો આધાર લઈ સ્વકલ્યાણનો માર્ગ ને વર્તન નક્કી કરવાં; ને તેમાંથી અભાયમાન ન થવું. તે વર્તનવાળું મન જીતાડેલું કહેવાય.

જેમ દુઃખમાં ને અપમાનમાં મન ચઢીત થાય છે તેમ સુખમાં ને માનમાં પણ મોહિત થઈ સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાન વિનાનું થાય છે. માટે સર્વ સંજોગોમાં મન સદા એકરૂપ રહેવું જોઈએ, જે હર્ષ કરે તે શોક પણ કરે. જે સુખથી પ્રસન્ન થાય તે દુઃખથી અપ્રસન્ન થાય જ. માટે સર્વ ક્ષણમાં સર્વ સંજોગોમાં એકરૂપ રહેવાનો અભ્યાસ જ કરવો જરૂરી છે.

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતુષ્ટાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમજોષ્ટાસ્મકાચનઃ ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૮

અર્થ:-જે જ્ઞાન ને વિજ્ઞાન જાનેથી તૃપ્ત થયેલ છે, (એટલે તેની પણ ઈચ્છા વિનાનો છે) જે સિંચર અધિકારી છે, જે જીતેન્દ્રિય છે, જેને માઠી, સોજી ને પથર સમાન છે એવો યોગી યુક્ત કહેવાય છે.

વિવેચન.-આમાં સમ જુદા જગ પદાર્થો માટે કહી, હાવે પ્રાણી માટે કહે છે.-

સુહૃન્મિત્રાર્થુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવન્ધુષુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમચુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૯

અર્થ:-જેની જુદા સહૃદ, મિત્ર, ઉદાસી, શત્રુ, મધ્યસ્થ, દ્વેષ, ને બધામાં તેમજ સાધુમાં અને પાપીમાં સમ થઈ છે

(એટલે તેવાના પ્રસંગમાં સ્થિર બુદ્ધિ રહે છે) તે ઉત્તમ છે.

વિવેચન:—જેથી ચિત્તની વૃત્તિ બાહ્ય પદાર્થમાં સુખ બુદ્ધિ સજીવ અંતર આત્મામાં વળે તેનું નામ યોગ. ચિત્તની વૃત્તિ આ પ્રમાણે બાહ્ય જગતથી વળી અંતરાત્મામાં મગ્ન ન થાય ત્યાં સુધી સાચી શાંતિ, સાચો આનંદ ન થાય. આત્મા એ જ પરમ આનંદનું ધામ છે. પદાર્થમાં આનંદ જે અલ્પ જણાય છે તે આત્માને લીધે જ છે. હાલે ભગવાન ચિત્ત વૃત્તિને અંતરમુખ કરવાનો અભ્યાસ ખતાવે છે. આ અભ્યાસ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, નિલકરવા યોગ્ય છે. જેમ નિશો કરેલ મનુષ્ય નિશાની ખુમારી ઝાઝો વખત અનુભવે છે, તેમ ભગવાને કહેલો અભ્યાસ રોજ કરવાથી મન અત્યંત શાંતિને પામે છે. મન પછી તેનું વ્યસની થાય છે. ભોગમાં પ્રીતિ ધટે છે, ક્રોધ, ભય ને કામ ભોળાં પડે છે. માટે આ અભ્યાસ રોજ જરૂર એક કે એ વખત કરવો જ.

ચેતન સર્વ શક્તિમય છે. દરેક શરીરમાં ચેતન વિરાજીત છે. તે ચેતન તે જ પરમાત્મા છે. જેમ પાણી કે પેટ્રોલમાં રહેલ શક્તિ એજીન દ્વારા જ વ્યક્ત થઈ કામ કરે છે, તેમ ચેતનની શક્તિને ચિત્ત જ ઝીલે છે. ચિત્ત દ્વારા જ ચેતન પ્રકાશે છે. જેમ વિદ્યુત તારમાં વ્યાપક છતાં કાચના ગોળા સિવાય પ્રકાશતી નથી, તેમ ચિત્ત વિના ચેતન પ્રકાશતું નથી. ચિત્તના સંકલ્પો—ચિત્તની ઇચ્છાઓ એ ચેતનથી જ સિદ્ધ થાય છે. જગતના માથોક, મિથ્યા પદાર્થોથી સુખ થશે એમ જાણી ભોગના સંકલ્પો કરી માથોક પદાર્થો મેળવે છે, ભોગવે છે ને સુખને બદલે દુઃખ અનુભવે છે. ચિત્તને ઇચ્છા સુખની છે, પણ સુખ પદાર્થથી મળશે એવું જાણી પદાર્થ જે દુઃખ દાતા છે તે ઇચ્છે છે એ તેની જુલવણી છે. એ અનુભવતાં છતાં ચિત્તને બહુ વખતનો અભ્યાસ હોવાથી એ જુલવણીમાંથી

પાછું વળતું નથી. તેને પાછું વાળવાના અભ્યાસની જરૂર છે. તે અભ્યાસ ભગવાને આ અધ્યાયમાં ગતાવ્યો છે. તેથી સંકલ્પનો ક્ષય કરી ચિત્ત પોતે ચેતન-પરમાત્મા જે અખંડ ને પરમ સુખ સ્વરૂપ છે તેમાં લીન થાય છે. પરમ સુખ પરમ આનંદનો અનુભવ કરે છે. પરમ સુખ પરમ આનંદની પ્રગ્લબાળાએ આશ્રય પુર્વક આ સેવવા યોગ્ય છે.

યોગી યુંજીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यत्तच्चित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૧૦

શબ્દાર્થ:-યોગીએ એકાંતમાં એકલા બેસી ચિત્ત ને દેહ ધૃદ્ધિય વિગેરેને વશ કરી આશા માનનો ત્યાગ કરી અપરિગ્રહ એટલે જગતના કોઈપણ પદાર્થ-જીવન ધન મારા નથી એ ભાવ રાખી આત્માને સતત (સ્વરૂપમાં) યોજવો.

વિવેચન:-જેમ જેમ નિઃસંકલ્પ અવસ્થાનો અભ્યાસ વધે છે તેમ તેમ ચિત્ત જે જે પ્રગ્લબે તે 'સત્વર પ્રાપ્ત કરે તેવી તેની શક્તિ આવે છે. પણ જેમ જેમ ચિત્ત ભોગ ઉત્પન્ન કરે ને ભોગવવા જાય તેમ તેમ પાછી તેની નિઃસંકલ્પપણાથી ઉપજેલ શક્તિ નાશ પામે છે. યોગી કુંચી જ એ છે કે ગમે તેવા ભોગ સુલભ થાય તો પણ તે કુંચી રૂપ છે તેમ જાણી તથા પોતાનું પ્રાપ્તવ્ય પરમ સુખસ્વરૂપ આત્મા છે તેમ સમજી આ યોગ આરંભવાનો છે. જે ક્રિયાથી ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ થાય તેનું નામ યોગ. તેના અનેક રસ્તા છે. તે સૌમાં શ્રેષ્ઠ નિઃસંકલ્પ મનને કરવાનો ભગવાન કહે છે તે રસ્તો છે.

આ સિદ્ધ કરવા આ શ્લોક કહેલ છે ને તેથી આવો યોગ કરનાર યોગીએ સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવાની પ્રગ્લબ શિવાય કોઈ પ્રગ્લબ ન જ કરવી.

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ।

નાત્યુચ્છિન્નં નાતિનીચં ત્રૈભાજિનકુશોત્તરમ્ ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૧૧

શબ્દાર્થઃ—અતિ ઉચ્ચું નહિં તેમ અતિ નીચું નહીં તેવું
પવિત્ર જગામાં દર્શ ઉપર મૃગચર્મ તે ઉપર વસ્ત્ર ખીજાવેલું
ચોતાવું આસન સ્થિર કરીને.

તત્રેકામં મનઃ કૃત્વા યત્તચિત્તેન્દ્રિયાક્રિયઃ ।

ઉપવિશ્યાસને યુજ્જ્યાયોગમાત્માવિશુદ્ધયે ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૧૨

શબ્દાર્થઃ—ત્યાં આસને બેસીને મનને એકાગ્ર કરીને ચિત્ત
ને ઇન્દ્રિયોત્તરી ક્રિયાને રોકીને અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે
યોગાભ્યાસ કરવો.

વિવેચનઃ—આત્મા ચેતન, નિત્ય શુદ્ધ ને મુક્ત છે પણ
તેને અનુભવ કરનાર ચિત્ત છે. જેમ કામથી મોહિત થએલો
પુરુષ સ્ત્રીરૂપને યથાર્થ જાણતો નથી; તેમ અંતઃકરણ
વાસનાવાણું હોય તે આત્માનંદ અનુભવી સકતું નથી. શરીર
અત્યંત મલીન છે, વિકારી ને વિનાશી છે. એટલે અંતઃકરણની
શુદ્ધિ એ જ કર્તવ્ય છે; તે થયે આત્માનંદનો અનુભવ થાય છે.
અંતઃકરણ વાસનાથી મલીન થાય છે વાસના એટલે ભોજેચ્છા.
મનને નિઃસંકલ્પ, વાસના રહિત કરવાનો આ અભ્યાસ છે.
આસન માટે, મણાવ્યાં તેનાં સાધન ન હોય તો આ અભ્યાસ
ન કરવો એમ નહિં. જે પ્રાપ્ત હોય તેથી નભાવણું ને એ
સાધન હોય તો તેથી ચિત્ત શુદ્ધિને સહાયક છે એ નક્કી
છે. હાલે શરીર કેમ રાખવું તે કહે છે. જે રીતે સુખ પુર્વક
બેસાય તે જ આસન. પદ્મઆસન અનુકુળ વધારે છે.

સમે કાયશિરોમીવં 'ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ।

સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥

પ્રશાન્તાત્મા વિગતમીર્વક્ષચારિત્રે સ્થિતઃ

મનઃ સંયમ્ય મચિતો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥

અધ્યાય ૬ સ્તોક ૧૪-૧૪

શુદ્ધાર્થ:-ચરીર, માથું, ડોકને સીધાં તથા અચલ રાખી સ્થિર થઇ પોતાનો નાકની અમ તરફ જોતાં, દિશાઓ તરફ ન જોતાં, મનને ચાંત કરી, નિર્ભય થઇ, શબ્દચારી વ્રતમાં સ્થિતિ કરી, મનનો સંયમ કરી, ચિત્ત ને મારામય કરી, મારા પરાયબ થઇ. યુક્ત થઇ બેસવું.

વિશેષ:-આંખ મીંચીને બેસે તો મન નિદાધીન થવાનો સંભવ છે. આંખ ઉઘાડી રાખે તો પદાર્થો તરફ દષ્ટિ જાય, ને ચિત્તની અંતરબુદ્ધિ થતી થવાને બદલે બહિર થતી થાય. ને માટે નાકની અધી તરફ નજર રાખવા કહેવું છે. જ્યારે ચરીર, માથું, ને ડોક સીધાં હોય ને આંખ ખુલ્લી હોય, છતાં કાંઈ પદાર્થ તરફ ન હોય તો તે દષ્ટિ નાકના અમ ઉપર જ રહે છે. જનવાને આ જે બુદ્ધિ કહેવું તે તમામ આપત્તિ છે; છતાં નાસિકાના અમ તરફ દષ્ટિ ન જ રહે તો આંખો મીંચીને પણ આ મોઝ સાધવો. ચરીર ઢીકું ને પુંખું કરવાથી મુકસાલ છે; માટે કદવા પ્રમાણે જ રાખવું.

વ્રતચારી મન એટલે શબ્દ જે પરમાત્મા તે પ્રત્યે ચિત્ત કરવાનું મન. એટલે પરમાત્મા ચિત્તાય અન્ય કશું મારે પ્રાપ્તિ નથી એ મન. જેમ મન ઘોળી મનના બોગે કશું પ્રાપ્તિ નથી. તેમ બદલે પામવાને મનવશો અન્ય કશાની પ્રાપ્તિ ન જ કરે. પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નમાં આ ઘાતના ને પરતોડના અનેક દુર્ગમ બોનો પણ આવી

ખડા થાય છે, લલચાવે છે, અનેક દૃશ્યો જાણાય છે, અનેક નાદ સંભળાય. એ બધાને વિવેચન જાણી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અર્થે તેમાંના કોઈની ધૃત્તિ ન જ કરવી. જેમ બગવાનને વરવા માટે શોધતી લક્ષ્મીજી આ નહિં આ નહિં એમ તમામ દૈત્ય ને દાનવનો ત્યાગ કરી બગવાનને વર્ષા તેમ પરમાત્માને-પરમઆનંદને પામવાની ધૃત્તિવાળા યોગીએ તે સિવાય અન્ય કોઈમાં ધૃત્તિવાળા ન થવું તેનું નામ બ્રહ્મચારી મત.

આ અભ્યાસ નિત્ય કરવો.

યુક્તજ્ઞેષં સદાત્માનં યોગો નિયતમાનસઃ ।

શાન્તિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥

*અધ્યાય ૬ શ્લોક ૧૫

શબ્દાર્થ:-એ પ્રમાણે સ્વાધીન મનવાળો યોગી સદા આત્માને જોડતો મારા વિષે રહેલી પરમ નિર્વાણની શાંતિને પામે છે.

વિવેચન:-ગીતામાં બગવાન ધણે પ્રસંગે મારામાં, હું એમ કહે છે. એ શબ્દો પરમાત્મા વાચક છે, શ્રીકૃષ્ણના શરીરના વાચક નથી. જે પરમ તત્ત્વ, જે ચેતન દેવ કીડીના, બ્રહ્માના, શ્રીકૃષ્ણના, રામના, વિષ્ણુના ને તમામના દેહમાં રહે છે છતાં જોને કોઈ દેહ જાણતો નથી, જે ચર ને અચરમાં પ્રવેશ કરી તેને સત્તા ને સ્પૃત્તિ આપે છે છતાં જોને કોઈ જાણતું નથી તે પરમાત્મા વાચક ‘મારા વિષે’ એ શબ્દ છે. જ્યાં જ્યાં ગીતામાં ‘હું, મારું,’ વિગેરે બગવાન બોલે ત્યાં તેનો અર્થ પરમાત્મા જાણવો. શ્રીકૃષ્ણ ગીતા કહેતાં પોતાની યોગની ઉચી અવસ્થામાં રહી બોલે છે. પોતાના પરમ શુદ્ધ મુક્ત

સ્વરૂપમાં સ્થિતિ મનની કરીને બોલે છે. શુવન્મુક્ત, ને તેમાં પણ યોગેશ્વર એવા શ્રીકૃષ્ણને એ સ્થિતિ સુસાધ્ય હોય તેમાં શી નવાઈ ? હાલે આ યોગ સાધવાના બહીર સાધન કહે છે.

નાલ્યશ્વતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાન્તમનશ્વતઃ ।

ન ચાતિ સ્વપ્નશૌલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસમાવબોધસ્ય યોગો મવતિ દુઃસ્વહા ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૧૬-૧૭

અર્થ:-હે અર્જુન ! આ યોગ બહુ ખાનારથી થતો નથી તેમ કેવળ નહિં ખાનારથી પણ બનતો નથી. અતિ ઉંઘનારથી પણ નથી બનતો તેમ અતિ ભંગનારથી પણ નથી બનતો. યોગ્ય આહાર વિહારવાળાથી, ને કર્મ વિશે યોગ્ય પ્રવૃત્તિવાળાથી, નિદ્રા ને ભગ્વતને યોગ્ય રીતે સેવનારથી દુઃખનો નાશ કરનાર આ યોગ બને છે.

વિવેચન:-આ યોગ સેવનારે સાત્ત્વિક આહાર ગીતામાં કહેલ છે તે લેવો ને રાજસ તામસ આહાર ત્યજવો, બહુ થમવાળું, ચિંતાવાળું, અતિશય પ્રવૃત્તિવાળું શુવન ન શુભરથું.. રાજ ૬-૭ કલાક ઉંઘવું જ ને રીતે ચિત્ત અધ્યાંત ન થાય તે રીતે શુવનક્રમ થડવો. આ યોગમાં ચિત્તની શક્તિઓ ખેંચવાની છે; તેથી ચિત્તને તે-કંઠથી છે. ને સાથે સાથે મહેનત, ઉબગરા, વિષમ આહાર, બ્યસન, હિન્માદ કરે તેવાં ખાનપાન હોય તો અભ્યાસીને બપુંકર રોગ થવા સંભવ છે. ચિત્ત બ્રમ થવા સંભવ છે. માટે જે રીતે ચિત્ત ચાંત, નિર્વિદ્વેષ, ક્લેશ પિનાણું રહે ને રીતે તે શુવનનો કાર્યક્રમ ગોઠવવો. ચિત્ત ગ્રાહ્ય ને વાસના ખેડું બનેલું છે. ચિત્તને નિમ્મલ ભગવાને કલો તે રીતે કરતાં જેમ જેમ ચિત્ત

નિર્વિચાર અવસ્થામાં રૂઢ થતું જાય છે તેમ તેમ પ્રાણુની ગતિ મંદ થતી જાય છે. આ અભ્યાસ કરતાં પ્રાણ યાદેલ ન હોવો જોઈએ અતિચય શારીરિક શ્રમથી, ચિંતાથી, કંસેશથી, વિષયભોગથી, બારે ખોરાક ખાવાથી, દોડવાથી ને ખીણ જે કાંઈ ક્રિયાઓમાં શ્વાસોશ્વાસ બહુ ચાલે છે તે કરવાથી પ્રાણશ્રમ ને તેથી પ્રાણક્ષય વિશેષ થાય છે. એવો પુરૂષ એ બધું સેવતાં આ અભ્યાસમાં હઠ કરે તો જરૂર તેને નુકસાન થાય. માટે શાંતિથી, ધીમે ધીમે, આહાર વિહારની પરેશ પાળી બહુ સંભાળ પૂર્વક અભ્યાસ કરવો. મૈથુન, બારે આહાર, ચિંતા, ને શારીરિક શ્રમ એ ચાર તો અવશ્ય આ અભ્યાસીએ ત્યજવાં. તેમજ ભોગ માગની કામના ત્યજવી.

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥

અભ્યાય ૬ શ્લોક ૧૮

શબ્દાર્થ:-જ્યારે નિગૃહિત થએલું ચિત્ત આત્મામાં જ રિથતિ કરે ને સર્વ કામનાઓથી નિઃસ્પૃહ થાય ત્યારે તે યોગ યુક્ત કહેવાય છે.

વિવેચન:-જેનું ચિત્ત તેના વશ વરતી આત્મામાં રિથત થતું નથી તે યુક્ત નથી, તે જ્ઞાની નથી. ચિત્તનાં આલંબન એ છે; એક જગત ને ખીણું આત્મા, જો ચિત્તને જગતમાં રસ છે તો તે આત્મા તરફ ઢળતું નથી, આત્મામાં સ્થિર થતું નથી. ને જે ચિત્તને આત્મામાં રસ છે તે જગતમાં પ્રીતિ ધરાવતું નથી. ઘણાં મુખ મનુષ્યો પોતે જ્ઞાની હોવાનો ને સમાધિના અભ્યાસનો-અનુભવનો દંબ કરે છે ને જગતના, જીવના, ને વિષય ભોગના દુષ્ટ વાસનાવાળા હોય છે, દુરાચાર સુદ્ધાં આચરે છે; છતાં કહે છે અમે તો

સદા મુક્ત છીએ, અમને કરું વળખતું નથી. એવા મિથ્યા દંભી છે, પાખંડી છે, વાસનાવાળા છે, નરકના અધિકારી છે. જેમ સાચી ફરીને પ્રાપ્ત થએલો મનુષ્ય લાકડાની મિથ્યા ફરીને રસારવાદ માટે ન જ ઇચ્છે તેમ પરમસુખતું ધામ આત્માને પ્રાપ્ત થયા પછી જગતના તુચ્છ પાત્ર વિધ્યોને ચિત્ત ન જ ઇચ્છે. ઇચ્છે તે જાણવું કે તે ભોમનો કાઠો છે, આત્માનંદનો અનુભવી નથી, જ્ઞાની નથી, સમાધિસ્થ નથી જ.

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यत्तचित्तस्य યુંજતો યોગમાત્મનઃ ॥

અધ્યાય ૧ શ્લોક ૧૬

અર્થ:-જેમ વાયુ રહિત સ્થાનમાં દિવો દાહતો નથી, તે ઉપમા યોગ અભ્યાસ કરનાર ને વચ ચિત્ત રાખનાર યોગીના આત્માને અપાયેલ છે.

વિવેચન:-દિવાની જ્યોત વાયુથી ડગમગે છે, ચિત્ત સંકલ્પથી ડગમગે છે. વાયુ વિનાના સ્થાનમાં દિવાની જ્યોત ભસી ઝળઝળાદ પ્રકાશ કરે છે, તેમ સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત ચિત્ત સીધું આત્મા તરફ ગતિ કરે છે. વાયુ વિનાના સ્થાનમાં સામાન્ય વાયુ તો હોય છે, વાયુના ક્રપાટા નથી હોતા. સામાન્ય વાયુ ન હોય તો દીપક ખલે જ નહિં. સામાન્ય વાયુ તો દીપકને જળવામાં સદાય રૂપ છે, તે વાયુ દીવાની જ્યોતને ડગમગાવતી નથી, પણ સુંદર પ્રકાશમાન કરે છે. તેમ ચિત્તને જગતના સંકલ્પ વિકલ્પો વિનાનું કરી પરમાત્મ પ્રાપ્તિના સામાન્ય એક સીધા પિચારમાં ધીન કરવાથી તે સત્વર આત્મ પ્રાપ્તિ કરે છે વચ કરેલ ચિત્તવાળા યોગીના ચિત્તની વાયુ વિનાના સ્થાનના દીવાની ચરખામણી જલુ-સુંદર છે

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।
 યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પર્યજ્ઞાત્મનિ તુષ્યતિ ॥
 મુખમાત્પન્તિકં યત્તદ્બુદ્ધિગ્રાહ્યમતાંન્દ્રિયમ્ ।
 ચોક્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥
 યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।
 યસ્મિંસ્થિતો ન દુઃખેન ગુરુણાપિ વિચાર્યતે ॥
 તં વિશાદ્દુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્ ।
 સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગોઽનિર્વિષ્ણુચેતસા ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૨૦-૨૧-૨૨-૨૩

શબ્દાર્થ:-જ્યાં યોગ સેવનથી નિરુદ્ધ ચિત્ત ઉપરામ
 પામે છે, ને જ્યાં આત્માને આત્મા વડે જોતો આત્મામા
 સંગ્રુષ્ટ રહે છે, (૨૦) જ્યાં ઇન્દ્રિયોથી પર બુદ્ધિથી
 ગ્રહણ થાય તેવું જે અત્યંત મુખ તેને અનુભવે છે ને જ્યાં
 શિખર થયેલો તત્ત્વથી ચલિત થતો નથી, (૨૧) જેને મેળવીને
 તેનાથી ખીજો અધિક લાભ માનતો નથી ને જેમાં સ્થિર
 થયેલો મોટા દુઃખથી પણ ચલાપમાન થતો નથી, (૨૨)
 એવા તેને દુઃખના સ્પર્શનો વિયોગ એ 'યોમ' બાથુવો. તે
 યોગ નિશ્ચયપુર્વક કંટાળા વિનાના ચિત્તથી અભ્યાસ કરવા
 યોગ્ય છે.

વિવેચન:-જ્યાંક માત્રમાં જે પદાર્થ છે. એક જડ ખીજું
 ચેતન. ચેતન પરમ આનંદ સ્વરૂપ છે. જડ વિકારી વિનાશી
 હોવાથી દુઃખરૂપ છે. ચિત્તને જગત તરફથી જે 'ચી' પરમાત્મ
 ચેતન સ્વરૂપમાં આ યોગના અભ્યાસથી જોડવાથી ચિત્ત તે
 પરમાત્મ પ્રાપ્તિ કરતાં ખીજું કંઈ વિશેષ મેળવવા યોગ્ય
 સમજે જ નહિ. પરમાત્મ સ્વરૂપમાં દુઃખ માત્રનો અભાવ

રત્નેશુષ્ણ સાંત થયેલ છે તેવા બ્રહ્મભૂત ને પાપ રહિત યોગીને હિતમ સુખ આપી મળે છે.

વિવેચન:-ભગવાનના દરેક શબ્દો પ્રયોજનથી યોગભેદો ને વિચાર કરવા યોગ્ય છે. પરમ સુખ હોવા યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે, તો કહે છે જેનું મન શાંતિ પામ્યું હોય, જે પાપ માનથી રહિત થયો હોય, જેનો રત્ને ને તમોશુષ્ણ શાંત થઈ કેવળ સત્વગુણ પ્રધાન હોય, ને જેને નિશ્ચય થયો હોય કે સર્વ ચિત્ત આનંદ સ્વરૂપ જે આનંદ ચેતન આત્મા તે જ હું, જે બ્રહ્મ તે જ હું; આપું નહીં મધુ હોય તેને જ પરમાનંદ-પરમસુખની પ્રાપ્તિ છે. આ ચાર જેને ન પ્રાપ્ત હોય તે તે પરમસુખનો ભાગી ન જ થઈ શકે.

યુગ્મેર્વ સદાત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।

સુખેન વ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યન્તં સુખમસ્ત્યુતે ॥

અધ્યાય ૧ શ્લોક ૨૮

શબ્દાર્થ:-આ પ્રમાણે સદા આત્માને યોગાભ્યાસમાં નોડતો યોગી પાપ માનથી નિવૃત્ત થઈ સુખથી બ્રહ્મ સંસ્પર્શ આપત સુખ ભોગવે છે.

વિવેચન:-આત્માને એટલે મનને યોગાભ્યાસમાં નોડતું. આત્માનો અર્થ મન, શરીર, ને ચેતન સાક્ષી એમ ત્રણ અર્થ થાય છે. જ્યાં જે ધટે ત્યાં તે બ્રહ્મ કરવે.

હવે પરમાત્મા જેને યોગ સિદ્ધ થયો છે તેનાં લક્ષણ કહે છે. ચિત્તને જ કર્તાપણું છે, ચિત્તને જ બોક્તાપણું છે. આત્મા કલ્પવૃક્ષ છે, તેની સમીપ જઈ ચિત્ત જે જે સંકલ્પ કરે છે તે તે પામે છે. આ ભગવાને જે યોગ કહ્યો છે તે ચિત્તને આત્મા સમીપ લઈ જવાનો કલ્પ છે. ચિત્ત અતેક સંકલ્પો કરે છે તો વેધો તેની ચક્રિત હથાઈ જવાથી વરત

સિદ્ધ જલદી કરી શકેલું નથી; તેથી સંકલ્પ માત્રને છોડી નિર્વિચાર કરવાના અભ્યાસથી ચિત્તની શક્તિ વધે છે. આ શક્તિથી ચિત્ત જો ભોગ ઇચ્છે તો તેમાં પણ તે સફળ નીવડે છે. જગતના પદાર્થની કામનાવાળાને પણ આ ચિત્ત નિમ્મલ યોગ સાધના જેવો છે. અનેક પ્રકારની વિદ્યા ચિત્ત નિમ્મલમાંથી જ હિદ્ભવે છે. વરદાન, ગ્રાપ, મેરમેરીઝમ, વશીકરણ, મત્ર સર્વે વિદ્યા આ નિમ્મલિત ચિત્તને એક માર્ગમાં યોજવાની વિદ્યાના ફળ છે. નવી નરી શોધો પણ નિમ્મલિત ચિત્તથી જ બને છે. આ બધા સંસાર સબધી સુખ જે વાસ્તવિક દુઃખસ્વરૂપ છે, જન્મ મરણ દેવાનાળા છે તેને ન ઇચ્છતાં જે કૈવલ્યપદને ઇચ્છે તો, ચિત્ત નિમ્મલને ધ્યાનમાં રાખી જેનું ચિત્ત આત્મામાં સ્થિર થાય છે તેના લક્ષણ બગવાન કહે છે.

सर्वभूतस्यमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૨૯

। શબ્દાર્થ:-સર્વત્ર સમદર્શી યોગ યુક્ત થએલ આત્મા સર્વ પ્રાણીને આત્મામાં ને સર્વ પ્રાણીમાં રહેલ આત્માને જુએ છે.

વિવેચન -યોગાભ્યાસથી ચિત્ત સંકલ્પ રહિત થતા વાસના ભોગેચ્છા માગથી રહિત શુદ્ધ થાય છે. તેથી જે સત્ય વસ્તુ છે તે તેને સમજાય છે. પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, ને અંતઃકરણ 'જઠ', વિકારી ને વિનાશી છે. ને તે 'સૌના' આધાર ચેતન આત્મા છે; તેવુંજ પોતાના શરીર વિષે, એટલે પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં રહેલ ચેતન આત્મા તે અનુભવે છે. ને તેમ અનુભવતા જેમ વિધ વિધ ધડામાં રહેલ આકાશ જુદું જણાતા છતાં એક અખંડ આકાશ છે તેમ વિધ વિધ, શરી-

રમાં પૃથક્ જોવા જણાતા ચેતન દેવ એક અખંડ તેને સમજાય છે. ને તે ચેતન સત્ ચિત્ આનંદ સ્વરૂપ હું છું એવું તે સમજે છે. જેમ સાગરમાં વિષ વિષ તરંગ ઉપજે છે, રહે છે ને યમે છે તેમ એક અખંડ ચેતન સાગરમાં શરીર રૂપી અનેક તરંગ ઉઠે છે, રહે છે ને યમે છે. આ સ્થિતિ જ્યાં સુધી ન અનુભવાય ત્યાં સુધી યોગાભ્યાસીએ મંલ્યા રહેવાનું છે.

यौ मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૩૦.

અર્થ:—જે મને સર્વત્ર દૃષ્ટે છે ને સર્વ ભારામાં દૃષ્ટે છે તેથી હું દૂર થતો નથી, ને તે મારાથી દૂર થતો નથી.

વિવેચન:—અહીં ભારામાં અર્થ છે, તેનો અર્થ પરમાત્મામાં સમજવું. શ્રીકૃષ્ણના ચતુર્ભુજ શરીરમાં તહીં. ચતુર્ભુજ શરીર તો નાશવંત છે, પણ તે શરીર બીતર જે ચેતન પરમાત્મા રહ્યા છે તે હું છું એવો પરમાત્મા બાવ ધરી શ્રીકૃષ્ણ આ બોલી રહ્યા છે. કીડીથી બ્રહ્મા સુધી સર્વના હૃદયમાં સત્ ચિત્ આનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મા ચેતન દેવ છે, ને તે જ સૌના આત્મા છે.

सर्वभूतस्थितं यो मां मनसेकत्वमास्थितः

सर्वथा वर्तमानोऽपि ॥ योगी मयि वर्तते ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૩૧

અર્થ:—સર્વ પ્રાણીમાં રહેલા મને જે એકત્વ લાવધી બળે છે તે યોગી સર્વથા (વ્યવહારમાં) વર્તેલો છતાં મારામાં જ વર્તે છે.

વિવેચન:-શરીર સૌનાં પાંચ ભૂતનાં ને નાશવંત છે. તેમાં રહેલ ચેતન જ સૌનો આત્મા છે; આટલું મુમુક્ષુ સહેજે સમજે છે. પછી એ ચેતન ને બીજા શરીરમાં રહેલું બીજું ચેતન ને બ્રહ્માંડમા વ્યાપક ચેતન એ બધાં અખંડ એક જ છે તે શી રીતે સમજાય? પ્રથક પ્રથક શરીરના ચેતન પ્રથક પ્રથક છે તે શાથી? ચેતન ચેતન વચ્ચે આતરો જડ છે કે ચેતન? જે ચેતનને જડ શરીર બુદ્ધ ન જ પાડી શકે. ચેતન સત્, અવિકારી, અવિનાશી, નિત્ય, પરમાત્મ રૂપ છે. જડ તેથી વિરુદ્ધ છે, જડ ચેતન આધારે છે. તેથી જે ચેતન જડથી બુદ્ધાં ન જ હોઈ શકે ચેતન જડથી બુદ્ધ પડે તો ચેતન પરિભીત, વિકારી ને વિનાશી થાય. તેમ નથી, માટે ચેતન એક અખંડ, એક રસ રૂપ છે. જે ચેતનને ત્રીજું ચેતન બુદ્ધ ન પાડી શકે. જેમ જે પાણીને છૂટા પાડવા ત્રીજા પાણીની પાળ ન જ રહે. એક રૂપ હોવાથી એક રૂપ જ થાય; માટે ચેતન અખંડ એક રસ સર્વત્ર વ્યાપક છે. આ શ્રેષ્ઠ દૃષ્ટિ કહી છે, આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી યોગાભ્યાસીએ મંડ્યા રહેવું.

જ્ઞાનયોગથી પણ આ સ્થિતિ જ આવી જોઈએ, ભક્તિ-યોગથી પણ આ સ્થિતિ જ આવી જોઈએ, ને આ ચિત્ત નિમગ્ન યોગથી પણ આ સ્થિતિ આવવી જોઈએ.

હવે છેલ્લી વાત ભગવાન કહે છે.

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યાતિ યોડર્જુન ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

અખ્યાય ૬ શ્લોક ૪૨

શબ્દાર્થ:- હું અર્જુન ! જે યોગી સુખ અગર દુઃખ પોતાની પેઠે બીજાને થતાં હશે એ દૃષ્ટિથી સર્વત્ર એક સરખું જુવે છે તે પરમ યોગી છે.

માર્ગમાં સ્થિર થએલ નથી ને વિમુદ્ધ છે. તેવાં ધિન્ન બિન્ન થએલ પાદળની પેઠે ઉભય બ્રહ્મનાશ તો નથી પામતો ?

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न गुपयधते ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૩૯

શબ્દાર્થ:-આ મારો સંશય હું શ્રીકૃષ્ણ પુરેપુરો છેદવાને તમે જ યોગ્ય છો. તમારા વિના આ સંશયને દૂર કરનાર કોઈ નથી.

શ્રી ભગવાન કહે છે.

पार्थ नैषेह नामुत्र विनाशस्तस्य विधते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૪૦

શબ્દાર્થ:-હે પાર્થ ! આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં તેનો વિનાશ થતો નથી. કારણ કે કલ્યાણ કરનાર કોઈની પણ હું બાપુ કદી દુર્ગતિ થતી નથી.

વિવેચન:-કોઈ પણ ક્રિયા ફળહીન નથી. સાધક પ્રયત્ન અમર ન પ્રયત્ન પણ ફળ તો તેનું મળે છે. જેનું ભગવાને ચિત્તયોગ સાધનના ફળ વિશે કહ્યું છે તેનું જ ખીળ સાધનના ફળમાં સમજી લેવું. જ્યાં જ્યાં ગીતામાં કર્મફળ ત્યાગ કરવા કહ્યું છે ત્યાં ત્યાં કર્મફળ ત્યાગ એટલે કર્મનું ફળ આ લોક કે પરલોકના સાંસારીક લોગ ત્યાગ એમ સમજવું. ભક્તિ, યોગ કે જે કંઈ અન્ય સાધનનું સાંસારીક ફળ સાધક કલ્પે નથી તેનું ફળ મોક્ષ છે જ. કર્મનું ફળ જે પ્રયત્ન તો અસ્થ સાંસારીક ફળ મળે, ન પ્રયત્ન તો શ્રેષ્ઠ ફળ ચિત્ત શુદ્ધિ, તેથી જ્ઞાન ને તેથી મોક્ષ સૌથી શ્રેષ્ઠ ફળ

મળે. સાધનનું છેવટ ફળ, મોક્ષ એક જન્મમાં ન મળે તો તેનો નાશ થતો નથી તે કહ્યું.

હવે શું થાય છે તે કહે છે.

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાહ્લોકાનુપિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

હુત્તોનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગભ્રષ્ટોઽભિજાયતે ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૪૧

શબ્દાર્થઃ—પુણ્ય કૃત લોકોને પ્રાપ્ત કરી ત્યાં ધણો સમય રહી તે યોગભ્રષ્ટ પવિત્ર શ્રીમંતને ઘેર જન્મ ધરે છે.

અથવા યોગિનામેવ કુલે મવતિ ધીમતામ્ ।

एतद्वि दुर्लभतरं लोके जन्म यदादिशम् ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૪૨

શબ્દાર્થઃ—અથવા બુદ્ધિમાન યોગીઓના કુળને વિશે જન્મ ધરે છે. આ લોકમાં આવો જન્મ મળવો વિશેષ દુર્લભ છે.

વિવેચનઃ—યોગીના કુળમાં જન્મ એ વાક્ય ઉપરથી સમજવું કે મૃદસ્થી હોવા છતાં યોગી હોઈ શકાય છે. યોગ વિગેરે સંસારમાં રહી નથી જ થતાં, મુક્ત કાળે સંસાર ત્યાગ જ જરૂરી છે એવું નથી જ. આ બન્ને શ્લોકથી બે પ્રકારના જન્મ કહ્યા. યોગ માર્ગના અભ્યાસીને વિશેષ કયાશ હોય, ભોગેચ્છા ત્યાગના અભ્યાસમાં તેની મંદ ગતિ હોય તો પવિત્ર શ્રીમંતને ઘેર જન્મે; જ્યાં ભોગ ભોગવી સાથે યોગ સાધી પોતાનો માર્ગ તે કાપી શકે. ને જેનું થોડું સાધન અધુરું હોય તે તો યોગીના જ કુળમાં જન્મે છે, જ્યાં તે પોતાનો માર્ગ સરળતાથી કાપી શકે છે.

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યતતે ચ તતો મૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનન્દન ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૪૩

અર્થ:-ત્યાં (જન્મીને) પૂર્વ દેહનો શુદ્ધિનો સંસ્કાર તે પામે છે. તેથી તે મોક્ષ માટે હે કુરુનન્દન વિશેષ પ્રયત્ન કરે છે.

વિવેચન:-જીવ એક શરીર તથા બીજા શરીરમાં જાય છે ત્યારે તે શુદ્ધ શરીર સહિત જાય છે. અંતઃકરણ એ જીવનું ઘર છે આ જન્મના પ્રયત્નથી અંતઃકરણની જે વૃત્તિઓ ફળવાયેલી હોય તે વૃત્તિઓ આગલા જન્મમાં કામ કરે છે. આ જન્મમાં મેળવેલી લક્ષ્મી, સંપત્તિ, શરીર શક્તિ, એ સૌ અહીં રહે છે, પણ સારાં અથવા ખોટાં કર્મથી પડેલા અંતઃકરણમાં સંસ્કાર જીવ સાથે જાય છે. તેથી મુમુક્ષુએ ક્રીડાક્રમ લોકહિતનાં કાર્ય, ધર્મ, ભક્તિ, ચિત્ત નિરોધનો અભ્યાસ, સત્સંગ, આત્મ વિચાર તે જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન સતત કરવો. જીવની સાચી સંપત્તિ આ જ છે. આખા બ્રહ્માંડની ચર ને અચર સંપત્તિ એકઠી કરે તે કરતાં પણ મુક્તિ વિશેષ છે. તે સાધવા જગતનાં શુભ ક્ષાધનના બોને પણ જીવે યત્ન કરવાની જરૂર છે.

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ દિયતે હ્યવસોઽપિ સઃ ।

જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૪૪

અર્થ:-પૂર્વજ્ઞા તે જ અભ્યાસથી તે અવસ્ય હોય તેમ ખેંચાય છે. યોગનો જિજ્ઞાસુ શબ્દબ્રહ્મ એટલે વેદને આજંગી જાય છે.

વિવેચન:-મન સ્વભાવથી ચંચળ છે, તેને એક જગ્યા કે વિચાર, કે ક્રિયામાં લગાડો તો તેથી બીજું જ તે ચિંતવે છે. પણ સાથે સાથે તેનામાં એક મોટો ગુણ છે કે જો તેને અભ્યાસથી આગ્રહપૂર્વક અમુકમાં જોડ્યું હોય તો પાછું તે મન પણ તે યજ્ઞ જાય છે. જેમ આ પીવાનો વ્યસનવાળો અમુક કલાકે આ કાંખે છે તે અભ્યાસનું ફળ છે તેમ ચિત્તની વૃત્તિઓને રોકી તેને બ્રહ્માકાર કરવાનો અભ્યાસ ત્યારે દૃઢ થાય ત્યારે તે પણ ચિત્ત છોડતું નથી. ચિત્તને સારું કે નરસું જે અભ્યાસથી વળગે છે તે ન જ છોડતું એ તેનો સ્વભાવ છે. તેથી પૂર્વ જન્મના નિમિત્તનું અભ્યાસી ચિત્ત જેમ વ્યસની ગમે ત્યાં જાય તો પણ અવસ થઈ વ્યસન કાંખે, જેમ વિષથી વિષય કાંખે, તેમ પોતાના અભ્યાસને આગળ વધારવા ઇચ્છે છે તે મથે છે. વેદમાં જેટલી ક્રિયા બતાવી છે, અગર જગતના કાંઈ પણ શાસ્ત્રમાં જે જે ક્રિયાઓ જીવ હિતાર્થે બતાવી છે તે સૌ ચિત્તના નિમિત્ત માટે છે. શરીર, વાણી ને મન એ ત્રણેયનો યોગ્ય અભ્યાસથી નિમિત્ત ન કર્યો હોય તો તે જેમ તેમ/વરતે છે, ને તેનું ફળ દુઃખ ને વિનાશ જ હોય છે. શરીર, વાણી, ને મન ત્રણેયમાં મુખ્ય તો મન જ છે. તેથી મનની વૃત્તિઓને રોકી આત્મામાં વાળવા રૂપી યોગનો જે જીતાસુ થયો છે, જેની તે અભ્યાસમાં અત્યંત અભિરૂચી થઈ છે; તે પુરૂષ તે જ ક્રિયામાં મંદ્યો રહે ને બીજી વેદ કે શાસ્ત્રમાં બતાવેલી ક્રિયા ન કરે તો પણ વાંધો નથી એટલું જ નહીં પણ બીજી ક્રિયા તેનાથી યતી પણ નથી: દાખલા તરીકે બ્રાહ્મણે પ્રાતઃસંખ્યા, તપસ્યુ, વૈશ્વદેવ, દેવાર્યાન વિગેરે નિત્ય કરવાં. હવે ચિત્ત નિમિત્તમાં અભ્યાસમાં જેનું મન લાગેલું છે, ને જે તેનું અભ્યાસી છે તે ઉપરની ક્રિયા

કરવામાં આસક્ત નથી, બધાં શુભ કર્મ, નિત્ય કર્મ, ચિત્તને આત્મામાં યોજવાના યોગમાં સમાઈ જાય છે. તેથી તે ક્રિયાઓ તે નથી કરતો ને કોઈ વાર કરે પણ તેમાં આસક્તિ વિના.

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धिकल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो माति परां गतिम् ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૪૫

અર્થ:-અનેક જન્મથી સંસિદ્ધ પ્રયત્નથી વલ્લ કરતો, પાપથી શુદ્ધ થએલો યોગી પરમ મતિને પામે છે.

વિવેચન:-પ્રત્યેક પ્રાણી જે અત્યારે છે તે પૂર્વે બીજા જન્મો લાઇ આવેલ છે, ત્યાં અભ્યાસ પણ કરેલ હોય છે તેથી યોગીને અનેક જન્મથી સિદ્ધ થએલો હોય છે. ૨૫-૩૦ રૂપિયાની નોકરી મેળવવા બાળક પાંચ વર્ષની ઉંમરથી માંડી ૧૮-૨૦ વર્ષ સુધી સતત વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. ઓછામાં ઓછા ૧૨-૧૫ વર્ષ અભ્યાસ કરે છે; ને નિશાળના ને ઘેર વાંચવાના કલાક ગણતારી રોજના ૭-૮ કલાક તે અભ્યાસ કરે છે; ત્યારે તેને આ જીવનમાં આજીવીકા માટે ઠીક ઠીક સાધન મળે છે, તો જે અભ્યાસથી અનેક જન્મના દુઃખનો અંત આવે, જે અભ્યાસનું ફળ મોટા મોટા દેવતાઓના સુખને ઓશ્વર્ય કરતાં અનેક ગણ છે, તે માટે અદ્ય પ્રયત્ન કરતાં તુરત ફળની ખોટી આશા ન જ રાખીએ. ધીરજથી, શ્રદ્ધાથી, આગ્રહપૂર્વક મંડ્યા રહેવું. ક્રિયા નિષ્ફળ જવાની નથી જ. તેમાં પણ આ ચિત્ત નિગ્રહ મેળવે જે અભ્યાસ છે તેનું ઉપદ્ર ફળ મોક્ષ તો પૂર્ણ થયે મળે પણ જે તુરત ફળ ચિત્તની શાંતિ, સુખ, આનંદ, ઇશ્વરોના ભોગમાંથી વૃત્તિઓનું મોળું પડવું, ક્રોધ ને ચિંતાનું મોળાપણું વિગેરે

તો તુરત અનુભવમાં આવે છે. રોજ ૦૧ કલાક ૦૧૧ કલાક એમ ધીરે ધીરે સમય વધારતાં અભ્યાસ કરતા રહેવું. આ અભ્યાસનું ફળ શીઘ્ર ને અત્રે જ અનુભવાય છે. તેથી

• ભગવાન તેની પ્રશંસા કરે છે.

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

• કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી મવાર્જુન ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૪૬

સમ્પ્રદાય:-તપસ્વીથી યોગી અધિક છે, જ્ઞાનીથી પણ યોગી અધિક છે, કર્મીથી પણ યોગી અધિક છે તેથી હે અર્જુન ! તું યોગી થા.

વિવેચન:-આ શ્લોકને કેટલાક રૂઢી ઉપભવવા કહેલ રાચક શ્લોક માને છે પણ તેમ નથી. ભગવાને ગીતામાં જે જે શ્લોકો કહ્યા છે, તે સત્ય ને અનુભવથી બરપુર સમયસર કહેલા છે. એક એક શ્લોકમાં બહુ રહસ્ય સમન્વય છે, ભગવદ્ વાણી ઉપર મુગ્ધ થવાય છે પણ સમન્વય છે તેટલું નથી કહેવાતું, નથી લખાતું. તપસ્વી હોય, જ્ઞાની હોય, કે કર્મ કરનાર હોય સૌને ચિત્ત તો ખરું જ ને ? અવશ ચિત્તવાળા એ ત્રણેયને સાધન સાધતાં ચિત્ત જ પછાડે ને ? વિશ્વામિત્રે સાઠ દબાર વર્ષનું તપ • મેનકામાં હોમ્યું તે પણ ચિત્તથી ને ? ને તપ, જ્ઞાન કે કર્મ તેનું ફળ પણ ચિત્તને અચિત્ત કરવા માટે જ ને ? આત્મા તો મુક્ત નિત્ય છે જ, શરીર તો વિનાશી છે જ, ત્યારે તમામ શાસ્ત્રની શુભ ક્રિયાનું ફળ સકામ ન હોય તો ચિત્તનો નિગ્રહ ને તે દ્વારા મોક્ષ જ છે ને ? બીજી ક્રિયાનું ફળ જ્યારે ચિત્ત નિગ્રહ છે ત્યારે આ તો સીધી જ ચિત્ત નિગ્રહની ક્રિયા છે તેથી તે સૌ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.

મનને નિઃસંકલ્પ કરવું સહેજ સહેજ બનતું નથી. ભગવાને બતાવ્યું તેમ આસને બેઠા એટલે મનના ઉપર યોગી કરવી, તે જે વિચાર ઉભો કરે તે દબાવવો. પણ તેથી મન હઠશે નહીં; તેથી મનને એક આલંબન આપવું. મનને ખ્યાનમાં લગાડવું, ચિંતન સાંપવું. જેને સાકાર મૂર્તિનું ખ્યાન ઇષ્ટ હોય તે બંધે તે કરે, પણ જેની ખાતરી થઈ છે કે પરમાત્મા સાકાર નથી જ તે તો સૌના અંતઃ કરણમાં વિરાજીત ચેતન દેવ નિર્વિકાર છે. ને જે ચેતન દેવ છે તે હું જ છું, આ જેને વસે તેણે મનને આ ચિંતન સાંપવું. જ્યાં સુધી મન નિઃસંકલ્પ બેસી રહે ત્યાં સુધી બેસવા દેવું, ને કંઈક વિચાર ઉભો કરે એટલે તેને 'હું' નિત્ય છું, મુક્ત છું, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું' એ બાવના તેને મનમાં બોલાવવી. આ અભ્યાસ બહુ સુંદર છે ને ચિત્ત નિગ્રહ કરી જે સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવવાનું છે તે જ વાત આ અભ્યાસમાં છે તેથી અભ્યાસને બળ દેનાર છે.

योगિનામપિ સર્વેષાં મદ્રતેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્મજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥

અભ્યાય ૬ શ્લોક ૪૭

સૂદર્શન:-સર્વે યોગીઓમાં પણ મારામાં જ અંતરાત્મા અર્પી શ્રદ્ધાવાન થઈ જે મને બળે છે તેને શ્રેષ્ઠ યોગી હું માનું છું.

વિવેચન:-ચિત્ત નિગ્રહ જેનો સારી રીતે યાચ છે તેને આ લોકના, પરલોકના ભોગો સુલભ થતા જાય છે. કહેવાય છે કે આ શરીર છતાં પણ તેને સ્વર્ગના વૈભવો દેખાય છે. આ લોકથી માંડી કોઈ પણ લોકના ભોગ એશ્વર્યને તે ધરે છે તો તો જરૂર જન્મ મરણના ફેરામાં પડે. ભોગ દહ

ધર્મા સિવાય ભોગવાતો નથી; તેથી ભોગેચ્છા એટલે દેહ
ધારણ ને જન્મ મરણના દુઃખ. તેથી ભગવાન કહે છે ચિત્ત
નિગૃહિત યથા પછી હું પરમાત્મા તેમાં જ ચિત્ત રહે, ચિત્ત
પરમાત્માને જ ઝંખે તે જ ઉત્તમ યોગી છે. ચિત્ત જેને
ઝંખે તેને પામે. ભોગને ઝંખે ભોગ પામે. પરમાત્મા ઝંખે
પરમપદ પામે. શુદ્ધરૂપ યથા સિવાય, દેહ ધર્મા સિવાય
ભોગ ભોગવી શકાતા નથી જ, આખા બ્રહ્માંડમાં કીડીથી
માંડી વિપ્લુ ભગવાન સુધીનાં શરીર પાંચ ભુતનાં જ છે.
છઠું ભુત કાષ્ઠનામાં નથી. કાષ્ઠનાં શરીર અમર નથી, સૌનાં
શરીર વિકારી ને વિનાશી છે. કાષ્ઠના શરીરના કે કાષ્ઠ
લોકના ભોગ વિકારી કે વિનાશી નથી એમ નથી જ, સૌ
નાશવંત છે. તેથી કાષ્ઠ પણ ભોગ, ધૃત્તે તો બાંધન જ છે
ને ભોગ ન ધૃત્તે તો પરમપદની પ્રાપ્તિ છે. તેથી જ ભોગ
ન ધૃત્તનાર પણ પરમપદ પરમાત્મ સ્વરૂપને જ ઝંખનાર
યોગીને સૌથી શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે.

આ યોગ સરસ છે, ચોવીસે કલાક તે ન બને. તેથી
જેટલો વખત ચિત્ત નિમગ્ન યોગ બને તેટલો વખત કરવો.
બાકીના સમયમાં પરમાત્માની ભક્તિ, સત્સંગ, આત્મ
સ્વરૂપનો વિચાર, પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર પ્રાપ્ત કર્મ
ફળેચ્છા રહિત કરવાં. આ યોગ સાધતાં મનને જગતથી
વાળવા જમત મિથ્યા છે, દુઃખરૂપ છે, વિકારી ને વિનાશી
છે તેનો વિચાર કરવો ને જગતપદાર્થ પ્રાપ્તિનો મોહ
છોડી હે મન પરમપદ જે અખંડ સુખનું, પરમાનંદનું
ધામ છે તેમાં સ્થિર થા એમ વારંવાર મનને સમન્વયવું.
જગતના ભોગમાં મન મોહથી ખેંચાય છે. મોહ યથાર્થ
વિચાર ન થવાનું ફળ છે. જે જે ભોગમાં મન આસક્ત
હોય તેનો યથાર્થ વિચાર, તેનાં લાભ હાનિ તપાસવાં
તેથી મન ભોગેચ્છા ત્યજે છે.

ભોગમાં સુખ હોય તો જરૂર આપણે ઇચ્છીએ. પણ વિચારતાં ને અનુભવતાં તેમાં સુખ નથી પણ દુઃખ જ છે; છતાં મન તે ઊંડતું નથી તેથી જ આ અભ્યાસની જરૂર છે. આ કાળમાં ચિત્તની વિચાર શક્તિ નષ્ટ થઇ છે, ચિત્તની વિચાર શક્તિ, સારાસાર પારખવાની શક્તિ કેળવવાની જરૂર છે. નાટક, સીનેમા, નવલકથા વાર્તાઓ વિગેરે એ જે દુઃખથી બરપુર ભોગો છે તેને પ્રભુ સુખરૂપ બતાવ્યા છે, ને તેના સંગથી મન સ્વવિચાર બોધ તે બધાં જાણાયે છે તેમ માને છે. આપણી વિચાર શક્તિ જ્યારે જાગૃત થાય છે ત્યારે જ આપણું દ્વિતાદિત શામાં છે તે સમજાય છે. શાસ્ત્ર, શુદ્ધ ને સ્વવિચારથી જે એક વસ્તુ નક્કી થાય તે આચરવી ને તેને ન જ છોડવી.

આ યોગ બહુ જ આનંદ આપનાર છે. રાજાઓ રાજ્ય સુખ છોડી વનમાં ગયેલા તે દુઃખી થયા નહીં, ભોગ છોડવાના તે દુઃખ પામવા નહીં. આ યોગ જે ચિત્તને આત્મામાં નિમગ્ન કરાવનાર છે તે એવો યોગ છે કે જેના સાધક પામે આ લોકનાં નહીં પણ પરલોકનાં અનેક ભોગ સુખ તુચ્છ ને દુઃખથી બરપુર લાગે. ને આ યોગ અતિશય આનંદ, અતિશય શાંતિ ને પરમ સુખને આપનાર લાગે. મુમુંક્ષુએ નિત્ય તેને મેલવો.

હરિઃ ॐ તત્ સત્ પરમાત્મને નમઃ

અધ્યાય ૭ મો.

જ્ઞાન, વિજ્ઞાન યોગ

ગીતા દેહનના છઠ્ઠા અધ્યાય સુધી આત્માનું સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ સમજાવ્યું. ને તે પ્રકારે જેને સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે તેણે પણ આસક્તિ ને ફળેચ્છા રહિત કર્મ કરવાં તે કર્મ જેમ ગરમીને યરમોમીટર (ઉષ્ણતા માપક ધંત્ર) માપે છે તેમ જ્ઞાન, પ્રાણયોગ, ને ભક્તિ એ ત્રણેયને માપનાર કર્મ છે. ગમે તેવો વાચાળ જ્ઞાની હોય, ગમે તેવો પ્રાણરૂઢનથી અનેક આશયો કરી દેખાડનાર યોગી હોય, ગમે તેવો ભજન કીર્તન કરનાર ભક્ત હોય, પણ જ્યારે તેનાં કર્મ આસક્તિ ને ફળેચ્છા રહિત હોય ત્યારે જ તે શામે. ત્યારે જ તે સાચો જ્ઞાની, યોગી કે ભક્ત બેખાવ. જ્ઞાન, પ્રાણયોગ, ને ભક્તિ એ સાધન છે. એ સાધન ને ફળેચ્છા રહિત હોય તો તેથી ચિત્ત શુદ્ધી થાય. ને શુદ્ધ ચિત્તવાળાનું કર્મ પણ આસક્તિ ને ફળેચ્છા રહિત જ હોય. ફળેચ્છા રહિત ને આસક્તિ રહિત સ્વધર્મ જાણી કર્તવ્ય કર્મ કરાય તો જેમ જ્ઞાન, પ્રાણયોગ ને ભક્તિનું ફળ ચિત્ત શુદ્ધિ છે, તેમ તેનું ફળ પણ ચિત્ત શુદ્ધિ છે. આવા નિર્મળ, વાસના મુક્ત ચિત્તમાં સ્વસ્વરૂપ વધાર્યું સમજાય છે. તેથી ચિત્ત શુદ્ધિ સાધવા જ્ઞાન, આસક્તિ ને ફળેચ્છા રહિત કર્મ, પ્રાણયોગ, ને ભક્તિ એ ચાર મુખ્ય સાધન થયાં. ને એ ચારેય સાધનના સાધનારે સાધન સાધતાં ને તે પછી પણ કર્મ માત્ર આસક્તિ ને ફળેચ્છા રહિત શાંત ચિત્તથી વાસના રહિત કરવાનાં. આ પ્રમાણે સાધન સાધતાં ચિત્ત શુદ્ધ થાય ત્યારે જે જ્ઞાન સમજાય તે હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહે છે:—

મધ્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુક્ત્વન્મદાશ્રયઃ ।

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યાસિ તચ્છ્રુણુ ॥

જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેપતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽમ્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥

અધ્યાય ૭ શ્લોક ૧-૨

શબ્દાર્થ:-હે પાર્થ! મારામાં મન આસક્ત કરી 'મારો' આશ્રય રાખી યોગ યોજતો, તું જેવી રીતે મને સમગ્ર (રીતે) નિઃસંશય જાણીશ તે સાંભળ.

હું તને સંપૂર્ણ રીતે વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાન કહું છું; જે જાણીને અત્રે ખીણું જાણવાનું રહેશે નહિ.

વિવેચન:-ચિત્તની વૃત્તિ કાં તો જગતના જોમ તરફ હોય છે ને તોથી તેના માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે, અગર તો પરમાત્મા તરફ હોય છે ને પરમાત્મા માટે પ્રયત્નશીલ હોય છે. જગતના જોમ તરફથી વૃત્તિ છોડી પરમાત્મા તરફ પ્રયત્નશીલ થવું તેનું નામ યોગ. તે યોગમાં આશ્રય પણ પરમાત્મા જ છે, ને પ્રાપ્તવ્ય પણ પરમાત્મા છે. પ્રાપ્તાન્યતઃ યોગ સાધનારની આસક્તિ પરમાત્મામાં જ હોય, ને જેમ જેમ યોગ સધાતો જાય તેમ તેમ જગત તરફ મંદ ને પ્રભુ પ્રત્યેનીય થતી જાય. આવા પ્રયત્નમાં રહેનારને જે જ્ઞાન અને અનુભવ થાય છે તે હવે પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, સાધકને આ માર્ગદર્શક છે.

જગતમાં જ્ઞાન એટલે જાણવાનું જે પ્રકારનું છે, એક જગત સર્જાંધી જ્ઞાન ને ખીણું પરમાત્મ સર્જાંધી જ્ઞાન. જગત જ્ઞાનનો તો અંત નથી. મનુષ્ય મને તેટલો પ્રયત્ન કરે પણ જગત સર્જાંધી જ્ઞાન તેનું અપૂર્ણ જ રહેવાનું, કારણ કે જગતનો અંત નથી; માયાનો અંત શી રીતે

આવે ? તો તેના જ્ઞાનનો અંત અલ્પ સંકિત ને અલ્પ આયુષ્ય પ્રાણી સ્ત્રી રીતે લાવે ? ને છતાં એ જાણી જાનથી લાભ શો ? ભોગની પ્રાપ્તિ, એ તો જન્મ મરણ ને દુઃખ દેવાવાળી છે; તેથી તે ત્યાગ્ય છે. હવે બાકી રહ્યું પરમાત્મા સબંધી જ્ઞાન, તે માટે ભગવાન કહે છે કે જે આ હું તને કહું છું તે જાણ્યા પછી બીજું પારમાર્થીક જાણવાનું બાકી નહીં રહે.

જગત્ દૃશ્ય છે, તેને જાણવા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો ને સાધનો છે. પરમાત્મા હૃદયોથી અગોચર છે તેથી તેને જાણવા ક્ષેત્ર ચિત્ત જ સાધન છે. જેમ રંગીત ચરમાથી પદાર્થ યથાવત્ જણાતો નથી પણ રંગીત જણાય છે તેમ જ્યાં સુધી ચિત્ત વાસનાથી રંગાયલું હોય ત્યાં સુધી પરમાત્મ સ્વરૂપ યથાવત્ સમજાતું નથી. તેથી ચિત્તને વાસના વિનાનું શુદ્ધ કરવાનું પ્રથમ કહી તેવા શુદ્ધ ચિત્તથી કેવું પરમાત્મ જ્ઞાન થાય છે તે કહે છે. કાષ્ઠ કહેશે કે ચિત્ત શુદ્ધ થયા પછી સાધક પોતાની મેળે વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાન બાળે તો શ્રીકૃષ્ણ શું કામ કહે છે ? ચિત્ત શુદ્ધિના પ્રયત્નથી આરંભી સંપૂર્ણ ચિત્ત શુદ્ધિ થતાં સુધીની અવસ્થામાં સાધકને વ્યભાં અનુભવો થાય છે સાધક જાણે મને યતું આ જ્ઞાન શુદ્ધ ને પૂર્ણ છે, છતાં તે અપૂર્ણ હોય કારણ કે વાસના સંપૂર્ણ નાશ ન થવાથી ચિત્ત અશુદ્ધ હોય.

પારમાર્થીક માર્ગમાં વળેલાના પણ અનુભવો ને મંતવ્યો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે તેનું કારણ ચિત્તની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ છે. વાસનાવાળા ચિત્તનું જ્ઞાન પૌરુષેય જ્ઞાન કહેવાય છે ને વાસના માત્ર જે ચિત્તની નાશ પામી છે તેથી યતું જ્ઞાન અપૌરુષેય કહેવાય છે. આવા જ્ઞાનને બીજા પ્રમાણની જરૂર નથી. જેમ તાવવાળાને મિષ્ટ બોજન પણ શીકું લાગે છે

તે જેમ જેમ તાવ હટતો જાય તેમ તેમ જોજનનો સ્વાદ યથાવત્ જણાતો જાય, તે છેવટે જ્યારે તાવ તદંત નાશુદ્ધ થાય સારે જોજનનો જેવો સ્વાદ હોય તે જ જણાય; તેમ વાસનાના ઓછા વધતા પ્રમાણમાં જ્ઞાન અનુભવમાં ભેદ રહે છે, તે સંપૂર્ણ વાસના ક્ષય થતાં જે અનુભવ થાય તે તો યથાવત્ હોય છે. દુનિયાના પંચો આને લીધે જ ભેદવાળા છે. છેવટના અનુભવો તો સૌને એક જ હોય છે પણ વચલી કોટીના અનુભવ બિન્ન બિન્ન હોય ■ તે તેથી જ મતમતાંતર પ્રવર્તે છે. જેમ વેદ, ઉપનિષદ તે ગીતા સનાતન ધર્મમાં સ્વતઃ પ્રમાણ મનાય છે કારણ કે તે અત્યંત શુદ્ધ ચિત્તો અનુભવ છે તેમ બીજા દેશમાં, બીજા ધર્મોમાં પણ તેના શાસ્ત્રો હશે જે તેટલાં જ પ્રમાણ રૂપ હશે. સાધકને થતો અનુભવ શુદ્ધ ચિત્તનું રૂપ છે કે અશુદ્ધ ચિત્તનું તે જાણવા સાધન જોખમે, તે સાધન તે આત્મ પુરુષનો અપૌરુષેય અનુભવ. તે હવે ભગવાન કહે છે.

ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ સ્થં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકાર इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

અધ્યાય ૭ શ્લોક ૪

અર્થઃ—પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ તે અહંકાર એ મારી આઠ પ્રકારની બિન્ન પ્રકૃતિ છે.

વિવેચનઃ—આપણી આખે જણાતું આપણું શરીર, તે સમગ્ર જગત શું છે, તેમાં હું કોણ છું એ વિગેરે સમજવા માટે જે દસ્ય માત્ર છે તે શું છે તે કહે છે.

વિધવિધ જણાતા પદાર્થોમાં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ તે આકાશ એ પાંચ તત્ત્વો હોય છે. કોઈ પણ જગતનો પદાર્થ જ્ઞા પાંચ તત્ત્વ સિવાયનો હોતો નથી. આખા બ્રહ્માંડમાં

છડું તત્વ છે જ નહીં. પ્રાણીમાત્રનાં શરીર આ પાંચ તત્વનાં બનેલાં છે, તે ઉપરાંત જીવતા શરીરમાં મન, બુદ્ધિ ને અહંકાર હોય છે. પંચભૂતના આ શરીરમાં મન બુદ્ધિ હોવા છતાં ચેતનના સમિપપણાથી જ્યાં સુધી ચિત્તમાં ‘આ હું’ એવી અહંવૃત્તિ ઉઠતી નથી ત્યાં સુધી શરીરથી કાંઈ ક્રિયા થતી નથી. એ અહંવૃત્તિ એ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ છે, એટલે પ્રકૃતિ આઠ સ્વરૂપની થઈ.

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥

અધ્યાય ૭ શ્લોક ૫

શબ્દાર્થ:—આ તો અંપર (પ્રકૃતિ કહી), એથી બીજી મારી પર પ્રકૃતિ સમજ ને જીવરૂપ છે, ને જેના વડે હે મહાબાહો આ જગત ધારણ થાય છે.

વિવેચના:—પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ ને આકાશ, મન, બુદ્ધિ ને અહંકાર એ આઠ હોવા છતાં તે બધાંય સાથે અથવા પ્રથક પ્રથક કરી કરવા સમર્થ નથી; તે જાતે શક્તિ હીન છે, જડ છે. તે બધાં ઉપરાંત જીવ જેને પુરૂષ કહે છે તે હોય તો જ કાર્ય થાય એટલે આખા જગતનું પ્રથક્કરણ કરતાં આઠ અંપર પ્રકૃતિ ને નવમી જીવ પ્રકૃતિ એ નવમી જગત બનેલું છે. હુબરો ને લાખો વસ્તુઓ જગતમાં હોય પણ તે બધાંનો સમાવેશ આ નવમાં છે, તે વાત કહે છે ને એ નવ શામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, શામાં રહે છે, ને શામાં સમાય છે તે કહે છે. આ નવને જ્યારે જગતના તમામ પદાર્થોનાં કારણ કહ્યાં, તો શંકા થાય કે એ નવ જાતે જગત ઉત્પન્ન કરે છે કે કોઈને આધીન રહીને કરે છે ? ભગવાને કહ્યું કે મારી પર ને અંપર પ્રકૃતિનાં એ નવ સ્વરૂપ.

એનો નિર્ણય એ જ થયો કે આપું જગત જે એ પરમા-
ત્માની પ્રકૃતિના નવ સ્વરૂપ છે તે પરમાત્માની પ્રકૃતિ સ્વરૂપ
જ થયું ત્યારે નવને પ્રકૃતિમા સમાવતા પરમાત્મા ને પ્રકૃતિ
એમ એ જ અરોધ રહ્યા તેમા પ્રકૃતિ જડ, ને પરમાત્મા
ચેતન પ્રકૃતિ વિકારી, ને વિનાશી, ને પરમાત્મા અવિકારી
ને અનિનાશી ઘણા શાસ્ત્રો અહીં સુધી એક મત યાચ છે કે
આ બધું જગત પ્રકૃતિનો વિકાર છે ને પ્રકૃતિ સ્વરૂપ છે
ભેદ મતનો એ કે કે ત્યારે જીવ ને પરમાત્માનો સંબંધ શો ?
જગત, જીવ ને પરમાત્મા તેમા જીવ ને જગતની સ્થિતિ શી ?

આખી ગીતા ને બધા શાસ્ત્રો સમજવા અમર પોતાની
જાતે સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવા એટલું નહીં કરવું કે આ જે
બધું જણાય છે તે શ્રુણ એકમાથી થયેલું ને નાશ થયે
એકમા શમાવાયું. નિજ દિત સાધવા ઇચ્છનાર મુમુક્ષુએ કોઈ
અદૈત દૈત, દૈતાદૈત, વિશિષ્ટાદૈત, કેન્દ્રાદૈત, કે બીજા
કોઈ વાદથી મનને ન રગવું. જાણકો કોઈ વાર આપસ
આપસમા વાદે મટે છે, ને પૂછે છે તેનો જાપ કોણ, તેનો
જાપ કોણ-એટલે યાકીને કહે છે કે પરમાત્મા પરમાત્મા
એવું નામ છે કે જેનો આદિ કોઈ નથી વસ્તુમાત્રનું
હેવટનું શ્રુણ તેનું નામ પરમાત્મા. વસ્તુમાત્રનો હેવટનો
નામ તેનું નામ પરમાત્મા. એટલે શ્રુણ ત્યારે આ જગત-
માન ન હતું ને કશું જ બીજું ન હતું ત્યારે જે હતું તેનું
નામ પરમાત્મા. ને બધું જગત નાશ પામતા જે
અરોધ રહેશે તેનું નામ પરમાત્મા. ત્યારે એ પરમાત્મામાથી
આ જગત થયું તો જગતનું શું સ્વરૂપ ? તે માટે
જે જ નિરૂપ રહે છે (૧) પરમાત્મામાથી બીજા કોઈ પણ
સાધન આદિમા ન હોવાથી જે આ જગત થયું છે તે
પરમાત્માથી ત્રિન્ન સ્વરૂપ જણાય છે છતાં પરમાત્મ સ્વરૂપ

જ છે; જેમ કે સેનામાંથી આશ્વપણ. (૨) પરમાત્માથી આ જગત બાહ્યરત્ના જેવ પેડે મિથ્યા ઉત્પન્ન થયું છે માટે જગત મિથ્યા છે, ને પરમાત્મા સાચ છે.

હવે પછી ખીતામાં બગવાન જે વર્ણન કરશે તે આ જે સિદ્ધાંતથી જ કરશે. જગત પરમાત્મ સ્વરૂપ જ છે તે રૂપે વિભૂતિ થોમ કહે છે ને તેમાં અમુક તે હું, અમુક તે હું એ જે હિંદુગારો છે તેમાં હું એટલે અતુભું જ શ્રીકૃષ્ણ નહીં પણ હું એટલે પરમાત્મા, હું એટલે પરબ્રહ્મ, હું એટલે સચ્ચિદાનંદ ચેતન સ્વરૂપ, હું એટલે ઘટધટમાં બાપક, બ્રાહ્મી માત્રની બહાર ને અંદર બાપી રહેલ શુદ્ધ ચેતન સ્વરૂપ.

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥

અધ્યાય ૭ શ્લોક ૬

શબ્દાર્થ:-સર્વ ભૂત એમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ નક્કી મળ્યું. આખા જગતનો પ્રબવ તથા પ્રલય હું છું.

વિવેચન:-મારી પ્રકૃતિ સ્વરૂપ નવથી જ જગત થાય છે, ને પ્રકૃતિ મારાથી ઉત્પન્ન થાય છે ને મારામાં લય પામે છે એટલે સમગ્ર જગત મારાથી ઉત્પન્ન થાય છે ને મારામાં જ લય થાય છે.

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनंजय ।

‘मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥

અધ્યાય ૭ શ્લોક ૭

શબ્દાર્થ:-હે ધનંજય ! મારાથી પર અન્ય કંઈ નથી. મારામાં મણિના દાણા પેડે મારામાં આ સર્વ પરોપાયેલું છે.

વિવેચન:-શ્રીકૃષ્ણને હું પરમાત્મા છું એવું આપ

એટલે સિદ્ધાંતમાં એ હ્યું કે - એક જ પરમ તત્ત્વ અનેક આકારવાળું થાય છે ને મટે છે. બ્રહ્મરૂપી મહાસાગરમાં અનેક આકાર રૂપી તરંગો ઉભા થાય છે ને શમે છે. એટલે તરંગ જેમ સાગર નથી પણ તરંગનું મૂળ સ્વરૂપ સાગર છે, તેમ વસ્તુમાત્ર બ્રહ્મસ્વરૂપ નથી પણ વસ્તુમાત્રનું મૂળસ્વરૂપ પરમાત્મા છે. જેમ સાગર વિના તરંગ નથી તેમ પરમાત્મા વિના કોઈ ચર અચર વસ્તુ નથી. જેમ તરંગ સાગરમાંથી ઉઠે છે, સાગરમાં રહે છે, સાગરમાં શમે છે, તેમ ચર અચર સર્વ જગત પરમાત્માથી ઉદ્ભવે છે, પરમાત્મામાં રહે છે ને પરમાત્મામાં શમે છે.

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रमाप्ति शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृप ॥

અધ્યાય છ શ્લોક ૮

શબ્દાર્થ:-હે કૌંતેય ! જળમાં રસ હું છું, ચંદ્ર ને સૂર્યની પ્રભા કહેતાં તેજ હું છું, સર્વ વેદમાં પ્રથુવ કહેતાં ૐ હું છું, આકાશમાં શબ્દ હું છું, ને નરમાં પુરુષત્વ હું છું.

વિવેચન:-સર્વનું આદિ કારણ પરમાત્મા છે. તેથી જ રીતે વસ્તુ માત્રનું, પ્રયત્ન રૂપે મૂળ સ્વરૂપ પરમાત્મા છે. જેમ પ્રાણીમાત્ર તેનાં માતા પિતાનાં સંતાન છે ને પરંપરાએ પરમાત્માનાં સંતાન છે, તેમ વસ્તુમાત્રનું સદ્ગુણ આણ આદિ જે છે તે કહી તે હું છું, એ કહી હું સર્વસ્વરૂપ છું તે કહે છે.

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥

અધ્યાય છ શ્લોક ૯

શબ્દાર્થ:-પૃથ્વીમાં પવિત્ર ગંધ હું છું, અગ્નિમાં તેજ

હું, સર્વ પ્રાણીઓમા જીવન હું હું, તપસીઓમા તપ
હું

બીજ મા સર્વભૂતાના વિદિ પાર્ય સનાતનમ્ ।

બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥

અધ્યાય ૭ શ્લોક ૧૦

શબ્દાર્થ—બુદ્ધિમાનની બુદ્ધિ હું હું, તેજસીઓનું તેજ
હું હું, અને હે પાર્ય! સર્વ જીવોનું સનાતન ખીજ
મને જાણ

બલં વલ્યતા વાહં કામરાગવિવર્જિતમ્ ।

ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોડસ્મિ મરતર્પમ ॥

અધ્યાય ૭ શ્લોક ૧૧

શબ્દાર્થ—કામના ને રાગ કહેતા આસક્તિ વિનાનું
જળનાનોનું જળ હું હું, હે અર્જુન! પ્રાણીઓમા ધર્મથી
અવિરુદ્ધ કામ તે હું હું

વિવેચન—આ અધ્યાયના ૪ થા ને ૫ મા શ્લોકથી આખા
જગતના જડ, ચેતન સર્વને ને પૃથ્વી, જળ તેજ, વાયુ,
આકાશ, મન, બુદ્ધિ અકાર ને જીવ એમ નવ પ્રકારની
પ્રકૃતિના સ્વરૂપનું પરિણામ કહ્યું ને તે પ્રકૃતિ મારી ઐટલે
પરમાત્માની છે દેખાતા પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ ને આકાશ
એ તો તત્વરૂપ નથી તત્વરૂપ એને કહેવાય કે જેમા બીજું
તત્વ ન હોય દેખાતી પૃથ્વીમા તો જળ, વાયુ, તેજ ને
આકાશ છે, દેખાતા તમામ પદાર્થ પાંચ જીવના બનેલા છે
તો પછી આ દશ જગતમા પરમાત્મા ક્યા જોના જાણવા ?
સાધકે પરમાત્માની શી રીતે આરાધના કરવી ? દેખીતા
જગતના પદાર્થ પ્રાણી તો પરમાત્માના સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ
સ્વરૂપ વાળા છે તેથી પરમાત્મા એ જે આ દશ જગતના

મુખ્ય મુખ્ય પદાર્થ છે તેમાં મારી કેવા રૂપે સ્થિતિ છે તે કહી સાધકને ઊપાસનાનો માર્ગ બતાવ્યો.

જેમ પાપાણીની મૂર્તિમાં પાપાણુ એ દેવ નથી પણ પાપાણુમાં જે વ્યાપક બાવ છે તે દેવ છે, તેમ નવ પ્રકૃતિના વિસ્તાર રૂપ જગતનાં મુખ્ય મુખ્ય સ્વરૂપમાં પોતાનો બાવ બતાવ્યો.

ये चैव सादिका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान्निद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥

અધ્યાય ૭ શ્લોક ૧૨

અર્થ.-વળી જે જે સાત્વિક, રાજસ, ને તામસ બાવ કહેતા પદાર્થ છે તે મારાથી છે એમ જાણુ. હું તેઓમાં નથી, તેઓ મારામાં છે.

વિષયન:-પ્રથમ તો સમગ્ર જગતને ૬ પ્રકૃતિના વિસ્તાર રૂપ કહ્યા. ફાવે કહે છે કે પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણમય છે. એટલે જગતના પ્રાણી પદાર્થ ત્રણ ગુણમય છે. સાત્વિક, રાજસ ને તામસ. એ ત્રણ ગુણમય સર્વ પ્રાણી પદાર્થ મારાથી યથેતાં જાણુ. જેમ સુવર્ણથી વીંટી છે, તેમાં સુવર્ણ વીંટીમાં રહ્યું નથી. જો વીંટી સુવર્ણથી જુદી હોય તો તો વીંટીમાં સુવર્ણ કહેવાય; જેમ ધરમાં મનુષ્યની પેઠા, પણ તેમ નથી. વીંટી જેમ સુવર્ણમાં છે તેમ ત્રણ ગુણમય જગત પરમાત્મામાં છે. જેમ વીંટીને જોનાર સુવર્ણ જોતો નથી, ને સુવર્ણને જોનાર વીંટી જોતો નથી, તેમ જેમ જેમ જગત પરમાત્મ સ્વરૂપ સમજાય તેમ તેમ જગત દ્રષ્ટિ મટે છે. જેમ રાજા બિખારીનો વેપ લે છે, ને તેને બિખારી જોનાર રાજા જોતો નથી, ને કાંઈ તેમને બિખારી વેપારી છતાં રાજા જાણે છે તે રાજા જુવે છે પણ બિખારી તરીકે જોતો નથી, તેમ

આ સર્વ જગત પરમાત્મ સ્વરૂપ જાણતાં જગત રૂપ જાણતું નથી. ત્યાં સુધી જગતરૂપ જાણાય છે ત્યાં સુધી જગત ત્રણ ગુણમય હોવાથી મોહ કરે છે. નાટકમાં પુરૂષ સ્ત્રીનો વેપ દે છે. જે જોનાર તેને સ્ત્રી જાણે છે તેને તે મોહ કરે છે, પણ જે જોનાર તેને મૂળ પુરૂષ રૂપ જાણે છે ને સ્ત્રીનો કૃત્રિમ વેપ ધરેલ જાણે છે તેને સ્ત્રી વિપયનો મોહ થતો નથી, તેમ જે જગતને પરમાત્મ સ્વરૂપ જુવે છે, જાણે છે તેને મોહ થતો નથી ને જગત રૂપે જુવે છે, જાણે છે તેને મોહ થાય છે. તે વાત કહે છે.

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहित नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥

અધ્યાય ૭ શ્લોક ૧૩

શબ્દાર્થ:-આ સર્વ જગત આ ત્રિગુણમય બાવથી મોહ પામેલું હોય એથી પર મને અવ્યયને જાણતું નથી.

વિવેચન:-વેપ ધરનાર પાત્રને વેપ ને આચાર છુપાવે છે તેમ આ ત્રિગુણમય પ્રકૃતિથી પરમ તત્વ છુપાયેલું છે. જેમ વેપ ધરનાર નાટકીના વેપ ને આચારથી તે મૂળ પાત્રના અસાતવાળો મોહિત થઈ ભૂલાવામાં પડે છે તેમ પરમાત્માની પ્રકૃતિથી જીવ મોહિત થઈ પરમાત્મ સ્વરૂપને જોતો જાણતો નથી.

જ્યારે મૂળ પરમાત્મા એક હતા ને તે કાંતો જગત રૂપ થયા, અગર તેમણે જગત ઈંદ્રજાળ પેઠ કયું તો તેમાં અન્ય સાધન ન હોવાથી, શી રીતે કયું -તે સંશય થાય. તો ભગવાન કહે છે પરમાત્માએ પોતાની માયા શક્તિથી ઈંદ્રજાળ પેઠ જગત ઉત્પન્ન કર્યું જે જગતથી જીવ મોહિત થાય છે. અગર તો પરમાત્મા પોતાની માયા શક્તિથી

યથો છે ને જાની. આમ ચાર થયા; તેમાં પહેલા ત્રણ પરમાત્માને બળે છે કારણ તેમને ગરજ છે, જાની બળે છે કારણ તેને ખીચું બજવાનું નથી.

પરમાત્માનું શરણુ બોમ તેમજ મોક્ષ બંને આપનાર છે. દુઃખીઓ ઇચ્છીત માગી પછી પાછો બોગથી થાકે છે. ને પછી મોક્ષ અર્થે પરમાત્મા બળે છે. જેમ ચિતારે ચિતરેલી સ્ત્રીથી વ્યવહાર મંડાતો નથી, જેમ સ્વપ્નાના પદાર્થથી જાગૃતના શુષ્કાની ભૂખ ભાગતી નથી, જેમ ઈંદ્ર જાગના પદાર્થથી સાચી શાંતિ ચતી નથી તેમ માયાઈ પદાર્થ મેજથી શુષ્ક શાંતિ પામતો જ નથી. એટલે જગતની માયા શુષ્કને રમાડે છે. જ્યાં સુધી શુષ્ક સાચો થાકતો નથી ત્યાં સુધી માયા ડોડી માયાપતિને બજતો નથી. આવી ગદમધ્યમાં અનેક જન્મ મરણ વ્યતીત થાય છે. એટલે જાની થવું એ ધણું જન્મની, ધણું મહેનતની, ધણું અનુભવની પ્રસાદી છે, તે વાત કહે છે.

बहूनां जन्मन मन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥

અધ્યાય ૭ શ્લોક ૧૯

શબ્દાર્થ:-બહુ જન્મને અંતે (યએલો)' જાની મારું શરણુ લે છે. આ સર્વ પરમાત્મ સ્વરૂપ છે એમ (જાણનાર) તે મહાત્મા બહુ દુર્લભ છે.

વિવેચન:-કોઈ શુષ્ક થોડા જન્મે સમજે, કોઈ ધણું જન્મે. જ્યાં સુધી શુષ્ક માયાથી થાકે નહીં ત્યાં સુધી ઇશ્વરનું શરણુ લે નહીં. આવા જાગેલા, જાગીને ઇશ્વરને ઓળખનારા ને આ બધું વાસુદેવ સ્વરૂપ, બ્રહ્મસ્વરૂપ છે એક અનુભવી જાણનાર મહાત્મા દુર્લભ જ હોય. બધા

સાધનનું, અનેક જન્મની મહેનતનું, અનેક તપ, કે પુણ્ય કર્મનું એ જ ફળ છે કે આ બધું ભગવત સ્વરૂપ છે.

કામનાથી ધેરાયેલા કામના પુરી કરવા શું કરે છે તે કહે છે.

કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતઙ્ગાનાઃ પ્રપદ્યન્તૈઽન્યદેવતાઃ ।

તં તં નિયમમાસ્વાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥

અધ્યાય ૭ શ્લોક ૨૦

અર્થ:-(તે તે) કામનાઓથી જેનું જ્ઞાન દરાઈ ગયું છે એવા તે પોતપોતાની પ્રકૃતિથી નિયત કરેલા (તે તે) નિયમ પ્રદર્શ કરી અન્ય દેવતાઓનો આશરો લે છે (બળે છે).

વિવેચન:-ચિત્તની શાંત અવસ્થા કામના ઉત્પન્ન થવાથી હોમ પામે છે. શરીરની તમામ ચેષ્ટાનું મૂળ, તમામ ચેષ્ટાનું પ્રેરક ચિત્ત છે. ક્રિયા માત્રનો કર્તા ને ભોક્તા ચિત્ત છે. તે ચિત્તમાં જન્મ જન્માંતરના સંસ્કાર હોય છે. તે સંસ્કાર વશ તે ક્રિયા કરે છે, ને ક્રિયાના ફળરૂપ તેમાં પાછા સંસ્કાર પડે છે. એટલે ચિત્ત કામનાના સંસ્કાર એટલે વાસનાનો બંડાર છે. આવી વાસના તે ચિત્તની પ્રકૃતિ કહેવાય છે. ચિત્ત શરીરનો રાજા છે. ચિત્ત વાસના શક્તિ ને પ્રાણ શક્તિ બેનું બનેલું છે. વાસના એ કાર્યપ્રેરક શક્તિ છે, ને પ્રાણ એ કાર્યની ક્રિયા શક્તિ છે. આ પ્રમાણે સૌનાં ચિત્ત સ્વપ્રકૃતિ વશ છે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે કામના ઉત્પન્ન થાય, ને તે ચિત્ત કામના પુરી કરવા પ્રકૃતિ પ્રમાણે નિયમો ધારણ કરે. આવી રીતે જે ચિત્ત ભોગ કામનાથી પરવશ થયું હોય તે ચિત્ત પોતાની કામનાઓ પુરી કરવા દેવતાઓનો આશરો લે છે. જેમ નિર્ધન મનુષ્ય ધન અર્થે ધનવાનનો આશરો લે છે;

તેને જ મેવે છે, તેમ ભોગની વાસનાવાળા જે દેવતાઓ
ભોગ ઐશ્વર્યથી સંપન્ન છે તેને બળે છે પરમાત્મા પરબ્રહ્મ
જેમા ભોગમાત્રને અભાવ છે તેને તો ભોગમાત્રની ધૃષ્ટા
નિનાના મોહાધીન બળે.

यो यो या या तनुं भक्तः श्रद्धयाचितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचष्टા શ્રદ્ધા તામેવ યિદધાન્યહમ્ ॥

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીહતે ।

હમતે ચ તતઃ કામન્મયૈવ વિહિતાન્દિ તાન્ ॥

અન્તવસ્તુ ફલં તેષા તદ્ભવત્પલ્પમેધસામ્ ।

દેવાન્દેવયજો યાન્તિ મદ્રક્ષા યાન્તિ મામપિ ॥

અધ્યાય ૭ શ્લોક ૨૧-૨૨-૨૩

શબ્દાર્થ.-જે જે બક્ષા, જે જે દેવતાનું શ્રદ્ધાથી
અર્ચવાને ધૃષ્ટ છે, તે તે દેવતા ઉપર તેની તેની અમલ
શ્રદ્ધા હું ખેસાડું છું.

તે તેની શ્રદ્ધાથી યુક્ત (યત્) તેના જ આરાધનની ધૃષ્ટા
કરે છે, અને તેનાથી જ મારા વડે નિર્માણ કરેલા તે તે
કામ (ભોગ) પામે છે.

તે અત્પ શુદ્ધિનાળાઓનું તે રૂળ અંતવાણું હોય છે,
દેવને પૂજનારા દેવને પામે છે અને બળનાર મને પામે છે.

વિવેચનઃ-દેવ, સ્વત, પિતૃગણ, રાક્ષસ, મનુષ્ય કે જમે તે
પ્રાણીના શરીરના ખોખા છે તે તો જડ છે. તે બધાં શરી-
રની સત્તા તે રજુતિનો આધાર તો સૌના બીતર રહેલ ચેતન
જ ને ? એ ચેતન તે પરમાત્મા એ ચેતન યજ્ઞ જ સૌનાં
શરીર ક્રિયા કરે એ ચેતન બીતર છે તેથી જ દેવના શરીરને

રમાં છે તેથી જ તે દેવ સરીર તેના બક્ષાને ઇચ્છીત ભોગ આપે છે, એટલે પરંપરાએ મુખ્ય વ્યક્તિ જે શ્રદ્ધા ઉપજાવે છે, તે પ્રજાનું ભોગ ફળ આપે છે તે તો તે જ ચેતન દેવ પરમાત્મા થયા. ગ્રાણીમાત્રમા તે ચેતન દેવ છે. તે ચેતન શુદ્ધિ ન રાખતાં, દેહ શુદ્ધિ રાખી દેવ વિગેરેને આરાધે તેનું ફળ આરાધન કરનારની ઇચ્છા પ્રમાણે ઇચ્છીત ભોગ જ મળે. દેવ દાનવ સૌનો અંત છે, જગતના ભોગમાત્ર વિનાશી છે, તો આ પ્રમાણે દેવતાઓ બહુ તેમને પ્રસન્ન કરી મેળવેલું ફળ તો વિનાશી જ હોય ને ! પરમાત્મ શુદ્ધિથી આરાધના નિષ્કામ થઈ કરે તો પરમાત્માને પામે, દેવ શુદ્ધિથી સકામ થઈ આરાધના કરે તો ઇચ્છીત ભોગ પામે. સરખી મહેનત છતાં બિન્ન ભાવના હોવાથી. દેવ બજવાથી વિનાશી અસ્પૃશ્ય છે, ને પરમાત્મા બજવાથી અખંડ અવિનાશી મોક્ષ ફળ છે. સરખી મહેનત છતાં અવિનાશી ફળને માટે ન યત્ન કરતા વિનાશી ફળ ઇચ્છે છે તે જ૩૨ અસ્પૃશ્ય શુદ્ધિવાળા જ કહેવાય ને ? એક રૂપીઆમાં હીરો મળતો હોય તો એક રૂપીઆમાં કાચનો કટકો લે તે જ૩૨ અસ્પૃશ્ય શુદ્ધિવાળો જ લેખાય.

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥

અખ્યાય ૭ શ્લોક ૨૪

શબ્દાર્થ:-શુદ્ધિ વિનાના મારા અવ્યય, સર્વોત્તમ, ને પરમ ભાવને ન જાણી, મને અવ્યક્ત ને વ્યક્તિ (૩૫) યથેવો માને છે.

વિવેચન:-આ શ્લોક ઉપર સમર્થ વિદ્વાન આચાર્યોએ બિન્ન બિન્ન અર્થવાણી દીધી કરી છે. ને એક બીજાનાં

ખંડન કર્યા છે. ગીતા દોહનમાં વાદવાળા શ્લોક ધણુ ખરે
લીધા નથી. આ શ્લોક બહુ જ વાદવાળો છે. પણ એને
મૂકી દેવાય તેમ નથી. કારણ તે બહુ ચઢ ને મુમુક્ષુ ને
ઉપયોગી છે. પરમાત્મા નિરાકાર, સર્વત્ર વ્યાપક, મહત્ત્વી
પણુ મહાન, પ્રાણી પદાર્થ માત્રની બહાર ને બીજાં વ્યાપેલા
હોઈ તેવા પરમ પુરુષને અમુક આકારના જ છે, અમુક
વ્યક્તિત્વ વાળા જ છે એમ તેમના પ્રભાવને ન જાણનાર
માને. વ્યક્તિ આકારવાળા જ હોય. જે સાકાર છે તે કાળે
કરી નાશવંત જ છે. જો પરમાત્મા સાકાર કહે તો તે
નાશવંત થાય. ને જે વિનાશી હોય તે પરમાત્મા શી રીતે
હોય ? વળી જે સાકાર છે તે અમુક જગામાં જ હોય.
પરમાત્મા સર્વત્ર વ્યાપક છે, તે તે સાકાર વ્યક્તિ શી રીતે
હોય ? સાગરમાંથી તરંગ ઉઠે છે, માટે તરંગ તે જ સાગર,
અગર તરંગ તેટલો જ સાગર એમ કહેનાર સાગરનું ગૌરવ
નથી જાણતો, તેમ પરમ ચૈતન્ય દેવને અમુક જ દેવ, અમુક
જ દેહધારી દેવ એમ કહેનાર મનાવનાર પરમાત્માના પરમ
સ્વરૂપના ગૌરવને જાણતો નથી. અમુક વ્યક્તિ એ જ
પરમાત્મા એમ કહેવું તે ભૂલ છે સૌ ધર્મને, સૌ મતને,
સૌ પ્રાણીને, સમસાગર સર્વ જગતમાં સર્વને પરમાત્મા
સામાન્ય છે, સૌના આત્મા છે, તેવા પરમાત્માને અમુક
દેહમાં રહેલા, અમુક આકારના, અમુક રૂપના કહેવા તે
રાગદ્વેષ ને મોહનું કામ છે. મુમુક્ષુ આવા મત મતાંતરના
વાડામાં ન જ પડે. જે મૂર્તિઓ છે તે દેવતાની છે. પરમા-
ત્માની કાંઈ મૂર્તિ જ ન હોઈ શકે. બ્રહ્માને પોતાના માટે
જે દેહધારી હોય તે બધે કહે. પણ પરમાત્મા તે કાંઈની
પણુ દેહધારી બહાર છે. અવતારી પુરુષોની મૂર્તિઓ હોય
છે, તે અવતારો તે દેવના છે, ધણુ તે વિષ્ણુ ભગવાનના

અવતાર છે. હા, જેમ કાઠી ને કુંજરની દેહમાં જે ચેતન છે, તે ચેતન તો વિષ્ણુ ભગવાનના દેહમાં, શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણના દેહમાં પણ છે. ચેતન દષ્ટિએ ચેતન તો સર્વમાં છે ને તેથી સર્વ પ્રભુ સ્વરૂપ છે, પણ દેહ તો કાંઈનોય પ્રભુ દેહ નથી. કારણ દેહ નશ્વર ને વિકારી છે. અવતારીના દેહને પણ કાળ ને નિમિત્તે નાશ કર્યો છે. ખુદ વિષ્ણુ ભગવાનનો દેહ પણ કલ્પાંતે કાળનો કાળાઓ થાય છે. જેની ઉત્પત્તિ થઈ છે તે નાશ થયા વિના રહેતું જ નથી. જે દશ્ય છે, જે ધ્વંસિયોથી ગમ્ય છે તે વિકારી ને વિનાશી છે જ. દેહ કે આકાર કદી પરમાત્મા હોઈ ના જ શકે.

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

મૂઢોઽયં નાભિજાનાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥

અધ્યાય ૭ શ્લોક ૨૫

શબ્દાર્થ:-યોગમાયાથી ઢંકાયેલો હું સર્વને દેખાતો નથી. આ મૂઢ (મોહથી ઘેરાયેલા) લોક મને જન્મ રહિત ને અવ્યય જાણતા નથી.

વિવેચન:-પ્રથમ કહેવાયું છે કે પરમાત્મા ચેતાની શક્તિથી જગત રૂપ થયા છે. જેમ મનુષ્ય વેપ ધરી સ્ત્રી થાય છે, ને તે સ્ત્રીના સ્વાંગથી જ પુરુષ ઢંકાયો છે તેમ પરમાત્મા માયાથી ઢંકાયો છે. પરમાત્માની જે શક્તિથી જગત થાય છે તેનું નામ માયા. જેનાથી મૂળ સ્વરૂપ ઢંકાય તે માયા. જેનાથી અસલ સ્વરૂપ બદલે બીજું જ દેખાય તે માયા. જે પરમાત્માનો આશરો લે તે માયાની બીતર રહેલા પરમાત્માને જાણે. માયાથી મોહિત થાય તે પરમાત્માને ન જાણે.

વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન ।

મવિદ્યાણિ ચ મૂતાનિ માં તુ વેદ ન કશ્ચન ॥

અધ્યાય ૭ શ્લોક ૨૬

અર્થ:-હું ચંદ્ર ગયેલાંને, હાલ છે તેને, ને બધાંમાં
ચનાર પ્રાણીઓને બાહ્યું છું. મને કાંઈ બાંધતું નથી.

इच्छाद्वेषसमुत्पेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्वं यान्ति परंतप ॥

અધ્યાય ૭ શ્લોક ૨૭

અર્થ:-હે ભારત! ઇચ્છા ને દ્વેષથી ઉપજેલા સુખ
દુઃખ વિગેરે કંડના મોહને લીધે સર્વ પ્રાણી યજ્ઞમાં હે
પરંતપ! સંમોહ પામે છે.

વિવેચન:-શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા ક્ષણુ છે. આ અધ્યાયમાં
સુંદરમાં સુંદર સત્ય સિદ્ધાંત ચર્ચ્યા છે. આ સંસાર ગમે તે
હો, દૈત અદૈત ગમે તે હો, પણ પ્રાણી માત્ર તો દુઃખની
નિવૃત્તિ ને સુખની પ્રાપ્તિ ઇચ્છે છે. એ સુખ એવું ઇચ્છે
છે કે જ્યાં કદી દુઃખનો લેશ ન જ હોય. તે શી રીતે મળે ?
પ્રાણી શાથી દુઃખી થાય છે ? તે કહે છે, સૌના દુઃખતું મૂળ
ઇચ્છા ને દ્વેષ છે. અનુકુળ ઉપર પ્રીતિ તે ઇચ્છા, પ્રતિકુળ
પર અપ્રીતિ તે દ્વેષ. આ ઇચ્છા ને દ્વેષથી સુખ દુઃખ થાય,
ને તેથી મોહ થાય, તેથી જન્મ મરણનાં દુઃખ પડ્યા જ કરે.
ગમે તે મનુષ્ય ગમે તે મતનો, કે પંથનો હોય, પણ કરોડ
ઉપાય કર્યા છતાં જો ઇચ્છા ને દ્વેષ ન ત્યજે તો સાચી
ચાર્તિ, અખંડ સુખ જેને મોક્ષ કહે છે તે તેને અનુભવા-
વાતું નથી જ. માટે મુમુક્ષુએ કયાંય વાદમાં ન પડવું,
પોતાનાં ઇચ્છા ને દ્વેષ કાઢવા મથવું. ને શરીરને પરમાત્મા
જેમ રાખે તેમ સદા આનંદમાં રહેવું. ઇચ્છા ને દ્વેષથી
મન અચાંત થાય છે, અચાંત મન એ જ દુઃખ. અચાંત
મનનું કારણ જ ઇચ્છા, દ્વેષનું મૂળ પણ ઇચ્છા જ છે.
અમુક ઇચ્છે તેથી જ અમુક ન ઇચ્છે. ઇચ્છાતીની વિશ્દ જો

હોય તેનો દ્વેષ થાય છે, માટે સૌનું મૂળ ધૃષ્ટા છે. ધૃષ્ટાનો નાશ થયા સિવાય લાખ વાતે શાંતિ થવાની નથી જ. ગમે તો અહંબ્રહ્મારિમ કહેનાર વેદાંતી હોય, યોગી હોય, ભક્ત હોય, કર્મકાંડી હોય, ગમે તે સુતનો, ગમે તે ધર્મનો, ગમે તેવા આચાર વિચારનો હોય પણ જ્યાં સુધી તેનામાંથી ધૃષ્ટાનો સમૂળનો નાશ નહીં થાય ત્યાં સુધી તેનાં જન્મ મરણ ટળવાનાં નથી જ. ધૃષ્ટાનું સ્વરૂપ બહુ ખારીક છે. કનક ને કાંતાને ત્યજનાર પણ ધૃષ્ટાના દાસ હોય છે. ધૃષ્ટાનું મૂળ સદંતર ત્યારે જ નીકળે છે કે જ્યારે હું સમ્વિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મા છું, ને મારામાં આ સર્વ છે, ને જે દશ્ય તે સર્વ મિથ્યા છે, હું આ સર્વથી અસંગ આત્મા છું આનું અનુભવ જ્ઞાન દહ થાય. ને આનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી જીવાસુ ધૃષ્ટા રહિત સ્વધર્મરૂપ કર્મ કર્યા કરે, ને જે કંઈ કરે તેના ફળની ધૃષ્ટા ન જ કરે. કર્મના ફળની ધૃષ્ટા તે જ બીજા જન્મનું બીજ છે.

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते ह्यन्द्रमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां ददम्रताः ॥

અખ્યાય ૭ શ્લોક ૨૮

શબ્દાર્થ:-જે પુણ્યશાળી જનોનાં પાપનો અંત આવ્યો છે તે દ્રંઢ મોહથી મુક્ત થઈ દહ વ્રત ધરી મને બળે છે.

વિવેચન:-પરમાત્માનું બળન પાપ કર્મ કરતાં ન જ થાય.

પાપ આચાર રાખતાં છતાં ધૃષ્ટર ન જ બળાય. પાપાચાર રાખ્યા છતાં ધૃષ્ટર બળન કરતા દેખાય છે તે તો ધૃષ્ટર બળનના દેખાવના પડદા પાછળ પાપને જ બળે છે, ને પાપને જ પામે છે. જ્ઞાની, ભક્ત, યોગી, કે કર્મી ગમે તે હોય તેણે પોતાનો આચાર તો શુદ્ધ નિષ્કલંક રાખવો જ

જોષએ. શુદ્ધ આચાર જોનો ન હોય તેવા જ્ઞાની, ભક્ત, યોગી કે કર્મીને મુમુક્ષુ કહી ન જ સેવે. પાપાચાર વાળો દંભી છે, કપટી છે, માથીક વિદ્યાથી પાપને પોષનાર છે.

વળી કહે છે પરમાત્માને ભજનાર પુણ્યશાળી હોય તો જ ભજી શકે. પાપ વિનાનો વળી પુણ્ય કરનારો. પુણ્ય એટલે પરને સુખ, પુણ્ય એટલે ઈશ્વરના નિમજ્જ, પુણ્ય એટલે પ્રાણીમાત્રમાં રહેલ પરમેશ્વરની સેવા.

વળી આવા ભક્ત દૃઢ નિયમધારી જોષએ. જે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે માર્ગ ગ્રાસ્યો તેને કહી ન જ છોડવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા વાળા જોષએ, ને સુખ દુઃખથી ચલાયમાન ન થતાં, મનને અસંત ન કરતાં આવી પડેલાનો ઉપાય કરી દાળનાર ને ન દેખે તો સહન કરનાર જોષએ. પણ કલેશ, ચિંતા, ભય ને દ્વેષથી રહિત જ ભક્ત હોય તો જ ભગવાનને પામે.

શુદ્ધ, નિષ્કલંક ને નિર્વૈરવાળું ચારિત્ર્ય એ જ ચિત્ત શુદ્ધિની નિશાની છે. આવું ચારિત્ર્ય ન હોય ત્યાં સુધી ભક્ત કે જ્ઞાની થવાનું નથી. નિર્મળ અંતઃકરણ થયા સિવાય, રાગ દ્વેષ મદ્યા સિવાય, ભોગમાત્રની કામના ત્યજ્યા સિવાય લાખો બહારના ઉપાયે આત્મતિક શાંતિ ન જ થાય, પરમાત્મા ન જ પમાય. જન્મ મરણથી છૂટવા માટે પરમાત્માનો આશ્રય લઈ જે પરમાત્માને સેવે છે તે જ આ દુઃખમય સંસારથી છૂટે છે. જીતાસુએ પોતાનું ચારિત્ર્ય હંમેશ તપાસવું ને તે જ શુદ્ધ કરવા કટીબદ્ધ થવું.

દેવતાને ભજનારે દેવમાં પરમેશ્વર શુદ્ધિ કરવી. આટલી શુદ્ધિ ફેર ક્યાંથી રૂળમાં મહા તક્ષાવત થાય છે. પરમેશ્વર શુદ્ધિ કરીને તેમજ નિષ્કામપણે ગમે તે ઉપાસના કરવામ

આવે તો તેનું કૃણ ચિત્ત શુદ્ધિ, તેનું કૃણ જ્ઞાન ને તેનું કૃણ મુક્તિ છે જ. ચિત્ત શુદ્ધિનું લક્ષણ ચારિત્ર્ય શુદ્ધિ છે, ને જ્ઞાનનું લક્ષણ વૈરાગ્ય છે. શાઓમાં જે તે દેવને ભગવાન પરમાત્મા એવાં વિશેષણ છે તે દરેકમાં પરમેશ્વર શુદ્ધિ કરવાનો જ આદેશ છે; ને વાસ્તવિક તો એ જ છે કે દેહ દષ્ટિએ દેવ, મનુષ્ય, પશુ ને પંખી છે પણ આત્મ દષ્ટિએ તો સૌ ચૈતન્ય પરમાત્મ સ્વરૂપ જ છે, તેથી મુમુક્ષુ જેની જેની સેવા કરે તેને પરમાત્મ સ્વરૂપ નિષ્કામ-પણે સેવે તો જ જલદી પારને પામે.

અધ્યાય ૮ મો અક્ષર બ્રહ્મયોગ

જગત્તુ અર્જુનના પ્રશ્નો ઉપરથી આ અધ્યાયનો આરંભ થાય છે. અર્જુન પૂછે છે હે શ્રીકૃષ્ણ ! બ્રહ્મ શું, અધ્યાત્મ શું, અધિભૂત શું, અધિદેવ શું, આ શરીરની અંદર અધિ- પત્ત કોણુ કહેવાય છે, ને મરણ સમયે પરમાત્માને દેવી રીતે ઇંદ્રિયો ને મનનો નિગ્રહ કરનાર જાણે છે ?

ગયા અધ્યાય કરતાં આ અધ્યાય વિશેષ ગહન છે. ગીતાના જે જે મહાશયોએ અર્થ ક્યાં છે તે અર્થમાં એક તો તેમનો સ્વાતુલ્ય ને બીજા તેમની શુદ્ધિની તર્ક શક્તિ સહાયક છે. દીકાકારોની બિન બિન તર્ક શક્તિને લીધે દીકામાં ફેર પડ્યા છે. રહત સ્વાતુલ્ય હોય તો તો, ને તે શુદ્ધ ચિત્તનો હોય તો, સમજણમાં ફેર ન પડે. જો સ્વાદેશિય રોગી ન હોય તો જોળ જે જે ચાખે તે તેને ગળ્યો કહે. પણ જોળનો અનુભવ ક્યાં સિવાય તર્કથી જ જોળણું વર્ણન કરવું હોય તો દરેકના વર્ણનમાં શુદ્ધિ પ્રમાણે ફેર આવે. આ અધ્યાયમાં લોક લોકાંતરની વાત છે. બ્રહ્મની, પ્રલયની, જીવની ગતિની વાતો છે. એ બધી મારા તો સ્વાતુલ્યની બહાર છે. તર્કથી લખેલી વિકાસોની દીકા જોતાં વિકાસોએ એક બીજાના બહુ અંડન મંડન ક્યાં છે. સ્વાતુલ્ય નહીં તેનું એ પરિણામ છે. મુમુક્ષુ આ વાતમાં ન પડે. લોક લોકાંતર ગમે તેવા હોય, આપણને તો આ જન્મમાં જીવતાં છતાં અત્યંત શાંતિ જોઈએ છે. જેને જીવતાં શાંતિ ને આનંદ અખંડ અનુભવવાનું બળ છે તેની મુલ્ય મુક્તિ છે જ. મુક્તિ મારે પણ ધણા મત છે. કોઈ અમુક લોકમાં સ્થિતિ તેને મુક્તિ માને છે, કોઈ વાસના નાશને મુક્તિ માને છે, કોઈ દેવ પર્વત સ્થિતિને મુક્તિ માને છે. આ મુમુક્ષુમાં પણ મુમુક્ષુ ન જ પડે. જેમ આ પૃથ્વી મારી ને

તારી નહીં એવું કહી લડનાર અસંખ્ય રાજાઓ યથા ને નાશ પામ્યા ને પૃથ્વી જેમની તેમ રહી. તેમ અનેક પંડીતો, આચાર્યો, ને વિક્કાનો 'તમે કહો છો તે ખોટું ને હું કહું છું તે ખરું' એવું કહી વાદ કરતા આવ્યા ને મયા, છતાં વાદનો વિષય તો જેમનો તેમ અણુ ઉકેલાયલો રહ્યો. બહુ સત્ય ને જગત મિથ્યા માનનાર વેદાંત વાદના જ ૩૬૦ મત છે એમ વિક્કાનો કહે છે. જીવન દુઃક, સામર્થ્ય યોગ્ય, ને કાલનો ભરોસો નહીં, આવા સંનિગોમાં મુમુક્ષુ વાદનો નિર્ણય કરે તો પંચ કપાય નહીં. આપણે તો જે રીતે ચિત્તને અત્યંત શાંતિ થાય, અનહદ આનંદ થાય, ત્યારે કાળમાં જેથી મુખ થાય તે રસ્તો લેવાનો છે. જ્યાં ઉભા હોય ત્યાંથી આગળ પગ મૂકવાનો રસ્તો ન જાણતા હોય તો પૂછીને પગ આગળ મૂકવો ને મારગ કાપવા માંડવો તો શ્રેય પ્રાપ્ત થશે, એમ મુમુક્ષુ જાણે. ભોગ માત્રની ઇચ્છા સજી, સ્વકર્મ ફળેચ્છા રહિત કરવાં. પરમાત્માનો આશ્રય લઈ પ્રાણી માત્ર પ્રજા સ્વરૂપ છે એમ સમજી, શુદ્ધ ચિત્તથી અખંડ આનંદ અનુભવવો એ જ મુમુક્ષુને જરૂરી છે. ખીજા કોઈ વાદમાં ન પડવું. આખા ભગતે કહ્યું છે કે 'અખા જ્ઞાન અંધારો દૂરો, ઝગડો ભાગી કાઈ ન મૂવો.'

શ્રી ભગવાન કહે છે.

અક્ષરં વ્રહ્મ પરમં સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુખ્યતે ।

મૂતભાવોઽવકરો વિસર્ગઃ કર્મસંજિતઃ ॥

અધ્યાય ૮ શ્લોક ૩

શબ્દાર્થઃ—જે અક્ષર છે તે પરબ્રહ્મ છે, સ્વભાવ તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે. ભૂતરૂપી ભાવને ઉત્પન્ન કરનાર જે વિસર્ગ તે કર્મ કહેવાય છે.

વિવેચન:-જે અક્ષર છે તે જ પરબ્રહ્મ છે. જે દશ્ય દેખાય છે, અનુભવાય છે, ને જે કંઈ આખા બ્રહ્માંડમાં પ્રાણી પદાર્થ છે તે સૌ નાશવંત છે. વધુ નાશ પામતાં છતાં જેનો નાશ નથી, ને બધાના નાશનો છેવટ જે છે તે અવિકારી અક્ષર છે તે બ્રહ્મ છે. પ્રાણીમાત્રમાં જે વ્યક્તિ ચૈતન્ય છે તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે. સ્વભાવ એટલે મૂળભાવ, સ્વભાવ એટલે મૂળ સ્વરૂપ. પ્રાણી માત્રનું મૂળ સ્વરૂપ તે અધ્યાત્મ જે શુદ્ધ ચૈતન્ય છે. આ સંસારમાં વસ્તુનો આત્મતિલક નાશ નથી જ. આકાર નાશ પામે છે ને તે નાશમાંથી ખીન્ને આકાર થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રાણી પદાર્થની ઉત્પત્તિનો જે સૃષ્ટિ વ્યાપાર છે તે જ કર્મ છે. પ્રાણી માત્ર જન્મતમાં પોતાના જોગ દ્વારા એક વસ્તુનું ખીન્ન રૂપમાં રૂપાંતર જ કરી રહેલ છે. એટલે એ જ જન્મતનું કર્મ છે.

અધિભૂતં ક્ષરો માવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્ ।

અધિવજ્રોઽહમેવાત્ર દેહે દેહમૃતાં વર ॥

અધ્યાય ૮ શ્લોક ૪

શબ્દાર્થ:-જે ક્ષર ભાવ (પદાર્થ) છે તે અધિભૂત છે. તે પુરુષ છે તે અધિદૈવ છે. ને હે દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ! આ સરીરમાં અધિવજ્ર હું છું.

વિવેચન:-જન્મત, જીવ, ઇન્દ્રિય, ને પરમેશ્વર એ ચાર આખા બ્રહ્માંડમાં છે. જન્મતમાં પદાર્થ માત્ર, સરીર શુદ્ધાંતો સમાવેશ થાય છે. પદાર્થ માત્ર વિકારી ને વિનાશી છે. તે અધિભૂત કહેવાય છે. પ્રાણી માત્રમાં અંતઃકરણ વિશિષ્ટ જે ચેતન છે તે પુરુષ કહેતાં-જીવાત્મા કહેવાય છે. એક યત્ર છે કે યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ યઃ એ જ વિષ્ણુ છે. આ સરીરની અંદર જે ચેતન પરમાત્મા છે તેના આધારે આ સરીરની

તમામ ક્રિયા રૂપી યજ્ઞ ચાલે છે. સાધન કે શક્તિનો દેવતા અર્થે કે પરમાત્મા અર્થે જે હોમ થાય છે તે યજ્ઞ કહેવાય છે. જે સંક્રામ કર્મમાં દેવતાની પ્રીતિ લક્ષ્ય છે ત્યાં અધિ-યજ્ઞ દેવતા છે. જ્યાં નિષ્ક્રામ કર્મમાં પરમાત્મા લક્ષ્ય છે ત્યાં પરમાત્મા અધિયજ્ઞ છે. વસ્તુ માત્રનાં જે સ્વરૂપ છે. એક પ્રકૃતિ સ્વરૂપ ને ણીળું મૂળ સ્વરૂપ. મૂળ સ્વરૂપ તે પરમાત્મ સ્વરૂપ. જીવાત્માને ઉદ્દેશીને સૌ પ્રાણી ક્રિયા કરે છે. એટલે શરીરથી થતી તમામ ક્રિયા રૂપી યજ્ઞનો અધિયજ્ઞ જીવાત્મા થયો. જીવાત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તો પરમાત્મા છે. પરમાત્મા, શુદ્ધ ચૈતન્ય દેવ અંતઃકરણની ઉપાધીથી જીવાત્માની સંજ્ઞા પામે છે. અંતઃકરણ વિકારી ને જ્ઞાને કરી વિનાશી છે એટલે વાસ્તવીક જે પરમાત્મા તે જ શરીરના અધિયજ્ઞ ઠયો. પદાર્થ માત્રનું છેવટનું અવિકારી સ્વરૂપ પરમાત્મા છે. જીવ ને ઇશ્વર એમની દેહ રૂપી ઉપાધી બાધ કરે તો બીતર તો તે જ ચૈતન્ય પરમાત્મા છે. એટલે દેહમાં જેમ અધિયજ્ઞ પરમાત્મા છે તેમ સચરાચર જગતમાં પણ અધિયજ્ઞ પરમાત્મા છે. કારણ અખિલ બ્રહ્માંડમાં પરમાત્મા સિવાય અન્ય સત્ય વસ્તુ જ નથી ને ત્રણે કાળમાં અવિકારી ને અવિનાશી રહે તે સત્ય ને તે જ પરમાત્મા. પરમાત્માની વ્યાખ્યા જ એ છે કે જે અખંડ, અવિકારી, અવિનાશી ને અનંત છે તે પરમાત્મા છે; તે જ અધિયજ્ઞ છે.

અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥

યં યં વાપિ સ્મરન્માવં ત્યજ્જત્યન્તે કલેવરમ્ ।

તં તમેવૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્ભાવમાવિતઃ ॥

અધ્યાય ૮ શ્લોક ૫-૬

સાધાર્ય:-ને અંતકાળે મારું જ સ્મરણ કરતાં સરીર છોડી જે જાય છે, તે મારા બાવને પામે છે, એમાં સંશય નથી.

અથવા જે જે બાવનું સ્મરણ કરતાં અંતકાળે શરીર ત્યજે છે તે, સદા તે બાવવાળા હોવાથી હે કૌંતેય ! તેને પામે છે.

વિદેયના:-અંતરની ને કહેવાતી એમ જે પ્રકારની ઇચ્છા હોય છે, અત્યારે ઘણા મનુષ્યો મુખથી કહે છે અમને મોક્ષ જોઈએ છે પણ વ્યવહારમાં આચરતાં ને અંતરમાં ઇચ્છતાં તેમની ઇચ્છા વાસ્તવીક તો જન્મતના લોભની છે. ધન, પુત્ર, પરિવાર, માન, મોટાઈ, ઇર્ષ્યા, પરલોક, અહીંના અનેક લોભ એમ અનેક પ્રકારની ઇચ્છા અંતરમાં છે ને તે તેમના ચારિત્ર્યથી પુરવાર છે છતાં કહે છે અમને તો મોક્ષ જોઈએ છે, આ દંભ છે, આખા જીવનનાં જેની સાચી ઇચ્છા છે તેનું પ્રાણી રાત દિન ચિંત્વન કરે છે, મરણ સમયે પણ તે ચિંત્વન રહે છે. મરણ પછી તે જ પામે છે. જેનું અનન્ય ચિંત્વન તેની પ્રાપ્તિ. જગતના લોભ મારે જેનું અનન્ય ચિંત્વન આપણને છે તેનું લગવત્ પ્રાપ્તિ મારે હોય તો જ તરાય, ઉપર ઉપરથી કહે ને થોડો ઘણો પ્રયત્ન કયે જ્યારે જગતના સ્વર્ણ લોભ નથી મળતા, તો સૌ લોભ લેમાં અણુ માત્ર જેવા છે, તેનું મોક્ષ સુખ તો સહેજ સહેજ થી રીતે મળે ?

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मद्वर्पितमनोबुद्धिर्मामैष्यत्यसंशयम् ॥

સમ્પ્રદાય-તેથી સર્વ કાળમા માત્ર સ્મરણ કર ને યુદ્ધ કર મારામા મન ને જીવિ અર્પણ કર્યો તું મને જ નિઃસંશય પામીશ.

વિવેચન-અહીંનું દર્શન્ય હોનાથી યુદ્ધ એ તેમનો પ્રકૃતિ પર્મ હતો તેથી યુદ્ધ કર એમ કહ્યું સૌને નામ પડતો અર્થ એ છે કે સ્વપ્રકૃતિ અનુસાર નિજ ધર્મ ફોલો કરી રહિત આચરતા પરમાત્માનું સ્મરણ કરતું એમ કહેવાય છે કે અહીંનું શ્રીકૃષ્ણના અનન્ય ભક્ત હતા ને શ્રીકૃષ્ણના નામનો જપ કરતા એ જપ એટલો ૩૬ થોડો હતો કે કંઈ અન્ય કામ કરતા પણ તેમના મનથી તે જપ થયા કરતો જીવાત્મા પરમાત્માના કોઈ પણ નામનો જપ જુગ કરે. ધર્મ કાળે તેમ કરતા જણાશે કે ચિત્ત નવડ પડતા તે જપ જ કરે છે મન ને જીવિ જેમા હ મેરા હોય તેને તે પામે છે પરમાત્માના નામનું સ્મરણ અથવા સ્વધર્મકર્મ એ જ મુખ્ય જીવાત્મા રાખે તો પરમાત્માને સહેજે પમાય

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्यानुचिन्तयन् ॥

અભ્યાસ યોગી ૮ શ્લોક ૮

સમ્પ્રદાય-અભ્યાસ યોગથી યુક્ત ને ખીજે ન જનાર ચિત્તથી હે પાર્થ! (પરમાત્માનું) ચિત્તવન કરતા પરમ દિવ્ય પુરુષને પામે છે.

વિવેચન-ચિત્તે જે કર્મ કર્યું હોય તે જ કરેતું લેખાય છે મુમુક્ષુ પરમાત્માના નામનો જપ કરતા ચિત્ત ખીજ વિચારમા ન પડે તેની ખુબ કાળજી કરે ખીજે વિચાર ન કરતા જે જપ કે ધ્યાન થાય તેમા જ ચિત્ત પરોવાયેતું રહે તેનું ફળ વિશે ને જલદી છે ચિત્ત જેમા જેટલું જોડાયેતું રહે તેટલું તેથી તેને ફળ મળે

કવિં પુરાણમનુશાસિતારમણોરણીયાંસમનુસ્મરેષઃ ।

સર્વસ્ય ધાતારમાચિન્ત્યરૂપમાદિત્યવર્ણે તમસઃ પરસ્તાવ ॥

પ્રયાણકાઠે મનસાચ્છેન મક્ત્યા યુક્તો યોગબલેન ચૈવ ।

શ્રુતોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્ સતં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥

અધ્યાય ૮ શ્લોક ૬-૧૦

શબ્દાર્થઃ:-કવિ, પુરાણ (પુરૂષ), અનુશાસન કરનાર, આણ્વી પણ આણ, સર્વના ધારણ કરનાર, અચિન્ત્ય રૂપ, પ્રકાશ સ્વરૂપ, તમસ કહેતાં અજ્ઞાન કે અધકારથી પર એવાનું જે સ્મરણ કરે છે;

જે પ્રયાણ કાળમાં અચ્છ મનથી ભક્તિ યુક્ત મન, યોગ બળથી, શુદ્ધીના મધ્યમાં પ્રાણને સારી રીતે સ્થાપી, (સ્થાપે છે) તે દિવ્ય પરમપુરુષને પામે છે.

વિવેચન:-જે કહે છે તે કવિ. જે મન શુદ્ધિથી ગોઠવણ કરી ખોલે તે કવિ નહીં. રાત્રીય બાપામાં જેનું ચિત્ત કામના માત્રથી, વાસના માત્રથી રહિત અત્યંત શુદ્ધ હોય તે કવિ કહેવાય છે. પરમાત્મા આપત કામ, પ્રભુ કામ હોવાથી કવિ છે.

યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ વિશન્તિ યદ્યતયો ધીતરાણાઃ ।

યદિષ્છન્તો બ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥

અધ્યાય ૮ શ્લોક ૧૧

શબ્દાર્થ:-વેદને બાણુનાર જેને અક્ષર કહે છે, રાગ રહિત યતિઓ જેમાં પ્રવેશ કરે છે, જેને ધૃતતા બ્રહ્મચર્ય આચરે છે, તે પદ હું તને સંક્ષેપથી કહીશ.

વિવેચન:-આ શ્લોકમાં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અક્ષર કહ્યું. ને નેના વિવેચનમાં સાધકને સાધન કહ્યું. રાગ માત્ર નાશ

પામ્યા હોય તેવા યતિ તે પદને પામે, એટલે તેને પામવા રાગ રહિત થવું. બ્રહ્મચર્ય મત એટલે બ્રહ્મ સિવાય અન્ય કશામાં કામના વિનાના, ભોગ માગની ધમ્મજા લગ્ન બ્રહ્મને જ પ્રાપ્તિય માનનારા જ તે બ્રહ્મને પામે.

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्न्यर्धायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥

અધ્યાય ૮ શ્લોક ૧૨-૧૩

શબ્દાર્થ:-સર્વ દ્વારને રોકીને, મનને હૃદયમાં નિરોધીને, ને પોતાના પ્રાણને મસ્તકમાં ધારણ કરી, યોગ ધારણા કરતો, ને ઝૂં એવા એકાક્ષર બ્રહ્મને જપતો તથા માઈ સ્મરણ કરતો જે દેહ ત્યજી જાય છે તે પરમ ગતિને પામે છે.

વિવેચન:-આ ઉપાસના પ્રકરણ ચાલે છે. હું દેહ નથી, ઇંદ્રિયો, મન કે શુદ્ધિ નથી પણ હું શુદ્ધ આત્મા છું ને જે આત્મા ■ તે જ પરમાત્મા પરબ્રહ્મ છે આ પ્રકારનો અભ્યાસ કરી જે પરમાત્મ પદને પામે છે તે જ્ઞાન માર્ગ. તેવા જ્ઞાનીને મરણ કાળે કોઈ વિધિ ધારણ કરવાની નથી. તેની મુક્તિ કાળે કોઈ દેશ, કાળની અપેક્ષા પણ નથી. આ સિવાયના જે ઉપાસક છે તેની વાત આ શ્લોકમાં છે. હું આત્મસ્વરૂપ છું, ને મારે પરમાત્માને પામવું છે આ બાવ-વાળા ઉપાસકને મરણ સમયે ઇંદ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોમાંથી ખેંચી, મનને હૃદયમાં રિથર કરવું. એટલે ઇંદ્રિયોથી કોઈ ક્રિયા ન કરવી, ને મનથી કોઈ વિચાર ન કરવો, ને પ્રાણને મસ્તકમાં ધરવો. જ્યારે ઇંદ્રિયો ને મન સ્વક્રિયા કરતાં હોય છે ત્યારે પ્રાણ શરીરમાં વ્યાપી રહે છે.

ને જ્યારે તેમનું કંઈન યાય છે ત્યારે પ્રાણની ગતિ ઉપર
ચતી જતાં છેવટ માયામાં રહે છે. આ સ્થિતિમાં પણ ઉપા-
સકનું મન આલંબન વિના ન રહે તો ઉપાસકનું પ્રાપ્ત્ય
જે પરમાત્મા તેનું મનથી સ્મરણ કરવું. પરમાત્માનો પ્રેમ
કેવેલો નહીં આકાર નથી, તેમ કોઈ નામ પણ નથી.
પરમાત્માનાં બક્તોએ તે પરમાત્માનાં નામ ને આકાર
સ્વચ્છિ પ્રમાણે કલ્પ્યાં છે. તેવી કલ્પનાઓનાં નામોમાં
યોગમાં ને વેદમાં પરમાત્માનું નામ ૐ એમ કરાવ્યું છે.
બીજા નામ કરતાં ૐ માં વિશેષતા છે. ૐ કહેતાં પ્રાણની
ઉપર ગતિ યાય છે. ૐ તો ઉચ્ચાર બીજા નામ કરતાં
ઉપાસકને વિશેષ ફળદાયક છે. પણ તે જપ પરમાત્માની
પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય તેના માટે, જે જગતના ભોગથી
ઇચ્છા હોય તો તો તેણે દેવ દેવીની ઉપાસના કરવી, જે
સિદ્ધ ફળ છે. આ ઠેકાણે તો પરમપદની પ્રાપ્તિની વાત છે
જ્યાં પ્રણવનો જપ જરૂરી છે. તેથી સ્મરણ સમયે પ્રણવનું
ઉચ્ચારણ કરતાં દેહ છોડવાથી તે પ્રણવ જેનું નામ છે તેવા
પરમાત્માની પ્રાપ્તિ યાય.

સ્મરણ સમયે ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ ને મન વ્યાકુળ હોય,
પારાવાર દુઃખ થતું હોય ત્યારે પરમાત્માનું નામ શી રીતે
દેવાય ? તે શંકાનું અમાધાન કરે છે.

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुखमः पार्य नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥

અન્યાંય ૮ શ્લોક ૧૪

અનન્યચેતઃ—જે અનન્ય ચિત્તથી સતત ને નિત્ય મારું
સ્મરણ કરે ■ તેવા નિત્યયુક્ત યોગીને હું પાર્ય । હું સુખબધ્ધું.

વિવેચનઃ—પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે નિત્ય તેનું સ્મરણ
કરવું જરૂરી છે. જે પોતાની ચિત્ત શક્તિ જગત તરફથી

જેથીને પરમાત્મામાં વાળે છે તે યોગી છે. વ્યવહારમાં ને પરમાર્થમાં એમ બન્ને તરફ સાધકની ચિત્ત વૃત્તિ પ્રથમ આવ જાય કરે છે. જેમ જેમ વ્યવહારમાંથી વિશેષ પ્રમાણમાં નીકળી પરમાત્મામાં ચિત્ત વૃત્તિ લાગતી જાય છે તેમ તેમ અભ્યાસ વધતો જાય છે, ને હેવટ નહીં જેવું જ વ્યવહારમાં ચિત્ત જાય છે. આવો અભ્યાસ રમરણ દ્વારા બહુ સુલભ છે. ચિત્ત જરૂરી કામથી નવરું પડે એટલે તેને હરિ રમરણમાં જોડવું. પરમાત્માના ગમે તે નામનો જપ નક્કી કરી તેને પ્રસંગ મળ્યે જમ્પાજ કરવો. આ જપ જપારે રહ થાય છે ત્યારે મન આપણે કામમાં કે મદ્દલતમાં હોય એ ત્યારે પણ અભ્યાસને લીધે જપે જ જાય છે. આવા અભ્યાસીને મરણ સમયે પરમાત્માનું નામ જપવું કઠિન નથી, પણ બહુ સુલભ છે. માટે શ્રદ્ધાસુએ પરમાત્માનું ગમે તે એક નામ લઈ તેનો ખુબ જપ કરવો.

તમને પ્રાપ્ત થવાથી શુ કાપડો તે શંકા નિવારે છે.

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશાશ્વતમ્ ।

નાન્તુવન્તિ મહાત્માનઃ સસિદ્ધિં પરમા ગતાઃ ॥

અભ્યાસ ૮ શ્લોક ૧૫

શબ્દાર્થ:-મને પામ્યા પછી દુઃખના ધામ રૂપ ને નાશવંત એવા પુનર્જન્મને પરમ સિદ્ધિ પામેલા મહાત્માઓ પામતા નથી.

વિવેચન:-પ્રાણીનામ દુઃખની આલંકિત નિવૃત્તિ ને પરમ સુખની અખંડ પ્રાપ્તિ ધરે છે, ને તેને લીધે ભોગમાં સુખ કદપી ભોગ ધરે છે. ભોગ દેહ સિવાય ભોગવાતો નથી, તેમજ આ દેહ હું છું અથવા મારો છે એવું જાણ્યા સિવાય ભોગ ભોગવાય નહીં. તેથી દેહ પ્રારણતી સાથે જ દેહ તથા તેના સખધીઓ ને બીજા ભોગો વિકારી ને વિનાશી

હોવાથી, અત્યંત દુઃખ આવી પડે છે. જન્મવું એ જ દુઃખની પરપરા. તેથી આત્મતિક દુઃખની નિવૃત્તિ ને અખંડ સુખની પ્રાપ્તિ એ છે કે દેહ જ ધરવો નહીં, જન્મવું જ નહીં, એ ક્યારે બને ? પરમપદ, પરમાત્મા જે જન્મ મરણ રહિત છે તેમાં બળા જવાય, તે રૂપ થવાય ત્યારે જ, આત્મ નામ મુક્તિ.

જે જન્મે મરે નહીં તે પરમાત્મા. પરમાત્મ સ્વરૂપ થએલ ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે જન્મ મરણ મટી જાય. જન્મ મરણ દળે નહીં ત્યાં સુધી દુઃખ રહ્યા જ કરવાનાં. તેથી અખંડ સુખની, ને દુઃખ માત્રની નિવૃત્તિની સાચી ધૃષ્ટાવાળાએ જન્મમરણના મૂળ રૂપ બોગ માત્રની ધૃષ્ટા ત્યજી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે મંડવું. તેવું સરળમાં સરળ સાધન હરિ સ્મરણ ને વૈરાગ્ય. આવા અભ્યાસીએ જ્ઞાન કર્યું હોય કે ન કર્યું હોય, સત્તાં, ખેસતાં, ચાલતાં ગમે તે સંજગ્યામાં જીભથી, કે મનથી હરિ સ્મરણ ન જ ત્યજવું. જેમ જેમ હરિ સ્મરણનું વ્યસન પડે છે, ને બોગમાંથી રૂચી ઘટતી જાય છે તેમ તેમ સરીર જીવતાં જ વેતે આનંદનેા અનુભવ થતો જાય છે. આનંદને ખાનાર બોગની આશા અગર ધૃષ્ટા છે. તે ત્યજ્યા સિવાય સ્મરણ કરે તો પણ દુઃખ દળે નહીં, સુખ મળે નહીં. સ્મરણ ને વૈરાગ્ય સાથે આચરાય તો જ પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય.

આવ્રણમુવનાદ્યેકાઃ પુનરાવર્તિનોડર્જન ।

મામુપેત્ય ॥ ક્ષીન્તેય પુનર્જન્મ ન વિવતે ॥

અધ્યાય ૮ શ્લોક ૧૬

અર્થઃ—અહાલોક સુધીના તમામ લોકો હે અર્જુન ! પુનર્જન્મ પામવાવાળા છે. હે ક્ષીન્તેય ! મને પામ્યા પછી પુનર્જન્મ નથી.

વિવેચન:-જેવી વસ્તી આપણી આ પૃથ્વી પર છે તેવી ધણી ગૃહો પર વસ્તી છે. દેવ, દાનવ, મનુષ્ય, પશુ, પંખી સૌ જન્મેલાં જરૂર મરવાનાં ને મરીને જન્મવાના. શરીરની અંદરનો જીવાત્મા શરીર મરતાં પરમાત્માને ન પામે તો જરૂર જન્મવાનો. કોઈ પણ લોક વાસી અમર નથી. વહેણું મોડું સૌ મરવાનું ને જન્મવાનું. ફક્ત પરમપદ પામવાથી મુક્ત થએલો જ ફરી ન જન્મે.

સહસ્રયુગપર્યન્તમહર્ષદ્રક્ષણો વિદુઃ ।

રાત્રિં યુગસહસ્રાન્તાં તેઽહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥

અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રમથન્ન્યહરાગમે ।

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયન્તે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥

અધ્યાય ૮ શ્લોક ૧૭-૧૮

સૂદ્ધાર્થ:-અજ્ઞાનો જે હજાર યુગ પર્યંત દિવસ, તથા હજાર યુગ રાત્રિ તેને જાણનારા મનુષ્યો દિવસ રાત્રિ જાણનારા છે.

સર્વ વ્યક્તિઓ દિવસ આવતાં અવ્યક્તમાંથી પ્રગટે છે, ને રાત્રિ આવતાં એ અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં જ લય પામે છે.

વિવેચન:-આ ગહન વિચાર ચાલે છે. આખા બ્રહ્માન્દમાં નામ રૂપાત્મક જે વ્યક્તિઓ છે તેનું મૂળ શું ? તે કહે છે અવ્યક્ત. આદિમાં નામ રૂપાત્મક વ્યક્ત ઉત્પન્ન થયું તે પૂર્વે અવ્યક્ત હતું એ અવ્યક્તમાંથી આ વ્યક્ત રૂપ જગત ઉત્પન્ન થયું. ને વ્યક્ત જગતનો આત્મતિક નાશ પણ તે અવ્યક્તમાં જ થાય છે.

૪૮૨૦૦૦ આપણાં વર્ષનો એક કળિયુગ, તેથી જમણાંનો ૬૫૨, કળિયુગના વર્ષથી ત્રણ ધણાનો એક ત્રેતા, ને કળિ-

યુગથી ચાર ધનુષ વર્ષનો એક સત્ય યુગ. એ ચારે યુગનાં
 સમય વર્ષનો એક યુગ લેખાય. તેવા દબાર યુગનો એક
 કલ્પ, તે એક દિવસ ને તેટલી જ એક રાત્રિ. કલ્પની શરૂમાં
 આ જગત ઉત્પન્ન થાય, કલ્પાન્તે નાશ પામે. આ મકલ્પક
 થયા જ કરવાની. જીવથી તેમાં કરો ફેર ન જ પાપ. જેમ
 વર્ષો શુ આપતાં અનેક વનસ્પતિ પૃથ્વીમાંથી ઉપજે છે ને
 પાછી તેમાં લય પામે છે, જેમ અનેક તરંગો સાગરમાંથી
 ઉપજે છે ને સાગરમાં લય પામે છે તેમ આ નામ રૂપાત્મક
 જગત અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ને અવ્યક્તમાં લય
 પામે છે. આ અવ્યક્તને પ્રકૃતિ પણ કહે છે. પ્રધાન પણ
 કહે છે. ત્યારે આખા બ્રહ્માંડનું પ્રચક્રરણ કરતાં પ્રકૃતિ,
 પરમાત્મા ને જીવ ત્રણ રત્નાં. ધનુષ ને વિધ્યું, મહેશ કહેવાય
 છે તે પણ જીવ જ છે ને ? તેમની સ્થિતિ કલ્પ પૃથ્વીની
 છે. જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ વિગેરે વિશેષ હોવાથી તે ધનુષ
 કહેવાય. પંચ બુતાત્મક ને અનેક આકારો તે તો ઉત્પન્ન
 થાય, મરે, ને ઉત્પન્ન થાય. તે ક્રિયા તો ચાલ્યા જ જવાની.
 સરીરનાં જન્મ મરણ તો રહેવાનાં. ત્યારે મને પામીને
 જન્મ મરણ, હરે તે કોનાં ? કહે છે કે જીવનાં. ત્યારે જીવ
 શું ? એવળ પરમજીવનો ચિત્તમાં આલ્લાસ તે જીવ.
 આલ્લાસ એ જીવન નથી. એટલે વસ્તુતઃ પરમાત્મા જ
 ઉપાધિ બેઠે છે. પરમાત્મા પામ્યા છે. પ્રકૃતિ, જીવ ને પરમેશ્વર
 જીવ સંસારી
 પાંચ પરસ્પર સંબંધી કાર્ય કરવામાં જ વાદ વિવાદો છે.
 મોટા મોટા વિકાનો ને આચાર્યો, તપસ્વીઓ ને રૂપિઓ
 મોટા મોટા વિકાનો ને મોટાઓ છે. પ્રકૃતિ પરમાત્માથી
 સૌનો મંત્ર પરસ્પર છે ? જીવ પરમાત્માથી ચિન્ત છે કે
 ચિન્ત છે કે ચિન્તિ વાદમાં અનેક મત મતાંતરો છે. સાધક
 અચિન્ત છે આટલું જ આ બધા વિવેચનથી એટલું જાણવું
 તેમાં ન પડે. આ બધા વિવેચનથી એટલું જાણવું
 કે બોલે માત્ર પ્રકૃતિ સ્વરૂપ છે. પ્રકૃતિ વિકારી, વિનાશી ને

દુઃખરૂપ છે. તેથી ભોગમાંથી રાગ કાઢી પરમાત્મ પદને પામી અખંડ સુખ પ્રાપ્ત કરવા કરમાત્માને બળવા. જીવને પરમાત્માથી બિન્ન માને તો પણ ભોગમાંથી રાગ કાઢી પરમાત્માને બળતાં પરમાત્મા પમારો. ને જીવને પરમાત્માથી અબેદ માને તો પણ જગત તરફથી રાગ કાઢી નાખી પરમાત્મ સ્વરૂપમાં રાગ કર્યે પરમાત્મ સ્વરૂપ ચવાશે. એટલે વિવાદની કશી જરૂર નથી. ગમે તે રસ્તે વૈરાગ્ય ધરી સાધનમાં મંડવું.

ત્યારે એમ થાય કે જે આ અવ્યક્ત તે જ સ્વતંત્ર ને સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે તે અવ્યક્ત જ જગત ઉત્પન્ન કરે ને સંહાર કરે? અવ્યક્તથી પર કરું ખરું? અવ્યક્ત એટલે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ. ગીતામાં પ્રથમ કહ્યું છે કે પ્રકૃતિ ને જીવ એ બંને પરમાત્માનાં છે. વળી ગીતામાં કહ્યું છે કે પરમાત્માની સત્તાથી અચર વિશ્વને પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન કરે છે. પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ દેર્ષ વાદમાં ઉતરતા નથી. પણ સાધકને પ્રાપ્ત કરવાના જે પરમાત્મા તેવું સ્વરૂપ હવે કહે છે ને તેને પામવાનો રસ્તો પણ બતાવે છે. પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ બતાવી તે પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરી સાધન ને સાધ્ય કહે છે.

પરસ્તદમાત્તુ માવોડ્યોડ્યક્તોડ્યક્તોડ્યક્તસનાતનઃ ।

યં સં સર્વેષુ ભૂતેષુ નરયણુ ન વિનશ્યતિ ॥

અવ્યક્તોડક્ષર હત્યુક્તસ્તમાદુઃ પરમાં ગતિમ્ ।

યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે તદ્દામ પરમં મમ ॥

અન્યાય ૮ શ્લોક ૨૦-૨૧

શબ્દાર્થઃ—એનાથી પણ પર અને અવ્યક્તથી પણ અવ્યક્ત એવો અન્ય સનાતન બાવ છે જે બધાં નાશવંત ભૂતમાં છતાં નાશ પામતા નથી.

અધ્યાય ૯ મો રાજ વિદ્યા યોગ

હી જોટલી મહેનત જગતના લોગ અર્થે કરે છે ને
 ન દુઃખ મિથિત સુખ અનુભવે છે તેટલી જ મહેનત
 માત્રા અર્થે કરે તો અખડ સુખ મોક્ષ મળે. પર-
 તે પામના સુખ છે કારણ તે સર્વત્ર વ્યાપક છે,
 કિતનાન છે, સર્વત્ર છે, છતાં પ્રાણી સાથી જન્મ-
 ન દુઃખરૂપ સંસારમાં બટકવા માટે જ ચલે કરે છે,
 છે.

|શ્રદ્ધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્પાસ્ય પરંતપ |

|પ્રાપ્ય મા નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્તનિ ||

અધ્યાય ૯ શ્લોક ૩

|પ્રદાર્થ:-હે પરંતપ ! આ ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા ન કરનારા
 મને ન પામી જન્મમરણ રૂપ સંસારના માર્ગમાં
 જા કરે છે.

મેલેચન-પ્રાણીને ક્રિયા કરવામાં મુખ્ય કારણ તેની શ્રદ્ધા
 શ્રદ્ધા વિના ક્રિયા બરાબર કરાતી જ નથી. શ્રદ્ધા વિના
 ફળતી નથી. પરમપદને પામવાનો માર્ગ મને તેવો
 ને બહુ ફળદાયી હોય છતાં તે માર્ગમાં શ્રદ્ધા જ ન
 તો તે રસ્તો શી રીતે લેવાય ? શ્રદ્ધાનું કારણ પોતાનો
 મત છે સાધક જે કરે તે પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી કરે, શ્રદ્ધા
 નું 'રેતુ' અફળ છે.

હવે આવા પરમાત્માને પામવા પરમાત્માનું સ્વરૂપ

મયા તતમિદ સર્વ જગદવ્યક્તમર્તિના |

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન'ચાદં તેષ્વવસ્થિતઃ ||

અધ્યાય ૯ શ્લોક ૪

સમ્બંધાર્થ:-અવ્યક્ત મૂર્તિ વડે આ સર્વ જગત મારાથી વ્યાપેલું છે. જ્યત માત્ર મારામાં છે. હું તેમનામાં અવસ્થિત નથી.

વિવેચન:-પરમાત્માની સત્તાથી પ્રકૃતિ જગત ઉત્પન્ન કરે છે તો પરમાત્મા ને જગત કેની રીતે રહે છે ? પરમાત્મા ને જગતનો કેવો સબંધ છે ? આપણી દષ્ટિ તો જ્યાં પડે છે ત્યાં જગત દેખાય છે. તો પરમાત્મા ક્યાં છે ? તેનો ઉત્તર આ શ્લોકમાં છે. વ્યક્ત એટલે દેખાય તેવી, અવ્યક્ત એટલે ન દેખાય તેવી પરમાત્મા પોતાની અવ્યક્ત મૂર્તિથી આખા જગતને વ્યાપી રહેલા છે. એટલે પરમાત્મા અમુક આકારના, અમુક દેશમાં, અમુક સમયે છે તેમ નથી. સર્વ દેશમાં. સર્વ કાળમાં, ને સર્વત્ર અવ્યક્ત રૂપે વ્યાપક છે. ત્યારે જગત શી રીતે છે ? તો કહે છે સકળ જગત મારામાં છે. હું તેમનામાં નથી આ સમજવું, શ્રદ્ધાપૂર્વક જાણવું કઠણ છે. સાગરનું દષ્ટાંત તે સમજાવશે. સાગરમાં તરંગ છે, તેમ પરમાત્મામાં જગત છે. તરંગમાં, સાગર નથી, તેમ જગતમાં પરમાત્મા નથી. સાગર તરંગમાં હોય તો તરંગ સાથે સાગર પરિભ્રમીત, વિકારી ને વિનાશી કરે, તેમ વસ્તુમાં પરમાત્મા હોય તો વસ્તુની પેઠ પરમાત્મા પરિભ્રમીત, વિકારી ને વિનાશી થાય. પરમાત્મા અવ્યક્ત છે તેથી બુદ્ધિથી, શુદ્ધ બુદ્ધિથી સમજાય, આંખે દેખાય નહીં. જે આંખે દેખાય તે તો વિકારી ને વિનાશી હોય, તે પરમાત્મા ન જ હોય; છત્રાં બંધત પરમાત્માનાં સ્વરૂપ જુવે છે. તેવાં સ્વરૂપોએ બંધતનાં કામ કર્યાં છે. તે જ્યાં સ્વરૂપોને બંધતના દદ શ્રદ્ધાળુ ચિત્તે અખંડ પરમાત્મ સ્વરૂપ સાગરમાંથી તરંગ રૂપે ઉત્પન્ન કરેલાં છે. તેવાં સ્વરૂપો જે કાર્ય માટે ઉપજેલાં તે કરી અદૃશ્ય થયેલાં. જેમ સાગરમાંથી વાયુએ તરંગ

૧૫ આત્મા જ જવાની. આકાશમાં જુવો કેટલા ગ્રહો
 ૧ દિન અરુચ થઈ જમ્યા કરે છે. તેવુંજ આપણા શરીરનું
 આ સંચારનું, ચર અચર સર્વ પરવશ થઈ ક્રાપ્તનાં જાણે
 રાત્રીન હોય તેમ રાત દિન કંઈ ને કંઈ કર્યા જ કરે છે.
 મું તો એ છે કે આપણું શરીર જે ક્રિયા કરે છે તે
 નરા થઈ ક્રિયા કરે છે, શરીર પ્રકૃતિ વશ છે, ને પ્રકૃતિ
 માત્રા આધીન છે. આ બ્રહ્માંડમાં ચરાચરનું જમણ
 વશ છે, તકેમાં આવે તેવું નથી. જગત નશ્વર છે તેમાંથી
 ૬ છોડી ઇશ્વરમાં વૃત્તિ જોડવી એ જ કર્તવ્ય છે.
 ગતમાં જે પ્રકારના જીવ, એક દેવી બીજા આત્મુરી. પ્રાણી-
 ત્વની પ્રવૃત્તિનાં જે ધ્યેય છે, કાં તો ભોગ ને કાં તો મોક્ષ.
 ત્વની ઇચ્છા ને તે માટે પ્રવૃત્તિમાં દુઃખ ભરેલ છે, મોક્ષની
 છા ને તે માટેની પ્રવૃત્તિમાં સુખ છે. બય, ચિંતા, ક્લેશ,
 ધિ, દુઃખ, જીહ્વા, કપટ, હિંસા, ચોરી, દુરાચાર, વ્યસન
 બીજા જે કંઈ હોયો હોય તે, બધાનું મૂળ જગતના ભોગ
 જે રૂચિ છે. આવી રૂચિવાળા આત્મુરી પ્રકૃતિનો આશ્રય
 છે, ને જેણે જગતના ભોગમાં દુઃખ જોઈ ઇશ્વર પ્રાપ્તિનો
 માર્ગ વીધો છે તે દેવી પ્રકૃતિવાળા કહેવાય છે. પ્રકૃતિના
 જાતની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્તિ કરનાર જન્મમરણ પામ્યા કરે છે.
 માત્રાના માર્ગવાળા મોક્ષ પામે છે. પરમાત્માની ઉપાસના
 ૧ તેને પામવા ઇચ્છનાર બંધનનું લક્ષણ, તથા બંધિતની
 ૧ જગવાન હાલે કહે છે, જે જાણી જાણી તેવું આચરી
 શકે પામે.

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવી પ્રકૃતિમાશ્રિતઃ ।

મજન્યનન્મનસો ઘાત્વા મદાદિમવ્યયમ્ ॥

અખ્યાય ૯ શ્લોક ૧૩

સતતે કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।

નમસ્યન્તશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે॥

અધ્યાય ૯ શ્લોક ૧૪

શબ્દાર્થ:-પરંતુ હે પાર્થ! મહાત્માઓ તો દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી, ભૂત માત્રનું યુગ ને અવિનાશી જાણી અનન્ય મનથી મને બળે છે. સતત મારું કીર્તન કરતા, યતન કરતા, દૃઢ વ્રતવાળા, ભક્તિથી મને નમસ્કાર કરતા, નિત્ય યુક્ત થઈ મને ઉપાસે છે.

વિવેચન:-શ્રી ભગવાન કહે છે = દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરે તે મહાત્મા, જગતના ભોગ તરફથી વૃત્તિ હટાવી પરમાત્મા તરફ વાળે તે મહાત્મા. વેપથી મહાત્મા ન લેખાય, ભોગ પ્રત્યે વૈરાગ્ય હોય તે મહાત્મા લેખાય. પરમાત્માનાં બે સ્વરૂપઃ એક નિર્ગુણ બીજું સગુણ. સાધક છે તેનાં અજ્ઞાન દબ્યાં નથી, જગત પ્રત્યે સંપ્રર્ણ વૈરાગ્ય થયે નથી, પરમાત્મામાં રચિ થઈ છે, ભોગ ને જન્મમરણથી કંટાળે આગો છે, પણ મન હજી સ્થિર નથી. આવા સાધકને મોક્ષ સાધ્ય કરવા પરમાત્માના અવલંબનની જરૂર છે. તેથી તે પરમાત્માને સગુણ રૂપે ઉપાસે, તેમના નામનો નિત્ય જપ કરે, યતન કરે એટલે અભ્યાસ કરે. ચિત્ત જ્યારે જ્યારે તેને જગત તરફ ખેંચે ત્યારે ત્યારે ચિત્તને જગતનાં ભોગમાં ન જવા દેતાં પરમાત્મામાં લગાડવું તેણું નામ અભ્યાસ. આવા અભ્યાસને દૃઢ કરવા નિશ્ચય પુર્વક વ્રત કરવાં. જે વ્રતમાં, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ નથી ને ઇન્દ્રિયોના ભોગ છે તે સાચાં વ્રત નથી. જે વ્રતમાં વૈરાગ્ય હોય તે પરમાત્મા પ્રત્યે રાગ હોય તે વ્રત છે. સસ બોલવું એ વ્રત, અહિંસા એ વ્રત, પ્રિય બોલવું તે વ્રત, અતિથિને જમાડીને જમવું તે વ્રત, દુઃખીને, જોતાં પોતાવું સર્વસ્વ હોમી તેણું દુઃખ

મથન ચાલ્યા જ નવાની. આકાશમાં ભુવો કેટલા ગ્રહો
ગત દિન અરસ થઈ ભમ્યા કરે છે. તેવુંજ આપણા શરીરનું
ને આ સંસારનું. ચર અચર સર્વ પરવશ થઈ કાષ્ઠનાં બણે
નિયંત્રીત હોય તેમ રાત દિન કંઈ ને કંઈ કર્યા જ કરે છે.
આત્મુ તો એ છે કે આપણું શરીર જે ક્રિયા કરે છે તે
પરવશ થઈ, ક્રિયા કરે છે. શરીર પ્રકૃતિ વશ છે, ને પ્રકૃતિ
પરમાત્મા આધીન છે. આ બ્રહ્માંડમાં ચરાચરનું અમણ
પરવશ છે, તકેમાં આવે તેવું નથી. જગત નશ્વર છે તેમાંથી
નાન છોડી ધનુષમાં ટૂંકિ બેઠેલી એ જ કર્તવ્ય છે.
જગતમાં જે પ્રકારના જીવ, એક દેવી બીજા આસુરી. પ્રાણી-
માત્રની પ્રવૃત્તિનાં જે ધ્યેય છે, કાં તો ભોગ ને કાં તો મોક્ષ.
ભોગની ઇચ્છા ને તે માટે પ્રવૃત્તિમાં દુઃખ ભરેલ છે, મોક્ષની
ઇચ્છા ને તે માટેની પ્રવૃત્તિમાં સુખ છે. બધા, (ચિંતા) કલેશ,
ગામ્ધિ, દુઃખ, જીહ્વા, કષ્ટ, હિંસા, ચોરી, દુરાચાર, વ્યસન
ને બીજા જે કંઈ હોયો હોય તે, બધાનું મૂળ જગતના ભોગ
પ્રત્યે રૂચિ છે. આવી રુચિવાળા આસુરી પ્રકૃતિનો આશ્રય
દે છે, ને જેણે જગતના ભોગમાં દુઃખ વેઈ ઇશ્વર પ્રાપ્તિનો
માર્ગ લીધો છે તે દેવી પ્રકૃતિવાળા કહેવાય છે. પ્રકૃતિના
ભોગની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્તિ કરનાર જન્મમરણ પામ્યા કરે છે.
પરમાત્માના માર્ગવાળા મોક્ષ પામે છે. પરમાત્માની ઉપાસના
કરી તેને પામવા ઇચ્છનાર ભક્તનું લક્ષણ, તથા ભક્તિની
રીત ભગવાન હાવે કહે છે, જે જાણી જાણી તેવું આચરી
સિદ્ધિ પામે.

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવી પ્રકૃતિમાશ્રિતઃ ।

મજન્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા મતાદિમવ્યયમ્ ॥

સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ દદમતાઃ ।

નમસ્યન્તશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે॥

અધ્યાય ૯ શ્લોક ૧૪

શબ્દાર્થ:-પરંતુ હે પાર્ય! મહાત્માઓ તો દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી, ભૂત માનવું મૂળ ને અપિનાશી જાણી અનન્ય મનથી મને બળે છે. સતત મારું કીર્તન કરતા, યતન કરતા, દદમતાવાળા, ભક્તિથી મને નમસ્કાર કરતા, નિત્ય યુક્ત થઈ મને ઉપાસે છે.

ધિવેચન:-શ્રી ભગવાન કહે છે = દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરે તે મહાત્મા, જગતના ભોગ તરફથી વૃત્તિ હટાવી પરમાત્મા તરફ વાળે તે મહાત્મા. વેપથી મહાત્મા ન લેખાય, ભોગ પ્રત્યે વૈરાગ્ય હોય તે મહાત્મા લેખાય. પરમાત્માનાં બે સ્વરૂપ: એક નિર્ગુણ બીજું સગુણ. સાધક છે તેનાં અતાન દબ્યાં નથી, જગત પ્રત્યે સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય થયે નથી, પરમાત્મામાં રૂચિ થઈ છે, ભોગ ને જન્મમરણથી કંટાળે આવ્યો છે, પણ મન હજી રિચર નથી. આવા સાધકને મોક્ષ સાધ્ય કરવા પરમાત્માના અવલંબનની જરૂર છે. તેથી તે પરમાત્માને સગુણ રૂપે ઉપાસે, તેમના નામનો નિત્ય જપ કરે, યતન કરે એટલે અભ્યાસ કરે. ચિત્ત જ્યારે જ્યારે તેને જગત તરફ ખેંચે ત્યારે ત્યારે ચિત્તને જગતનાં ભોગમાં ન જવા દેતાં પરમાત્મામાં લગાડવું તેનું નામ અભ્યાસ. આવા અભ્યાસને દદમ કરવા નિશ્ચય પુર્વક વ્રત કરવાં. જે વ્રતમાં, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ નથી ને ઇન્દ્રિયોના ભોગ છે તે સાચાં વ્રત નથી. જે વ્રતમાં વૈરાગ્ય હોય ને પરમાત્મા પ્રત્યે રાગ હોય તે વ્રત છે. સસ બોલવું એ વ્રત, અહિંસા એ વ્રત, પ્રિય બોલવું તે વ્રત, અતિથિને જમાડીને જમવું તે વ્રત, દુઃખીને બેતાં પોતાનું સર્વસ્વ હોય તેવું દુઃખ

મથક વ્યાપ્તિ જ જવાની. આકાશમાં જુવો કેટલા મહો
રાત નિ અવશ થઈ ભમ્યા કરે છે. તેવુંજ આપણા શરીરનું
ને આ મસારનું. ચર અચર સર્વ પરવશ થઈ કાઈનાં જાણે
નિયંત્રીત હોય તેમ રાત દિન કંઈ ને કંઈ કર્યા જ કરે છે.
સાચું તો એ છે કે આપણું શરીર જે ક્રિયા કરે છે તે
પરવશ થઈ ક્રિયા કરે છે, શરીર પ્રકૃતિ વશ છે, ને પ્રકૃતિ
પરમાત્મા આધીન છે. આ બ્રહ્માંડમાં ચરાચરનું જમણું
પરવશ છે, તકેમાં આવે તેવું નથી. જગત નશ્વર છે તેમાંથી
મોડે છોડી ઇશ્વરમાં વૃત્તિ જોડવી એ જ કર્તવ્ય છે.
જગતમાં જે પ્રકારના જીવ, એક દેવી બીજા આસુરી. પ્રાણી-
માનવી પ્રવૃત્તિનાં બે ખેય છે, કાં તો ભોગ ને કાં તો ભોક્ષ
ભોગની ઇચ્છા ને તે માટે પ્રવૃત્તિમાં દુઃખ ભરેલ છે, ભોક્ષની
ઇચ્છા ને તે માટેની પ્રવૃત્તિમાં સુખ છે. ભય, ત્રિવિધ, કલેશ,
બાધિ, દુઃખ, જીહ્વ, કપટ, હિંસા, ચોરી, દુરાચાર, વ્યસન
ને બીજા જે કંઈ દોષો હોય તે, બધાનું મૂળ જગતના ભોગ
પ્રત્યે રૂચિ છે. આવી રચિવાળા આસુરી પ્રકૃતિનો આશ્રય
દર છે, ને જેણે જગતના ભોગમાં દુઃખ જોઈ ઇશ્વર પ્રાપ્તિનો
માર્ગ લીધો છે તે દેવી પ્રકૃતિવાળા કહેવાય છે. પ્રકૃતિના
ભોગની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્તિ કરનાર જન્મમરણ પામ્યા કરે છે.
પરમાત્માના માર્ગવાળા ભોક્ષ પોતે છે. પરમાત્માની ઉપાસના
કરી તેને પામવા ઇચ્છનાર બહુનું લક્ષણ, તથા બહિતની
રીત ભગવાન હાવે કહે છે, જે જાણી જાણું તેવું આશ્રય
સિદ્ધિ પામે.

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્યં દેવી પ્રકૃતિમાશ્રિતઃ ।

મજન્સ્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા મતાદિમહ્યયમ્ ॥

સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।

નમસ્યન્તશ્ચ માં મક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે॥

અધ્યાય ૯ શ્લોક ૧૪

રાખ્દાર્થઃ—પરંતુ હે પાર્થ ! મહાત્માઓ તો દેવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી, ભૂત માતૃત્વ મૂળ ને અપિનાશી બાણી અનન્ય મનથી મને ભજે છે. સતત મારું કીર્તન કરતા, યત્ન કરતા, દૃઢ વ્રતવાળા, ભક્તિથી મને નમસ્કાર કરતા, નિત્ય યુક્ત થઈ મને ઉપાસે છે.

વિવેચનઃ—શ્રી ભગવાન કહે છે = દેવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરે તે મહાત્મા, જગતના ભોગ તરફથી વૃત્તિ હટાવી પરમાત્મા તરફ વાળે તે મહાત્મા. વેપથી મહાત્મા ન લેખાય, ભોગ પ્રત્યે વૈરાગ્ય હોય તે મહાત્મા લેખાય. પરમાત્માનાં બે સ્વરૂપઃ એક નિર્ગુણ બીજું સગુણ. સાધક છે તેનાં અત્યંત દબાઈ નથી, જગત પ્રત્યે સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય થયે નથી, પરમાત્મામાં રૂચિ થઈ છે. ભોગ ને જન્મમરણથી કંટાળે આવ્યો છે, પણ મન હજી સ્થિર નથી. આવા સાધકને મોક્ષ સાધ્ય કરવા પરમાત્માના અવલંબનથી જરૂર છે. તેથી તે પરમાત્માને સગુણ રૂપે ઉપાસે, તેમના નામનો નિત્ય જપ કરે, યત્ન કરે એટલે અભ્યાસ કરે. ચિત્ત જ્યારે જ્યારે તેને જગત તરફ ખેંચે ત્યારે ત્યારે ચિત્તને જગતનાં ભોગમાં ન જવા દેતાં પરમાત્મામાં લગાડવું તેનું નામ અભ્યાસ. આવા અભ્યાસને દૃઢ કરવા નિશ્ચય પુર્વક વ્રત કરવાં. જે વ્રતમાં ધંદિયોનો સંયમ નથી ને ધંદિયોના ભોગ છે તે સાચાં વ્રત નથી. જે વ્રતમાં વૈરાગ્ય હોય ને પરમાત્મા પ્રત્યે રાગ હોય તે વ્રત છે. સહ બોલવું એ વ્રત, અહિંસા એ વ્રત, પ્રિય બોલવું તે વ્રત, અતિથિને જમાડીને જમવું તે વ્રત, દુઃખીને, બેતાં પોતાનું સર્વસ્વ હોમી તેનું દુઃખ

ટાળવું તે વ્રત, અભ્યાગતને આશ્રય આપવો તે વ્રત, લૂખ્યાને
 અન્ન ને તરરવાને જળ આપવું તે વ્રત ચરણાગતનું રક્ષણ
 કરવું તે વ્રત, દીન ને દુઃખીની પહારે ધાવું તે વ્રત, ધર્મનું
 રક્ષણ કરવું તે વ્રત, અભયર્થ પાળવું તે વ્રત, દાન ન લેવું
 તે વ્રત, સંગ્રહ ન કરવું તે વ્રત, વણ હકનું દયું ન લેવું
 તે વ્રત, પ્રાણીમાનને પ્રભુરૂપ જાણી તેની સ્વક્રિયાથી શ્રેવા
 કરવી તે વ્રત, ઘોરી ન કરવી તે વ્રત. આવા ને બીજાં જે
 પ્રદ્રિયોનો નિગ્રહ કરાવી ચિત્તને પરમાત્મામાં જોડાવે તેવાં
 વ્રત સાધક લે ને દૃઢ નિશ્ચયથી તેને વળગી રહે. નમસ્કાર
 એ અદ્ભુત વધીકરણ છે. પ્રેમ ને ભક્તિથી જેને આપણે
 નમસ્કાર કરીએ છીએ તેના આશીષ ને દયા અનુભવતાં પણ
 આપણા ઉપર ઉતરે છે. પરમાત્મા દયાળુ છે, સર્વ શક્તિ
 સંપન્ન છે. ભક્ત તેને પ્રેમથી નમે તો જરૂર ભગવાનની દયા
 થાય. બચહારમા પણ કુટુંબીજન ખોટી લાજ ત્યજી મોટરને
 પગે લાગે તો ઘણો લાભ પામે. ભજન કીર્તન મોઢે કરતાં
 ચિત્તથી ભોગ ઝંખે તો ભોગ જ પામે, ભગવાન ન મળે.
 ચિત્તની ઝંખના એ જ ભગવાન સાંભળે છે, તેથી ઉપાસક
 જપ કરતાં, કીર્તન કરતાં, ને ખ્યાન કરતાં ચિત્તને બીજા
 વિચારો કરતાં ચોક્કી જપ, કીર્તન કે ખ્યાનમાં જ ધરાડે.
 ભગવાનની ભક્તિ કરતાં ચિત્ત તરફ ચોક્કી રાખવી કે તે
 ક્યાં ભમે છે ? ઘણો વખત ભક્તિ કરતાં છતાં ફળ નથી
 થતું તેનું કારણ ભક્તિ કરતાં ચિત્ત બીજું જ ઝંખે છે,
 લોકમાં કીર્તિ, વૈભવ, ધન, મોટાઇ, ગુરુ પદવી, આજીવીકા
 વિગેરે માટે ચિત્ત ઝંખના કરે તો ભક્તિનું ફળ તે જ મળે.
 જે આપણે કરતા હોઇએ તેમાં જ ચિત્ત પરોવાયેલું રહે તો
 તે વહેતું ફળ, ને એ પ્રમાણે ચિત્તને પરોવાયેલું રાખવા
 યત્ન કરવો તેનું નામ અભ્યાસ, તેનું નામ યોગ. માટે

ઉપાસકે ચિત્તને પરમાત્મામાં નિલ જોડવું. કંઈ ને કંઈ કામગરી ચિત્તને પરમાત્મા અર્થે સાંપવી

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે યજન્તો મામુપાસતે ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥

અધ્યાય ૯ શ્લોક ૧૫

શબ્દાર્થઃ ખીન (ઉપાસકો) જ્ઞાન યજ્ઞથી વળી મારું યજન કરતા (મને) ઉપાસે છે. એક ભાવથી, પૃથક ભાવથી, બહુ ને સર્વ પ્રકારથી.

વિવેચનઃ—પરમાત્મા છે એવું જાણનાર આસ્તિકો જે પ્રકારે પરમાત્માને જાણનારા હોય છે. એક જ્ઞાની, જે એમ ઉપાસે છે કે ‘હું’ શુદ્ધ ચેતન છું. હું આત્મા છું ને હું આત્મા તે જ પરમાત્મા છે.’ આ ઉપાસના રૂપ યજ્ઞથી ઉપાસક પરમાત્મ રૂપ થાય છે. ખીન ઉપાસક એમ જાણે છે કે હું પરમાત્માથી ભિન્ન છું; પણ મારે પરમાત્મ સ્વરૂપમાં જાણવું છે, પરમાત્મ સ્વરૂપ થવું છે. આ ભાવનાથી અનન્ય ચિત્તથી પરમાત્માની ઉપાસના કરનાર પણ પરમાત્માને પામે છે.

જે સાધન, શક્તિને પરમાત્મા પ્રાપ્તિ અર્થે હોમે તે યજ્ઞ મોક્ષ દાતા છે આવા મોક્ષ પ્રાપ્તિના માર્ગરૂપ યજ્ઞ અનેક રીતના છે. જે તે રસ્તે જીવ ભાવ ગાળી સાધકે શિવ ભાવ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. ક્ષેત્ર, અક્ષેત્ર ગમે તે માર્ગ સાધકને ઘટમાં ગ્રહા પુર્વક વસે તે લે તે વૈરાગ્ય પુર્વક અભ્યાસમાં મંજ્યા રહે તો કાળે કરી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય.

હાલે પણી જાગવાન કહે છે આ જગતમાં સર્વ હું છું, કર્તા હતાં, પાલન કરતા હું છું, સધળું હું કરું છું, હું સર્વ સ્વરૂપ છું, તેથી પરમાત્માને પામવા સાધક વૈરાગ્ય પુર્વક ગમે તે ભાવે પરમાત્માને જાણે.

પોતાનાં સાધન ને શક્તિને ઉપયોગ કરવાના બે માર્ગ છે. (૧) ભોગ પ્રાપ્તિ, (૨) મોક્ષ પ્રાપ્તિ હાવે ભોગ પ્રાપ્તિ અર્થે તેનો ઉપયોગ કરે તેનું શું ફળ તે બમવાન કહે છે. ત્રૈવિદ્યા માં સોમયાઃ પૂતપપા યજ્ઞેરિષ્ટુ સ્વર્ગતિ પ્રાર્થયન્તે ।

તે પુણ્યમાસાય સુરેન્દ્રલોક મશ્નન્તિ દિવ્યાન્દિવિ દેવમોગન્ ॥
તે તં મુક્તયા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥

અધ્યાય ૬ શ્લોક ૨૦-૨૧

અર્થ:-(તથા વેદને જાણનાર એવા ત્રૈવિદ્ય કહેવાય છે.) ત્રૈવિદ્ય, સોમરસનું પાન કરનાર, પાપ મુક્ત મધ્ય પવિત્ર ધ્યેયા યજ્ઞ વડે ઉપાસના કરી સ્વર્ગતિને માટે પ્રાર્થના કરે છે તેઓ પુણ્યશાળી દેવલોકને પામી દિવ્ય દેવભોગને સ્વર્ગમાં ભોગવે છે તેઓ તે વિશાળ સ્વર્ગલોકને ભોગવીને પુણ્ય ક્ષીણ થતાં મૃત્યુલોકમાં પ્રવેશે છે. આ પ્રમાણે ત્રયીધર્મને અનુવર્તનારા કામનાની ઇચ્છાવાળા ગતાગત (આવવા જવાને) પામે છે.

વિવેચન:-ભોગ પ્રાપ્તિના બે માર્ગ છે એક લૌકિક ને બીજો અલૌકિક. વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે યતથી ઉપાસના કરી ભોગ પ્રાપ્ત કરવા ક્રિયા કરે છે તે અલૌકિક માર્ગ છે ભોગ માત્ર પુણ્ય રચિત છે, તપ રચિત છે. ભોગ માત્ર વિકારી ને વિનાશી છે, લૌકિક રીતિએ કે અલૌકિક રીતિએ મેળવેલા ભોગ, ભોગનાં સાધન સૌ વિકારી ને વિનાશી છે. મૃત્યુ લોકમાં અવતરી યજ્ઞ કરી સ્વર્ગ ભોગ ભોગવવા જાય, ને ત્યાં સ્વર્ગના ભોગ આપનાર પુણ્ય ખલાસ થતાં પાછા મૃત્યુલોકમાં અવતરે, પાછા યજ્ઞ કરી સ્વર્ગમાં જાય, પાછા અવતરે. એ પ્રમાણે ભોગ અર્થે યજ્ઞ, ભોગ પ્રાપ્તિ,

લોગનાશ, પાછો લોગ અર્થે યજ્ઞ, પ્રાપ્તિ, ભોગનાશ. આ ગડમથકમાં જીવના કૃત્ત્વે અવતાર વહી જાય છે. સ્વર્ગમાં જન્મ ને ત્યાંથી પૃથ્વી ઉપર આવવું. એક સીદી ઉપર ફેંકતો ચઢતો કરનાર જેમ કેવળ શ્રમ પામે છે તેમ પૃથ્વીથી સ્વર્ગ ને સ્વર્ગથી પૃથ્વી જ આવ કરનાર દુઃખ જ પામે છે.

સ્વર્ગતિ એટલે મનુષ્ય લોકથી પર તમામ લોક સમજવા, કે જે લોક સકામ કર્મ કરનારનાં પુણ્ય ભોગવવા અર્થે છે. ત્યાંના ભોગ મને તેટલા આકર્ષક હોય પણ વિનાશી જ ને ! ત્યાં મને તેટલાં લાંબાં આયુષ્ય હોય પણ અખર તો મરવાનું જ ને ! ભોગમાં સુખ છે એવી રસ શુદ્ધિ પણ જીવ અનેક કલ્પના કરીને જ કસાવે છે. જ્યાં ભોગ ભોગવાય છે એટલે ભોગથી કંટાળો જ આવે છે. જન્મતમાં એક પણ એવો ભોગ નથી કે જે સતત ભોગવતાં તેનાથી ઉપરામ વૃત્તિ ન થાય. ભોગમાં સાચું સુખ કે શાંતિ નથી. જ્યારે સ્વર્ગ જેવા ઉત્તમ ભોગમાં વાસ્તવીક સુખ શાંતિ નથી તો આ લોકના ક્ષુદ્ર ભોગમાં તો સુખ હોય જ ક્યાંથી ? સુખ એટલે ચિત્તની શાંતિમાં અનુભવાવું સુખ, તે તો અખંડ નિરીક્ષણ ચિત્તમાં જ અનુભવાય.

માટે સાધકે આ લોકના કે પરલોકના વિનાશી ભોગ ભોગવવા માટે ઉચ્ચત્ત્વ ત્યજી અખંડ સુખ-શાંતિ અર્થે પરમાત્માની ઉપાસના કરવી જરૂરી છે. જીવ આ ભોગમાં સુખ નથી પણ અમુક મને તો સુખ થશે એવી કલ્પનાઓ કરી શ્રમ વેઠી દુઃખની પરંપરામાં અનેક જન્મ ગુમાવે છે. ભોગથી સુખ નથી. ભોગ ત્યજી પરમાત્મા બળ્યા શિવાય સુખ અનુભવવાનું નથી. તેથી ભગવાન કહે પરમાત્માની ઉપાસનાની મહત્તા કહે છે.

અનન્યાચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમે વહામ્યહમ્ ॥

અધ્યાય ૯ શ્લોક ૨૨

સાદ્યાર્થઃ—અનન્ય રીતે ચિંતન કરતા જે જનો મને જ ઉપાસે છે તેવા નિત્ય અભિયુક્ત યજ્ઞેલાલુ યોગક્ષેમ હું વહન કરું છું.

વિવેચન.—આ શ્લોકમાં યોગક્ષેમનો વ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ અર્થ યોગ એટલે અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ ને ક્ષેમ એટલે મળેલાનું રક્ષણ. બાપાર્થ કે પરમાત્માનું ભજન કરનારનો નિભાવ ભગવાન કરે છે. બીજો ને વિશેષ સાચો અર્થ એ છે કે પરમાત્માનું અનન્ય ભાવે ભજન કરનારની ભજનના પ્રતાપે ઉત્તરોત્તર ભૂમિકા ચઢતી જાય છે. યોગમાં સાધન અવરથાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ સુધીની સાત ભૂમિકાઓ કહી છે. અમુક ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થએલ સાધક વચમાં વિધન આવતાં કદાચ પડે. એટલે સાધકને જે સંભાળવાનાં રહ્યાં, એક તો અપ્રાપ્ત ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ ને પ્રાપ્ત ભૂમિકાનું રક્ષણ. એક રાગ પર રાજ્ય પર ચઢાઈ કરે છે તેને પર મુલક છતવે ને તેનું રક્ષણ કરવું એ બે કામ છે. મેળવેલાનું રક્ષણ ન થાય તો મેળવેલું શુભાવાય ને મહેનત ફેડે જાય. તપસ્વી, હૃદયોગી ને બીજા ધણા ધણા વર્ષનો શ્રમ અમુક ભોગમાં શુભાવી પ્રાપ્ત પદથી ચ્યુત થયા છે. ભગવાન કહે છે પરમાત્માની ઉપાસના કરતાં સાધક પરમાત્મા શિવાય બીજું ચિંતવન ન જ કરે તો પરમાત્માનું ચિંતવન કરતા તે સાધકને અપ્રાપ્ત ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ રૂપ યોગ ને તે ભૂમિકાથી પતન ન થાય એ માટે તેનું રક્ષણ હું એટલે પરમાત્મા જ કરું છું. યોગમાં પણ ‘પરમાત્માનું’ નામ જોમ છે. તેનો જપ ને તેનું ચિંતવન કરવું તે જપથી આત્મ-સાક્ષાત્કાર ને વિધેનો.

અભાવ થાય છે' એમ કહેલ છે. એટલે પ્રણવનો જપ તેના ચિંતન પૂર્વક કરનારનું જેમ યોગક્ષેમ વહે છે તેમ પરમાત્માનું અનન્ન રૂપે ચિંતન કરતાં પરમાત્મા તે સાધકને નિર્ધાણ પદે પહોંચાડે છે. માટે પરમાત્માનું શરણું લેનારે બીજી બધી બાબતે નિશ્ચિત ચઇ મંઝ્યા રહેવું. યોગમાં બીજું પણ સૂત્ર છે કે પરમાત્માનું શરણું લેવાથી ચિત્ત વૃત્તિના નિરોધ થઈ શકે છે

હાલે પ્રશ્ન એ થાય છે કે પરમાત્માને ન ઉપાસે તે બીજા દેવતાને મોક્ષાર્થે ઉપાસે તો ? બંન્નેમાં ઉપાસનાનો શ્રમ સરખો હોય તો પણ ફળમાં મોટો ભેદ પડે રાજાને સિપાહી બંન્નેને રીઝવતાં સરખો શ્રમ હોય તો જેમ રાજાને રીઝવે એ જ વિશેષ શ્રેયઃકર છે તેમ દેવતા ને પરમાત્મા બંન્નેની ઉપાસનામાં સરખો શ્રમ હોય તો દેવતાને બદલે પરમાત્માને ઉપાસવા સારા છે. ઉપાસના દેવતાની કરતાં પરમાત્માની વિશેષ સુલભ છે. દેવતા પરિચિત્ત અમુક કાળમાં રહેલા, અમુક જ શક્તિવાળા વિકારી ને વિનાશી છે. પરમાત્મા સર્વત્ર વ્યાપક, સર્વ કાળમાં રહેલા અવિકારી, અવિનાશી, સર્વશક્તિ સાધન સંપન્ન છે, તેથી સાધકે મોક્ષ અર્થે દેવતાને બદલે પરમાત્મા ઉપાસવા. વાસ્તવીક તો દેવતા, દાનવ, મનુષ્ય, પશુ, પંખી સર્વ પ્રાણીઓમાં ચેતન પરમાત્મા છે તેથી જ સૌની સ્થિતિ, ગતિ ને શક્તિ છે. તે પરમાત્મ દેવ સૌમાં ન હોય તો સૌની સ્થિતિ જ ન હોય. તેથી વાસ્તવીક તો દેવતાનું આરાધન તે દેવ શરીર બીતર રહેલા પરમાત્માનું જ આરાધન છે પણ સાધક આરાધકની બુદ્ધિ દેવ શરીર બીતર રહેલા પરમાત્મા પર નથી ચોટી, પણ દેવ શરીર પર ચોટી છે, તેને જ ઉપામે છે તેથી આશય ને કલ્પના અનુસાર અલ્પ ફળ તેને મળે છે. સાધક ગમે તેની ઉપાસના કરે પણ

ભગવાન દીનદયાળ બહુતના હિત અર્થે સૌથી સરળ ઉપાસનાનો મારગ હાવે નીચે પ્રમાણે બતાવે છે.

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यસि कौन्तेय तत्કुरुष्व मदર્पणम् ॥

અભ્યાસ ૯ શ્લોક ૨૭

શુદ્ધાર્થ:-જે તું કરે, જે ભોગવે, જે હોમે, જે દાન કરે, જે તપ કરે તે (સર્વ) હું કૌંતેય ! મને અર્પણ કર.

વિવેચન:-આ શ્લોક ઉપાસનાના માર્ગને બહુ સરળ કરે છે. ઉપાસના માટે કોઈ વિશેષ કાર્ય ન થાય તો ભગવાન કહે છે તું જે કરે તે મને અર્પણ કર. આપણે જે કર્મ કરીએ તે કોઈને કોઈ આશયથી હોય. આપણે જે કંઈ ઉપર ગુણાબ્યા તે કર્મ કરી તેનું જે ફળ હોય તેથી પરમાત્મા પ્રસન્ન થાઓ એ ભાવનાથી કર્મ કરવાથી પરમાત્માની ઉપાસના થાય છે એટલે કર્મ જે થાય તેનું ફળ પરમાત્માને અર્પણ કરવું.

કોઈ કહે કે દુષ્ટ કર્મ કરી ય પરમાત્માને અર્પણ કરે તો ? કર્મ પરમાત્માને અર્પણ કરવાનું તે પરમાત્માની ઉપાસના અર્થે. પરમાત્માની ઉપાસના મુક્તિ અર્થે મુક્તિના હેતુ ઠાને જે કર્મ પરમાત્માને અર્પણ થાય તે કર્મ અશુભ તો કરવાનો વિચાર જ ન હોય. દુષ્ટ વાસના વાળાં, દુષ્ટ કર્મ કરનારા પરમાત્માની ભક્તિ કરી જ ન શકે એવી ભક્તિ કરતા દુષ્ટ લોક જણાય તે ભક્તિ અંતરની નથી, બહારના દેખાવની છે, તે લોકને છેતરવા છે. જેનું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ ન હોય, જેનાં આચરણ નિર્દોષ ન હોય તે કદી ભક્ત કે ચાની હોઈ શકે જ નહીં. ભગવાનના માર્ગમાં દુષ્ટ કર્મ નભે જ નહીં. હાવે કોઈ પાપી

હોય, અનેક પાપ કર્મ આજ સુધી કર્યા હોય તેને તે માટે
પશ્ચાત્તાપ થઈને તરવાની-પરમાત્મા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા
થાય તો તેને તરવાનો શો ઉપાય તે કહે છે.

अपि चेत्सुदुराचारो भवति मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्यवसितो हि सः ॥

અધ્યાય ૯ શ્લોક ૩૦

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शखच्छान्तिं निगच्छति ।

कान्तेय प्राति जानाहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥

અધ્યાય ૯ શ્લોક ૩૧

અર્થ:-કોઈ કદાચત બહુ દુરાચારી હોય પણ અનન્ય
ચિત્તથી મને બળે, તો તેને સાધુ જ ગણુવો. તે સારે
મારગે લાગેલો છે,

તે તરત જ ધર્માત્મા થાય છે, ને શાશ્વત શાંતિને પામે છે.
હે કીતેય ! નિશ્ચયપૂર્વક ગણુ, કે મારો ભક્ત નાશ પામતો નથી.

વિવેચન:-આ શ્લોકને કોઈ એમ ન સમજે કે તેમાં
બગવાન એમ કહે છે કે બહુ જ દુરાચાર કરતો હતો અને
બળે તે સાધુ ગણુવો. દુરાચાર ને બકિત સાથે વસી જ
સકતાં નથી અનન્ય ચિત્તથી થાય તે જ બકિતથી પરમાત્મા
પ્રસન્ન થાય દુરાચાર આચરતો બકિત કરે તે અનન્ય ચિત્તથી
બકિત નથી કરતો. અનન્ય ચિત્તથી તો તે દુરાચાર સેવે છે.
ચિત્ત જેતું ચિંતન કરે તે પામે. ચિત્ત જો કરે તે જ કયું
લેખાય, ને પરમાત્મા અંતર્યામી ચિત્તના ળાવને ગણુ છે.
આ શ્લોક બકિતનો દંબ કરી દુરાચાર પોષનારને આશ્રય
આપવા નથી. પણ પોતાનાં કરેલાં દુષ્ટ કર્મથી પરિતાપ
પામી ફરી તેવાં કર્મ ન કરવાના દૃઢ આચ્છવાળાને તરવાનો
આધાર બનાવવા માટે આ શ્લોક છે.

પરમાત્માની અનન્ય ચિત્તથી ઉપાસના કરતાં કરેલાં પાપ કર્મનું પ્રાપ્તિત થઈ સાધુત્વ પમાય છે. બળનનો, જે તે પોતે તરવાના આશયથી ચાલે તો, જલુ જ પ્રતાપ છે, પાપીને તો તરવાનો સરળમાં સરળ માર્ગ છે. ભક્તિ એ પાપીનું સરળ, મુગ્ધ પ્રાપ્તિત છે. ભક્તિ ત્યારે જ અનન્ય ભાવથી થઈ જણાય કે જ્યારે ભક્તિ આચરતાં અશુભ કર્મ માત્ર ત્યજાય, ભોમ માત્ર પ્રત્યે અંતરથી વેરાળ્ય થાય, ને પરમાત્મા શિવાય અભાંડના કોઈ પણ પદાર્થથી સુખ મેળવવા ઈચ્છા જ ન થાય.

આપણે સૌ પાપી જ છીએ. પાપી એમ ન માને કે હું પાપ કર્યા છે માટે હાલે તો હું નરકે પડીશ, મારો ઉદ્ધાર નહીં થાય. આવા ગભરાયેલા આત્માને ભગવાન કહે છે બીજી નહીં, મારી ભક્તિ કર, હું તને તારીશ. પરમાત્માની આ અનહદ દયા છે. વળી દીનદયાળુ કહે છે.

मां हि पार्य व्यपाश्रित्य येऽपि न्युः पापयोगयः ।

स्त्रियो वैश्वાस्तथा શ્રદ્ધાસ્તેઽવિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥

૧)

અધ્યાય ૯ શ્લોક ૩૨

સુન્દાર્યઃ—વળી હે પાર્થ! મારો આશ્રય કરીને જે પાપ યોગિ હોય, સ્ત્રીઓ હોય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર હોય તે પણ સર્વે પરમ ગતિને પામે છે.

વિવેચનઃ—આ ઉપાસનાનો માર્ગ જલુ સુંદર છે. મોક્ષ વ્રાણ્ય, સંન્યાસી, ક્ષત્રિય કે અમુક જાતિ કે આશ્રમ વાળાને જ મળે તેમ નથી. ગમે તે જાતનો, ગમે તે આશ્રમનો ને ગમે તેવો પાપી હોય તે પણ મારો આશ્રય અનન્ય ભાવથી લઈ મને ભણે તે જરૂર મને પામે. દુરાચારી એમ ન માને કે હાલ, ખુબ દુરાચાર કરી પછી પ્રભુ બચ્ચું ને છુટીયું. દુષ્ટ કર્મ ને મુક્તિ ઉત્તર દક્ષિણ દિશા પેડે છે. દક્ષિણ તરફ

જવા ઇચ્છનાર જોડલો ઉત્તર તરફ જાય તેટલો ત્યાથી પાછો ફરી પછી દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કરે તો જ ખોયને પહોંચે, તેમ જોડલાં દુષ્ટ કર્મ કર્યા હશે તે બધાનું પાકું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું જ ઇશ્વર પ્રાપ્તિ થવાની છે. સ્ત્રી, વક્ષ ને દુધ રળેશુલ્લ તમેગુણ પ્રધાન છે.

ભગવાન કહે છે સત્વગુણ પ્રકૃતિવાળા જ મુક્તિ પામે તેમ પણ નથી. ગમે તેવા ગુણવાળા પ્રકૃતિનો હોમ પણ મુક્તિની, પરમાત્માને પામવાની એક જ શરત છે કે અનન્ય ભાવથી, પરમાત્માની ઉપાસના કરવી. ગમે તે જાતિનો, ગમે તે પંથનો ગમે તેવો પાપી હોય તેણે તરવા માટે પરમાત્માનું શરણ લેવું.

ભગવાન કહે છે આવા પાપી પણ જો ભક્તિથી તરે તો પવિત્ર પુરોહ જે ભોમ ઇચ્છા માત્રનો ત્યાગ કરી મને ભજે તે તરે તેમાં શી નવાઈ તેથી સર્વ સંશય કાઢી, મદ્દા પુવંક ભોમ માત્રમાંથી આસક્તિ કાઢી નાખી પરમાત્માને ભજવાથી જરૂર પ્રાપ્તી તરે. ભક્તિમાં જોડલો અંતરથી પ્રેમ વિશેષ, તેટલી વહેલી ભગવાનની પ્રાપ્તિ. ચિત્તમાં જે વસે તે ચિત્ત પામે. ચિત્તના અણુએ અણુમાં પ્રભુ ચિંત્વન થાય તો પરમાત્મા પમાય. ચિત્તમાં જગતના ભોમ વસે તો ચિત્ત તેને પામે. પરમાત્માનો ઉપાસક પરમાત્માને પામે ને તે પામી અમંડ સુખ, શાંતિ ને આનંદ અનુભવે. જગતના ભોમનો ઉપાસક ભોમને પામે, તેથી ક્ષણિક સુખ અનુભવી દુઃખ, કલેશ, ચિંતા, શ્રમ, ભયને દેવાવાળા જન્મ મરણ પામ્યા કરે. જેને જે રૂએ તે કરે. પરમાત્મા સૌને સદૃશુદ્ધિ આપે. સૌને પોતાના કલ્યાણનો માર્ગ જોવાની ને તે માર્ગે જવાની શુદ્ધિ દીનદયાળ પ્રભુ આપે.

અધ્યાય ૧૦ મો વિભૂતિ યોગઃ

જ્ઞાન શિવાય મુક્તિ નથી જ, મુક્તિ શિવાય અખંડ સુખ નથી. જ્ઞાન એટલે ચોપડીમાં લખેલું મોટું અક્ષર બ્રહ્મારિમ બોલવું તે જ્ઞાન નહીં. કાષ્ઠ બ્રાહ્મણ નાટકમાં રાજાનો વેશ લે, ત્યાં બધા તેને રાજાથી સંબોધે, તે પોતે હું રાજા છું એમ કહે, એમ કહ્યા છતાં તે તો અંતરથી એમજ સમજે છે કે હું તો બ્રાહ્મણ છું, નાટક પતિનો નોકર છું; પણ રાજા નથી જ. આપણા શરીરમાં ચિત્ત જ સુખ દુઃખનો અનુભવ કરનાર છે. ચિત્તનો અનુભવ, ચિત્તની સમજ તેજ સાચી સમજ છે. ચિત્ત માને કે હું જીવ છું તો તે ચિત્ત જીવનાં સુખ દુઃખનો અનુભવ કરે છે, ચિત્ત માને કે હું બ્રહ્મ છું તો બ્રહ્મનું સુખ અનુભવે બધા આધાર ચિત્ત પર છે. જગતનાં તમામ શાસ્ત્ર, સર્વ સંપ્રદાયો આ ચિત્ત દેવતાને સમજ આપવા માટે છે. ચિત્ત ખીનનું સમજવું સમજવું નથી. ચિત્ત એક અરીસા જેવું છે. તેમાં જેવું દેખાય, તેવું ચિત્ત માને. ચિત્તનો અરીસો એવો છે કે એ અરીસામાં જે ઇચ્છા કરે તેવું દેખાય. ને ઇચ્છા જ ન કરે તો વસ્તુ જેવી હોય તેવી, દેખાય, એક કુવડ સ્ત્રીને તેનો ચાર રૂપવતી જીવે છે. તેને ખીજો તટસ્થ મંદી કુવડ જીવે છે. પારના હૈયામાં તે સ્ત્રી માટે કામના છે, એ કામનાના પ્રભાવથી ચિત્તમાં તે સ્ત્રી તેને સારી જણાય છે. ચિત્તમાં કામના માત્ર ન હોય તો આત્મા ને જગત જેવાં છે તેવાં જણાય. ચિત્ત શુદ્ધ-અસંત શુદ્ધ ચિત્તાંજ આત્મ સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેનું નામ જ્ઞાન. ચિત્ત શુદ્ધિ ચ્યા વિના લાખો બબડાટ કયે આત્માનુભવ થવાનો નથી.

આ ચિત્ત શુદ્ધિ માટે ભગવાને કહેલો પહેલો ઉપાય (૧) રૂઝેચ્છા વિના ભોગેચ્છા માત્રના ત્યાગ પુર્વક કરવાં તે.

(૨) સ્વસ્વરૂપનું વારંવાર અનુસંધાન કરવું તે. (૩) ચિત્તને સંકલ્પ રહિત કરવાનો ને તેને પરમાત્માના ધ્યાનમાં લગાડવાની ક્રિયારૂપ યોગ. ચોથો માર્ગ ઉપાસના કહી. નવમા અધ્યાયમાં પરમાત્માની ઉપાસના કરવાનો બોધ આપ્યો— તો પ્રશ્ન એ થાય કે પરમાત્મા તો સત્ચરાચર વ્યાપક છે, પ્રાણી માત્રના શરીર બીતર જહાર વ્યાપેલા છે, દેખાતા નથી, કોઈ પણ ઇન્દ્રિયો કે મનથી ગમ્ય નથી તો તેની ઉપાસના શી રીતે થાય ? વિઘ્ન તારમાં વ્યાપક છે પણ જથ્થાતી નથી, કાચનો ગોળો ચદાવતાંજ પ્રકાશ થાય છે. વિઘ્ન દત્તી તો ખરી છતાં તેને પ્રકટ કરનાર ગોળો થયો. ચૈતન્ય પરમાત્મા જડ ચેતન સર્વમાં વ્યાપક છે પણ તે ચિત્તદ્વારાજ પ્રકાશે છે. વિઘ્નનો પ્રકાશ સરખો હોવા છતાં ગોળાની શુદ્ધતા ને મલીનતાને લીધે ઉજ્જ્વળ ને મંદ પ્રકાશ જથ્થાય છે તેમ સમજા ચિત્તને પ્રકાશ કરનાર ચેતન એક સરખું છે છતાં ચિત્તની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ ઉપર ચેતન પ્રકાશ-રૂપે અથવા મંદ પડે છે. આથી આત્મંત વિશુદ્ધ ચિત્ત જેનાં છે તેવાને ઉપાસતાં ચિત્ત શુદ્ધિ જલદી થાય છે: તેથી આ દશમો અધ્યાય કેના કેના વિશુદ્ધ ચિત્તદ્વારા પરમાત્માની ઉપાસના થાય તો ચિત્ત શુદ્ધિ જલદી થઈ જ્ઞાન થાય તે સમજવા આરંભાયો છે.

ઉપાસના કરવાના કારણમાં ભોગેચ્છા હોય તો ઉપાસ્ય દ્વારા ભોગ મળે છે. ભોગેચ્છા ન હોય તો ચિત્તની આત્મંત શુદ્ધિ થઈ જ્ઞાન થાય છે. ચિત્તમાં ઉપાસના કરતા ભોગની ઇચ્છા હોવાથી ઇચ્છીત ભોગશિવાય ખીજ કામના ઉપાસનાથી નષ્ટ થતાં ને ઉપાસક ઇચ્છીતમાં જ ઉપાસના દ્વારા લીન થતાં તેના ચિત્તમાં ઇચ્છીત ભોગની વાસના રહેવાથી તેનું ચિત્ત ઇચ્છીત ભોગની પ્રાપ્તિજ ઉપાસનાથી રામે છે. ચિત્તમાં જે હોય તે અનુભવે ને કોઈ ભોગની ઇચ્છા ન હોય

ને મુકિતની રાત્રીની ઇચ્છા ચિત્તમાં હોય તો ચિત્ત તેને અનુભવે

ચિત્તમાં જે દૃશ્ય તે અનુભવવાનું છે. મોટે બોલેલું મળવાનું નથી. બજનમાં ગાયેલું, ક્યામાં કહેલું, વ્યાખ્યાનોમાં વણુવેલું મળવાનું નથી. મળવાનું તો એ છે કે જે અંતરમાં રાત્રિનિ સાચેસાચ વસી રહ્યું હોય મોટે ધ્રુમધ્રુમ પ્રથમ ધ્યેય નક્કી કરવું. ને તેને ચિત્તમાં વજ્ર સમાન દઢ કરી રેલું. આણું કચે ઉપાસના વહેલી ફળે છે.

આ પ્રકરણ પરમાત્માની ઉપાસનાનું છે તેથી પ્રથમ પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહી તેની ઉપાસના કેમ થાય તે જણાવે છે. ને તે સમજાવવા પરમાત્મા તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું સમરાચર જગત તેનું સ્વરૂપ ને સંબંધ કહે છે. આ દેખીતું જગત ઉત્પન્ન થયું તે એવાથી ઉત્પન્ન થયેલું કહી કહી ઉત્પન્ન થયું નથી જે કહી ઉત્પન્ન થયું નથી તેનું નામ પરમાત્મા. ને જે ઉત્પન્ન થયું છે તે જગત. જે ઉત્પન્ન થયેલ કાષ્ઠથી જગત ઉત્પન્ન થયેલ માનીએ તો તે 'કાષ્ઠ' સામાથી ઉત્પન્ન થયું એ પ્રશ્ન ઊઠે. એટલે પ્રશ્નની પરપરા ત્યાજ થમે છે કે જે કહી ઉત્પન્ન થયેલ નથી એવા જે પરમાત્મા તેથી જગત થયું છે. આ જગત નાશવંત છે સમગ્ર જગતનો નાશ થયા છતાં જે નાશ નથી પામતું પણ અખડ રોપ રહે છે તે પરમાત્મા, હાવે પ્રથમ તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહે છે=

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमदिहिं देवाना महर्षीणा च सर्वशः ॥

અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૨

શબ્દાર્થ : દેવગણ કે મહર્ષિઓ મારી ઉત્પત્તિ જાણતા

નથી. 'કારણ કે' ખરેખર હું દેવતાઓનો ને મહર્ષીઓનો આદિ છું.

વિવેચન : જે સર્વનું આદિ તે પરમાત્મા જેનું આદિ કાઈ નહીં તે પરમાત્મા તે પરમાત્મા સ્ત્રી રીતે ઉત્પન્ન થયા તે પાછળનાં શું જાણે ? પોતાની શુદ્ધિ અનુસાર તકે કરે પણ વાસ્તવિક તો નજ સમજે, મનુષ્ય પરમાત્માને માને કે ન માને પણ એટલું તો નક્કી છે કે આ દ્રવ્ય જગત જે જાણાય છે તેની આદિ ઉત્પત્તિ પહેલાં જગત શિવાયનું 'કંપક' હતું ને આ સમય જગત નાશ પામ્યા પછી જગતથી વિલક્ષણ કંપક રહેશે એ જે કંપક તેને પરમાત્મા કહ્યો કે જે જેને મન પસંદ નામ આપો, આપણુ તે કંપકને પરમાત્મા કહીએ છીએ. તે પરમાત્મામાંથી સમય જગત ઉત્પન્ન થાય છે. આ જગત પરમાત્મામાં જ રહે છે ને આ જગત પરમાત્મામાં જ લય પામે છે. જેમ સાગરમાં તરંગ સાગરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, સાગરમાં રહે છે, ને સાગરમાં લય પામે છે તેજ પ્રમાણે પરમાત્મામાંથી જગત છે તે વાત વિસ્તારથી કહે છે.

બુદ્ધિર્જ્ઞાનમસંમોહઃ ક્ષમા સત્યં દમઃ ક્ષમઃ ।

સુખં દુઃખં મત્રોઽભાવો મયં આમયમેવ ચ ॥

અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૪

અહિંસા સમતા તુષ્ટિસ્તપો દાનં યશોઽયશઃ ।

મવન્તિ ભાવા મૂતાનાં મત્ત એવ મૃધાગ્નિઘ્નાઃ ॥

અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૫

અર્થ:-શુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહ, ક્ષમા, સત્ય, દમ, સમ, સુખ, દુઃખ, ભવ એટલે ઉત્પત્તિ, અભાવ એટલે નાશ, ભય, અભય, અહિંસા, સમતા, સંતોષ, તપ, દાન, યશ,

અવશ, (વિગેરે) ભૂત માત્રના ભાવો મારાથી અનેક પ્રકારના ઉત્પન્ન થાય છે.

વિવેચન:-ચિત્ત એકાગ્ર થઈ જો જો કદ્યે તે પરમાત્માથી અનુભવે છે. આપું જગત ચિત્તથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, ચિત્ત જ જગતનું ઉત્પન્ન કર્તા છે. આપણને જગતના વિધ વિધ પદાર્થ પ્રાણી ભોગ અર્થે જોઈએ તો પણ તે આપણું એકાગ્ર થએલું ચિત્તજ નહીં કરી પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન કરી આપશે, ને જો ભોગ માત્રથી વૈરાગ્ય આવ્યો હોય, ભોગ માત્રની રૂચિ ન જ હોય તો વાસના વિનાનું ચિત્ત પરમાત્માનો અનુભવ કરશે.

બરાબર એકાગ્ર થએલું ચિત્ત ભોગ અથવા મોક્ષનું દાતા છે. ચિત્તને જો જોઈતું હોય તે શિવાય અન્ય ન જાણે, અન્યનો સંકલ્પ ન કરે તેનું નામ એકાગ્ર ચિત્ત.

ભોગ અથવા મોક્ષ ગમે તે મેળવવા ઈચ્છનારે ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે.

આપણે જોનો વિચાર કરાવવા ચિત્ત પાસે ધારીએ તે કરે ને બીજો વિચાર ચિત્ત ન કરે તો ચિત્ત આપણા વશ કહેવાય. ને આપણે ઈચ્છીએ નહીં છતાં મરજી મુજબ જો ચિત્ત વિચાર કરે-સંકલ્પો કરે તો તે ચિત્ત આપણા વશ નથી તેમ સમજવું.

ભોગ મેળવવા ઈચ્છનારે કે મોક્ષ મેળવવા ઈચ્છનારે ઈચ્છીતની પ્રાપ્તિ માટે ચિત્ત પોતાની વશ કરવું. જેમ રાધીન રાખેડ ઘોડો ઘોડેસ્વારને ધારેલ સ્થળે લઈ જાય છે, ને વશમાં ન હોય તે ઘોડો જ્યાં ત્યાં લઈ જાય છે તેવું જ ચિત્તનું છે. આપણે ચિત્તના દાસ છીએ. ચિત્ત આપણું દાસ થાય તો એ ચિત્તમાં એવી સક્રિય છે કે ઈચ્છીત કાર્ય કરે.

પરમાત્મા કલ્પતર છે, પરમાત્મા ચિંતામણી છે, તે પરમાત્માના સાનિધ્યમાં રહી ચિત્ત જે કલ્પે તે પામે. પરમાત્માથી પર કશું નથી; પરમાત્મામાંથી જે જોઈએ તે મળે તેમ છે ને તે મેળવવાની કુચી સ્વાધીન ચિત્ત છે. તે ચિત્તને વશ કરવા જગતના સંપ્રદાયો ને પ્રયાગો છે. તે ચિત્તને વશ કરવા પરમાત્માની વિશ્વતિની ઉપાસનાનું આ પ્રકરણ છે.

આ બે શ્લોકથી સદ્ગુણ ભાવરૂપ સર્વિત્ પરમાત્માથી થાય છે તે કલ્પું હાથે પ્રાણી ઉત્પત્તિ પરમાત્માથી શી રીતે થાય છે તે કહે છે. તે ઉત્પત્તિ પ્રકરણ અથવા વિશ્વતિ પ્રકરણ સમજતા પહેલાં મિશ્રિતિ શું તે સમજીએ.

તારના દ્વારકામાં વિદ્યુત વ્યાપક છે તેમ પરમાત્મા સત્યરાત્રરમાં વ્યાપક છે છતાં નાનો ગોળો ચઢાવે અલ્પ પ્રકાશ, મોટાથી વધુ પ્રકાશ, મેલા ગોળાથી ઝાંખો પ્રકાશ, રંગીન ગોળાથી રંગીન પ્રકાશ તેમ પરમાત્મા જે વ્યાપક છે તે જેવું ચિત્ત તેવા પ્રકાશે છે. આ ચિત્તની મહત્તા કે લઘુતા મોટા કે નાનાથી નથી. શુદ્ધ ચિત્ત વા મલીન ચિત્તથી પરમાત્માની શક્તિ વધુ કે અલ્પ પ્રગટેલી જણાય છે. ઉપાસના તે ચિત્તની શુદ્ધિ અર્થે છે, ચિત્તને એકાગ્ર કરવા અર્થે છે. ચિત્ત ભોગેચ્છાથી મલીન થાય છે. ચિત્ત ભોગેચ્છા ત્યજવાથી શુદ્ધ થાય છે.

જેવું ચિત્ત ઇચ્છા વિના ન રહી શકે તે પરમાત્માને પામવાની ઇચ્છા કરે, એ ઇચ્છા કરવાથી બીજી ઇચ્છાઓ મરતી જાય ને એ ઇચ્છાથી પરમાત્મા પમાય. છતાં ભોગની ઇચ્છા ન જ સમતી હોય તો લોકીક રીતીએ ભોગ મેળવવા તે કરતાં ઉપાસના દ્વારા ભોગ મેળવવા વિશેષ સુલભ છે

ને સાથે સાથે વ્યવહારીક, સ્વચરીરની પ્રકૃતિ અનુસાર ક્રમ ક્રમે જવાં કે જે દ્વારા ઉપાસના ફળે.

પરમાત્મા વ્યાપક છે ને ભોગ મોક્ષના દાતા છે એવું જ્ઞાની સમજે. સામાન્ય મનુષ્ય સમજે નહીં, તેથી જે શુદ્ધ ચિત્તદ્વારા પરમાત્મા પ્રકાશે છે તે શુદ્ધ ચિત્ત વ્યક્તિની ઉપાસના આ અધ્યાયમાં બતાવી છે. એ શુદ્ધ ચિત્ત વ્યક્તિ તે પરમાત્માની વિભૂતિ એ વિભૂતિની બીજર તો તે જ એતન પરમાત્મા છે. વિભૂતિની ઉપાસના કરતાં એતન દેવ જ ફળ દેવાના છે જેમ જોજો ચઢાવે વિજળા જ પ્રકાશવાની છે. મક્ષીન જોજામાં પણ તે જ વીજળી છે, મોટામાં પણ તે જ છે, નાનામાં પણ તે જ વિદ્યુત છે, છતાં જેમ મોટો ને શુદ્ધ જોજો ચઢાવે જ વિદ્યુત વધુ પ્રકાશે છે, તેમ શુદ્ધ ચિત્ત-વિભૂતિ દ્વારા જ પરમાત્મા વિશેષ સમજાય છે ને ધૃત્વીત ફળ સીધ મળે છે. જેને હલુ ભોગની ઇચ્છાઓ છે, કામ ક્રોધ ને બધ જેને નડે છે, જેવું ચિત્ત સ્થિર ને નિર્વિચાર રહી ચક્રવું નથી, જેવું ચિત્ત જેની વચ નથી, એવા આપણા સૌને માટે ભગવાને દયા કરી આ વિભૂતિની ઉપાસનાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. આ અધ્યાયમાં જે જે વિભૂતિ ગણાવી છે તેમાંથી જેવું સેવન આપણને અનુભવ હોય, સુખેથી જેવું સેવન થઈ ચકે તેવું હોય તેની ઉપાસના કરવી ને જે ઇચ્છા હોય તે નિષ્કપટ પછે તે ઉપારય વિભૂતિ દેવ પાસે માગવી. જે વિભૂતિઓ ગણાવી છે તેમનું સેવન નિષ્કામતાથી થાય તો ચિત્તને શુદ્ધ ચાંત દેનાર છે. સકામતાથી સેવાય તો ઇચ્છીત ભોગ આપનાર છે.

આ ઉપાસનાના માર્ગમાં જે વિભૂતિમાં જે શક્તિ કે સાહિત્ય હોય તેની જરૂર વાળાએ તેને ઉપાસવી. મુદિતની ઇચ્છા હોય તો શ્રી વિષ્ણુને ઉપાસવા. જગતના પદાર્થની

ધ્રુવો હોય તો સંકર કે દેવીને ઉપાસવાં આ ઉપાસના માર્ગ બહુ વિસ્તારવાળો છે. આ અધ્યાયમાં ગણાવી તેટલી જ જગતમાં વિભૂતિઓ છે એમ નથી, તેથી અનેક ઘણી છે. જુદા જુદા દેશમાં, જુદા જુદા પ્રકારે ઉપર અનેક વિભૂતિઓ હશે પણ ભગવાને અર્જુનને જે દેશ કે કોઈકની તેને ખબર છે તેમાંની જ વિભૂતિઓ પ્રાયશઃ ગણાવી છે. ખીજા સંપ્રદાયોમાં જે જે દેવી વિભૂતિઓ હોય તેની તેને ઉપાસના કરે તો ધ્રુવો પામે. આ અધ્યાયમાં પ્રાયશઃ વિભૂતિની ઉપાસના દ્વારા ચિત્ત શુદ્ધિ થઈ મોક્ષ શી રીતે મળે તે બતાવ્યું છે.

મહર્ષયઃ સત્ત્વ પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।

મદ્ભાવા માનસા જાતા યેષાં લોક દ્વિમાઃ પ્રજાઃ ॥૩॥

અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૧

શબ્દાર્થઃ—પૂર્વે સાત મહર્ષિઓ, તે ચાર મનુષ્યો જે મારામાં ભાવવાળા હતા તે મારા મનથી ઉત્પન્ન થએલા છે, જેમની આ લોક પ્રજા છે.

વિવેચનઃ—અત્યારે મૈથુનથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પહેલાં માનસીક સૃષ્ટિ થતી. આપણી કલ્પનામાં આવે તેટલી આદિ સૃષ્ટિ તે માનસીક સૃષ્ટિ છે. આ જગતનું જે આદિ ઉત્પન્ન થયું તે પરમાત્માના સંકલ્પ માત્રથી થયેલું.

અહં સર્વસ્ય પ્રમત્તો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૮

શબ્દાર્થઃ—હું સર્વનો ઉત્પન્ન કરનાર છું. મારાથી સર્વ પ્રવર્તે છે, એમ જાણીને ડાહ્યાઓ ભાવ સંહિત મને ભજે છે.

નિવેચન—જાણું પરમાત્માથી ઉપજેલું જે ક્ષણ માટે મધ્યેએ તે પરમાત્માથી મળનાનું. ગમે તે દેવ દેવીને ઉપાસીએ તો પણ ક્ષણ તો તે દેવ દેવના શરીર બીતર રહે । પરમાત્મા—ચેતન દેવ જ આપવાના, આનું સમજી જે સમજી છે તે તો જાતને ન ઉપાસતા પરમાત્માને જ ઉપામે વિધ વિધ દેવને ઉપાસતા પણ તે દેવના શરીર પર દષ્ટિ ન કરતા શરીર બીતર રહેત ચેતન દેવને જ ઉપામે. આ પ્રમાણે ઉપાસનાથી શ્રમ સરખો ને ક્ષણ વિરોધ હોય જે હાલે પરમાત્મા ચેતન દેવની યી રીતે ઉપાસના થાય તે બતાવે છે.

મચિત્તા મદ્રૂતપ્રાણા બોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ।

કથયન્તશ્ચ માનિત્યતુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥૯॥

અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૬

શબ્દાર્થ—મગમા ચિત્તવાળા, માત્રમા પ્રાણ શેકેલ છે એવા પરસ્પરને બોધ કરતા, મારી કથા કરતા નિત્ય સતુષ્ટ રહે છે ને આનંદ કરે છે.

નિવેચન—આ શ્લોક સુદર પણ છે, ને મહન પણ છે. પરમાત્માની ઉપાસના કરનારે શું જરૂર તે તેમા કહેલ છે. પ્રત્યેક ક્રિયા કરવા મુખ્ય ઇચ્છાને પ્રાણ સક્તિ ન હોય તો શરીર, વાણી કે મનથી કોઈ ક્રિયા થાય નહીં. હાલે જેને પરમાત્માને પામનું છે, જેને જગતના ભોગ તરફ અંજી છે તેણે તો ઇચ્છા જહેતા ચિત્તને પરમાત્મા તરફ જ વાળવું રહ્યું ને પ્રાણથી થતી પ્રત્યેક ક્રિયા પન્ન પદની પ્રાપ્તિ અર્થે કરી જોઈએ. જગતના તમામ અનર્થ ને ઉપદ્રવનું મૂળ ભોગેચ્છા છે જીભ, કપટ, ચોરી, દુરાચાર, દુર્વ્યવન, હિંસા, વડાઈ, રોગ, ને દુષ્ક્રિયા માત્રનું મૂળ ભોગેચ્છા છે. ભોગેચ્છા દબે તો સૌ અનર્થ ને ઉપદ્રવ ટળે, તેવી ભોગેચ્છા કર્તવ્ય

નથી પણ પરમ પદ મેળવવા યોગ્ય છે આ પ્રમાણે પરમપરને
 ઉપદેશ આપવો એ ઉપાસકને જરૂરી છે. વળી પરમાત્માના
 નામ, ગુણ, ને ચારિત્ર્યનું કથન કરવું, કીર્તન કરવું - ચિત્ત
 આલબન વિના રહી શકતું નથી. કા તો જગતના ભોગતુ
 આલબન હોય અગર પરમાત્માનું આલબન હોય ઉપાસકને
 પરમાત્માનું આનંદન કે તેથી ચિત્તને પરમાત્માની કથા
 કીર્તનમાં વળગાડવું. વળી ઉપાસકે સદા સત્કૃપ્ત ને નિત્ય
 આનંદમાં રહેવું. યોગમાં કહ્યું છે કે સતોષાત્ મનુષ્યમ
 સુખલાભઃ સતોષી સર્વોત્તમ સુખ પ્રાપ્તિ યાય છે
 અસતોષી સદા દુઃખી હોય છે પ્રાપ્તિથી સુખી એવું નામ
 સતોષી અપ્રાપ્તિથી દુઃખી તેનું નામ અસતોષી આવા
 સતોષીમાં જ આનંદ છે. આવા ઉપાસકે પરમાત્માથી જ
 રમવું. પરમાત્મામાં જ આનંદ કરવો. જગતના પ્રાણી
 પદાર્થને પોતાના આનંદ માટે ન ઇચ્છવા. તેનો આનંદનો
 ભંડાર ભગવાન છે. આ પ્રમાણે પરમાત્માના આધારવાળો,
 પરમાત્માનું નામ જપતો, તેમના સગુણ અવતારની કથા
 કરતો. સદા પ્રભુના ગુણાનુવાદનું કીર્તન કરતો, પરમાત્મા
 સિવાય અન્ય જગતના ભોગ માત્રને ન ઇચ્છતો. ને તેથી જ
 સદા પરમાત્મા વડે જ સત્કૃપ્ત ને પરમાત્મામાં રમતો પરમાત્મા
 પરાયણ શી રીતે તરે છે તે કહે છે સાથી ને સીધી વાત
 એ છે કે ચિત્ત જગતના પદાર્થ પરાયણ થાય તો તે પામે
 ને પરમાત્મા પરાયણ થાય તો પરમાત્માને પામે. અતરમાં
 જેની ઇચ્છા હોય તે પરાયણ ચિત્ત કરવું. જગત પરાયણ
 થાય તો જન્મ મરણ દુઃખ વિગેરે પામે, પરમાત્મા પરાયણ
 થાય તો જન્મ મરણ ને દુઃખથી સદાને માટે છૂટે. બધું કે
 મોક્ષ પોતાના આધીન છે.

તેષાં સતતયુક્તાનાં મજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપયાન્તિતે ॥૧૦॥

અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૧૦

સમ્પ્રદાર્થ:-પ્રીતિપૂર્વક ભજતા, સતત યુક્ત તેમને હું તે બુદ્ધિયોગ આપું છું જે વડે તેઓ મને પામે છે.

વિવેચન:-શાસ્ત્રની વાતમાં દુરાગ્રહ ને અહંતા ન બળે તો તે સમજવામાં ને સમજાવવામાં બહુ સરળ છે કારણ સભ છે. પ્રત્યેક ક્રિયાની છેવટની અસર બુદ્ધિને છે. કર્મ માત્રની પ્રેરક બુદ્ધિ છે. કર્મ માત્રનું પરિણામ પણ બુદ્ધિ છે. કહ્યું છે કે મુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણિ એ સૂત્ર પ્રમાણે ભગવાને આ શ્લોકમાં કહ્યું કે આ પ્રમાણે મારા પરાયણ મને પ્રેમથી ભજતા ઉપાસકની બુદ્ધિ જ એવી થાય છે કે જે બુદ્ધિ એવો રસ્તો લે છે કે જેથી મને પમાય. આ વાત સમજવા ને વિચારવા જેવી છે. અશીષ્ટી અશીષ્ય પ્રથમ ખાય છે તે કાઢને કાઢ કારણથી. બહુ વખત અશીષ્ય ખાવાની ક્રિયાથી તે અશીષ્ટીની બુદ્ધિ પરવશ થઈ અશીષ્ય ન છૂટે ખાવાના અભ્યાસ વાળી થાય છે. આમાં બુદ્ધિ સતતક્રિયાના અભ્યાસથી પરવશ થઈ કામ કરે છે. તેવું જ અનેક કુકર્મ ને સાકર્મનું. સતત અભ્યાસથી અભ્યાસીની બુદ્ધિ પરવશ થઈ કામ કરે જાય છે. યોગમાં સૂત્ર છે કે તિવ્ર સંવેગનાં આસન્ન તિવ્ર સંવેગ વાળાને પરમાત્મા નજીક છે. સતત અભ્યાસથી બુદ્ધિ તે મય થાય છે એનું નામ તિવ્ર સંવેગ બુદ્ધિ છે. એવી બુદ્ધિ પરમ પદને જલદી પ્રાપ્ત કરે છે. આવી તિવ્ર સંવેગ બુદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી જીતામુએ ખુબ અભ્યાસમાં ખ્યાન દેવું.

તેવામેશાનુકમ્પાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।

માશયામ્યાત્મભાવસ્યો જ્ઞાનદીપેન માસ્વતા ॥૧૧॥

અધ્યાય ૧- શ્લોક ૧૧

શબ્દાર્થ:-તેમની અનુકંપા માટે જ હું આત્મ ભાવમાં રહી અજ્ઞાનરૂપી અધિકારનો તેજસ્વી જ્ઞાનરૂપી દીવા વડે નાશ કરું છું.

વિવેચન:-આ શ્લોક બહુ સુંદર ને સમજવા જેવો છે. દ્રાષ્ટૃ પશુ ક્રિયા વાઝણી નથી. સાધન અવસ્થામાં જગત, ચિત્ત ને પરમાત્મા તથા હોય છે. ચિત્ત જેમ જેમ જગત તરફથી ખસી પરમાત્મા તરફ જતું જાય છે તેમ તેમ જગતને બુલે છે ને પરમાત્મામય થતું જાય છે. જગતના ભોગની વાસના ચિત્તમાંથી નાશ પામતા ને પરમાત્મા પરાયણ થતાં એક એવી ખુબી થાય છે કે આખરે જગતચિત્તને જણાતું નથી ને જગતના ભોગની વાસના માત્ર અશેષ રૂપે નષ્ટ થતાં ચિત્ત રહેતું નથી. આ પ્રમાણે પરમાત્મા પરાયણ ચિત્તને કરતાં જગત ને ચિત્ત બે નાશ પામી કેવળ પરમાત્મા રહે છે. જેવી રીતે ભોગીને પોતાની દૃષ્ટિમાં પરમાત્મા નથી ને ભોગની તિવ્ર ઇચ્છામાં ચિત્ત પશુ નથી ને કેવળ ભોગ જ રહે છે તેમ ઉપાસકને જગત ને ચિત્ત લય પામી કેવળ પરમાત્મા રહે છે ત્યાં સાધક અનુભવે છે કે હું પરમાત્મ સ્વરૂપ છું. હું શક્તિસ્વરૂપ છું. સકળ શક્તિસ્વરૂપ છે. આત્મ નામ આત્મ-સાક્ષાત્કાર, આત્મ નામ પરમાત્મદશ ન. જે અત્યારે આપણને જગત જણાય છે, તે તેને પરમાત્મસ્વરૂપ જણાય. આ દશા ન આવે ત્યાંમુઘી આપણે મંહ્યા રહેવું જોઈએ. ચિત્ત એનો અનુભવ કરે છે કે જે એની વાત્સનામાં છે. ચિત્ત બે તરફ વહી શકે તેવી નદી જેવું છે, બે તે ભોગ તરફ વહે તો તે જગતના ભોગનો અનુભવ કરે છે ને પરમાત્મા તરફ વહે તો

૧૨માત્માનો અનુભવ કરે કે જેન મીઠા જગતી નદી દરી
 આવે મગતા તેનું નદીપણ નષ્ટ થઈ દરીઆડપ થાય છે,
 તમ ચિત્ત પરમાત્માને અજ્ઞતા પરમાત્મા તરફ વળતા તિથ
 વેધી રાતિ ક્રમતા ત્મરે પરમાત્મામા જાયે કે ત્યારે ચિત્ત
 નિત્ત મગી પરમાત્મસ્વરૂપ થાય છે ભોગ તરફથી ચિત્ત પાછું
 નાળી પરમાત્મામા જોડતું એ - સુ સહેતું છે, આચરતું
 કહ્યું કે કેટલાય યુગ જગતને ૧૨માત્મા જેની વચ્ચે અથ-
 ળના ચિત્તના વહી મયા જગતના ભોગમા પ્રવેશી નિશ્ચામ
 રેગરી મનુ નથી ૧૨મુ કે ભોગપ જગત સત્ એટલે નહો
 મગમા સિદ્ધ નથી જે જાને અચ્ચર છે તે જીવતો સ્થીરતા
 ડપ આપવા ની રીતે આવી રહે છે ચિત્તને ભોગમા લાખે
 વડે ભોગ ભોગે તો પણ સ્થીરતા-લાતિ મળનાની નથી જ
 એટલે ચિત્તને જે તે પ્રકારે સમજવી પરમાત્મા તરફ વાળી
 ૧૨માત્મામા ભેગવે જ સાતિ આપવાની છે આની અખડ
 સાતિ એનું નામ અજ્ઞાન નામ એનું નામ જ્ઞાનઉચ્ચ એનું
 નામ પરમપદની પ્રાપ્તિ

જ્યાંસુધી આપણામા દેહભાવ છે ત્યાંસુધી મદી વ્યાપક
 પરાત્મામા વૃત્તિ ઠરતી જ નથી જેવા આપણે તેવા જ
 પરાત્મા હોય એવું માનીએ છીએ આ રીતે માનીને પણ
 નિષ્કામ ઉપાસના થાય ચિત્તમાથી વાસના માનનો ત્યાગ
 કરાનો જાય, તો ફળ તો પરમપદની પ્રાપ્તિ છે જ

આ અધ્યાયમા જે જે વિષ્ણુતિઓ અર્જુનના પ્રશ્ન
 ૧૨થી પરમાત્માએ ગણ્યાની છે તે બધી બધાને કામ આવે
 નથી જેમ કે વનચરોના સિદ્ધ હુ હુ તો મનુષ્ય
 સિદ્ધને વી રીતે ઉરાત્રે ? પણ આ વિષ્ણુતિઓ મનુષ્ય સિવાય
 ડાઘ નાખીને પશુ ઉપાસનાનો માર્ગ વ્યાપવા શાસ્ત્રને છે
 તેની જ એનું મ્થન છે જેને જે અનુકુળ હોય તેનો આશ્રય

છાઇ તેમાં રહેલા પરમાત્મા તરફ દષ્ટિ કરી ઉપાસે ને પર-
માત્માને પામે એ જ ભગવાનનો આશય છે.

અહમાત્મા ગુર્ડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અહમાદિદ્ય મધ્યં ચ ભૂતાનામન્ત એવ ચ ॥૨૦॥

અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૨૦

શબ્દાર્થઃ—સર્વ ભૂતની અંદર રહેનાર હે અણુન ।
આત્મા હું છું. પ્રાણી માત્રનું આદિ, મધ્ય ને અંત હું છું.
વિવેચનઃ—સર્વ પ્રાણી માત્રમાં જે આત્મા છે તે
પરમાત્મા સ્વરૂપ છે. આથી પ્રાણી માત્રમાં એક જ પરમાત્મા
આત્મસ્વરૂપે સ્થિત છે એમ નક્કી થયું. જેનું આદિ, મધ્ય
ને અંત જે હોય તે રૂપ તે સર્વદા હોય. ધડાતું આદિ
માટી છે, મધ્ય માટી છે, ને અંતમાં ધડો માટી રૂપ જ
થવાનો છે. તેા ધડો સર્વ કાળમાં માટી રૂપ જ છે. ધડાતું
જે ત્રણે કાળમાં સત્ સ્વરૂપ તે માટી છે. તેમ જગત માત્ર
—ભૂત માત્રનું ભગવાન કહે છે આદિ, મધ્ય ને અંત પર-
માત્મા છે. એટલે જગત ત્રણે કાળમાં સત્ રૂપે પરમાત્મ
સ્વરૂપ છે. આ ઉંચામાં ઉંચી બાવના છે, ઉંચામાં ઉંચું
જ્ઞાન છે. આ સર્વ પરમાત્મ સ્વરૂપ છે એ વાસના માત્રથી
રહિત થએલ ને જેનો આત્મા સ્વસ્વરૂપમાં ભગતો નિત્ય છે
તેનો અનુભવ છે. જગત ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પરમાત્મા જ
હતા, એટલે પરમાત્માજ્ઞાથી જગત ઉત્પન્ન થયું છે. ઉત્પન્ન
થઇ પરમાત્માથી અલગ રિયત નથી કારણ કે પરમાત્મા
શિવાય અન્ય કાંઈ જગતની સ્થિતિ માટે સાધન નથી ને
જગત નાશ પામતાં પરમાત્મામાં જ લય થાય છે કારણ કે
પરમાત્મા શિવાય જગત લય થયે બીજું કાંઈ અન્ય નથી
કે જેમાં જગત લય પામી રહે. માટે જગત ત્રણે કાળમાં
વાસ્તવ સ્વરૂપે પરમાત્મ સ્વરૂપ જ છે. આપણને એ સમ-

જાતું નથી. જે સમજણ, જે વાસના જે ચિત્તમાં હોય તેવું જગત બાંધે. ભોગ વાસના ચિત્તમાં હોય તો જગત ભોગરૂપ બાંધે, વાસના માત્ર નહીં થાય તો જગત પરમાત્મ રૂપ બાંધે. જ્યાં સુધી વાસના માત્ર, ઇચ્છા માત્ર નાશ ન થાય ત્યાં સુધી જગત એ જ પરમાત્મા છે કે ભિન્ન છે તે સાચી રીતે સમજાતું નથી.

પાંચ ઇન્દ્રિયોના ભોગ તે જ ભોગેચ્છાનું સ્વરૂપ નથી પણ મનના ભોગ રાગ, દ્વેષ, ઇર્ષ્યા એ વિગેરે અનંત છે. હું સૌનું બહું કરું, હું સૌથી મોટો થઈ, હું સૌને ઉપદેશ આપું, હું દાન કરું, હું યજ્ઞ કરું, હું ઇંદ્ર થઈ, હું બ્રહ્મભોક્તા બનું, હું પરમાત્માનાં અમુક રૂપે દર્શન કરું એવી એવી અનેક ઇચ્છાઓ મન કરે છે. ઇચ્છા માત્ર નાશ થયા શિવાય પરમાત્માને ન જ પમાય. ઇચ્છા માત્ર નાશ થતાં પરમાત્મા શિવાય અન્ય કશું રહેતું જ નથી.

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્ ।

મરોચ્છિર્મહતામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥૨૧॥

અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૨૧

અર્થ—આદિત્યોનાં હું વિષ્ણુ છું. પ્રકાશવાળાનાં કિરણવાળો છું. પવનોનાં મરીચિ છું. નક્ષત્રોનાં ચંદ્રમા છું.

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ।

इन्द्रियाणां मनसास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥

અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૨૨

અર્થ—વેદોનાં સામવેદ હું છું. દેવતાનાં ઇંદ્ર હું છું. ઇન્દ્રિયોનાં મન હું છું. પ્રાણીઓનાં ચેતના શક્તિ હું છું.

વિવેચન-વિષ્ણુ ભગવાનની ઉપાસના પ્રસિદ્ધ છે. તેમની ઉપાસનાથી મન શાંત થતું જાય છે ને ભોગવાસના મરતી જાય છે. મને તે દેવની, જેને શ્રદ્ધા પ્રભુ જેસે તેની મુમુક્ષુએ ઉપાસના કરતી. શ્રદ્ધા વિના ઉપાસના ફળાતી નથી. ઉપાસ્ય દેવને પરમાત્મા જ સમજવા. કારણ ઉપાસ્ય દેવના શરીર બીતર તે તે જ ચેતન દેવ પરમાત્મા છે. મૂર્તિ તે આલંબન છે ને ઉપાસ્ય વસ્તુ, ઉપાસનાતું ફળ ફેનાર તે મૂર્તિ બીતર રહેલ ચેતન દેવ છે. મૂર્તિદષ્ટિ, અથવા દેવદષ્ટિ કરી ઉપાસતાં અસ્થ ફળ છે. પરમાત્મ દષ્ટિ મૂર્તિમાં કરતાં તેટલી જ મહેનતમાં મહત્ત્વ ફળ છે. ઉપાસના માર્ગમાં ઉપાસ્ય દેવને બધા દેવોથી મહાન ભગવાન સ્વરૂપ જે પુરાણોમાં વર્ણવ્યા છે તેનું આ જ રહસ્ય છે. મૂર્તિદષ્ટિ ત્યજી ઉપાસક મૂર્તિ કે દેવ શરીર બીતર ચેતન પરમાત્માને જાણે ને બળે. એક દેવ દેવીને બળતાં અન્યને ન નીંદે, અન્યને બળનાર બક્ષાને પણ ન નીંદે, જેમ કાશીએ જનાર વિધવિધ ગામના માણસના પંથ કાશી ખેંચ એક છતાં વિધવિધ છે, તેમ પ્રકૃતિ, ચિત્તની વાસના વિધવિધ હોવાથી પરમાત્મા જ પ્રાપ્તવ્ય હોવા છતાં માર્ગ વિધવિધ છે. જેને જે રીતે તે દેવ દેવી ઉપાસે. સાધક મૂર્તિ ઉપાસના કરતાં જે મૂર્તિ દ્વારા ભગવાન ઉપાસે તે મૂર્તિ બદ્ધ જ સુંદર રાખવી, દષ્ટિ તેને જોવાં જ કરે ને ત્યાંથી ખસવાતું દિલ ના કરે તેવી રાખવી. ચિત્ત દષ્ટિ દ્વારા સ્થિર થાય છે. મૂર્તિની આલુણાલુની જગા સ્વચ્છ સુંદર રાખવી, સારી રીતે અલંકૃત રાખવી. જ્યાં મૂર્તિની ઉપાસના કરવાની હોય તે જગા વિશેષ વિનાની ને મલીન વાતાવરણ વિના જોઈએ. એવી જગાએ મૂર્તિ જોઈએ કે જ્યાં જતાં મન સ્વાભાવીક શાંત થાય, આનંદ યુક્ત

દર્શન એટલે મૂર્તિદર્શન એનું નામ નથી કે જોષને પાછા કરવું. સુંદર વસ્ત્રાણપણ સુકત ચાંત જગામાંની ભગવાનની મૂર્તિ સામું એકા દસે જોવું, ને તે જોતાં ચિત્ત ખીન્ને કરો વિચાર ન કરે તે તપાસવું. આંખ કંટાળે એટલે આંખ મીંચવી. એ આંખ મીંચતાં મીંચેલી આંખે તે જ મૂર્તિ જણાય તે ચિત્ત શુદ્ધ થયાની નીચાની છે. ન જણાય તો પાછા આંખ ઉઘાડી મૂર્તિ સામે એકા દસે જોવું. આ પ્રમાણે વારંવાર કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય. આરતિ ને દીપક અંધારામાં રહેલ મૂર્તિને વિશેષ પ્રત્યક્ષ કરવા છે. વળી ઉપાસ્ય દેવતા નામનો જપ શ્રુષ્ઠ કરવો. હરતાં હરતાં પણ જપ કરવો. ને તે જપ જપતાં મન ખીન્ને ખ્યાલ ન કરે તે જોતાં રહેવું.

ઉપાસનામાં જપ, ને મૂર્તિ ધ્યાન જોટલાં જરૂરી છે તેટલું જ કીર્તન ને કથા શ્રવણ જરૂરી છે. ઉપાસ્ય પરમાત્માના શ્રુણાનુવાદ, તેમની અવતાર કથા, તેમનાં ચારિત્ર્ય, તેમના ભક્તનાં ચરિત્ર ગાવાં, સાંભળવા, ને તે મય મનને કરવું. જે ભજન આપણે ગાઈએ તેમાંનો અક્ષર અક્ષર આપણને લાગુ પડે તેવું ગાવું જોઈએ. જે ગાતા આપણે એકતાર ન થવાય, જે ગાવાનું આપણને સબંધ વિનાનું હોય તે ન ગાવું. જપ, દર્શન, કીર્તન, કથા શ્રવણ એ બધું હરતાં મન ખીન્ને વિચાર ન કરે તે ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે.

આ બધાં ચિત્તની શુદ્ધિમાં જોઈએ રૂચ છે. આ ઉપાસનાનું ફળ સકામ હોય તો ઈચ્છીતની પ્રાપ્તિ ને નિષ્કામ હોય તો ચિત્ત શુદ્ધિ ને તેથી જ્ઞાન, તેમાં પણ જે દેવ વિભૂતિરૂપ ગણાવ્યા છે તેમને સકામતાથી સેવતાં પણ ઈચ્છીતની પ્રાપ્તિ થાય ને ચિત્ત શુદ્ધિ પણ ન્યૂન પ્રમાણમાં મળી નવય તે વિશેષતા છે. કારણ તે ઉપાસ્ય વિભૂતિ

પોતાનો બકત ગમે તે માંગે છતાં બકતનું કલ્યાણ માપ તે , તરફ જ લક્ષ રાખે છે. આ ઉપાસનાનો માર્ગ ત્યારે જ ફળે છે જ્યારે ઉપાસક વૈરાગ્યવાળો હોય છે. ઉપાસકે સત્ય, અહ્યર્થ, અહિંસા, અસ્તેય, ને અપરિગ્રહ પાળવાં જ જોઈએ. છુટક કંપટ, ચોરી, વ્યભિચાર, ધનસંગ્રહ, દેવ ને ધર્મો ને એવાં જ ખીજા દુષ્ટો ને દુર્વ્યસનો સેવતાં ઉપાસના ન જ ફળે. એ બધાંને સેવનાર દેવતાને પોતાના કલ્યાણ અર્થે નથી ઉપાસતો. એ તો દેવનો બકત નથી, એ તો ઇંદ્રિયોનો ને મનનો ગુલામ છે. ઉપાસકે ઉપાસ્ય દેવના બકત થવાનું છે. ઇંદ્રિયોના ભોગના ને મનના દાસ થવાનું નથી એટલે શુદ્ધ નિઃકલંક આરિય શિવાય, વૈરાગ્ય શિવાય કદી ઉપાસના ન જ ફળે. ઉપાસકે વિરોધમાં ઉપાસ્ય દેવમાં અચળ શ્રદ્ધા ધરવી જોઈએ. પોતાના હોષને દૂર કરવા, પોતાનો બકિતનો માર્ગ સરળ કરવા ઉપાસ્ય દેવનો આશ્રય લેવો. ઉપાસ્ય દેવનું અનન્ય શરણ લઈ ઉપાસવા.

આ ઉપાસનાનું છેવટ ફળ એ છે કે સત્યરાયર પરમાત્મ સ્વરૂપ છે. જેવા મૂર્તિમાં પરમાત્મા છે, તેવા આપણા શરીરમાં ભગવાન છે, ને તેવા પ્રાણીમાત્રમાં તે જ રામ છે. પ્રાણી માત્રનાં શરીર મંદીર રૂપ છે. ને તેમાં એતનદેવ સમાન રૂપે વ્યાપક છે. આ જાવ ન આવે ત્યાં સુધી ઉપાસકે ઉપાસના ન જ ત્યજવી. જપ, ખ્યાન, કથા કીર્તન, શુદ્ધ આરિય, અચળ શ્રદ્ધા, યમ નિયમ રૂપ વૈરાગ્ય, સાત્ત્વિક પદાર્થનું સેવન, સાત્સંગ, ને સૌને પરમાત્મ સ્વરૂપ જાણવાનો ને તે વત આચરવાનો અભ્યાસ, આદિ એવે તો ઉપાસના જરૂર ફળે.

આ અભ્યાસમાં જણાવેલ પરમાત્માની વિભૂતિ સેવતાં ચિત્ત શાંત થાય છે. ચિત્તને આનંદ આવે છે.

દાવે ભગવાનની વિશ્વતિ શ્રીકૃષ્ણ દુઃકામાં કહે છે. તેમાંની
૭૨ રૂએ, ૭૨ અનુકૂળ હોય તે ઉપાસવા યોગ્ય છે.

રુદ્રાણાં શંકરશ્વાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરજ્જસામ્ ।

વસૂનાં પાવકશ્વાસ્મિ મેરુઃ શિંખરિણામહમ્ ॥

અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૨૩

શબ્દાર્થ—રુદ્રોમાં શંકર હું છું, યક્ષ રાક્ષસોમાં કુવેર હું
છું. વસુઓમાં પાવક હું છું. પર્વતોમાં મેરુ હું છું.

સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥ ૨૩ ॥

અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૨૪

શબ્દાર્થ—સરોવરમાં સાગર હું છું.

વિવેચન—વિશ્વતિ યોગમાં બધા શ્લોકના બધા ભાગની
બ્યાખ્યા જરૂરી નથી. સાગર પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. સાગર
નંબીર, ગહન ને મહાન છે. સાગરના જળમાં સ્નાન
કરવાથી મન શાંતિ પામે છે. સાગરના કાંઠે બેસી તેના
જળ ઉપર આંખ સ્થિર કરી મનને વિચાર હીન કરવું
આથી અત્યંત શાંતિ થાય છે. દિવસના શ્રમ પછી સાંજે
થોડું સાગર કાંઠે જઈ એકાંતમાં જળ તરફ નજર કરી શાંત
નિર્વિચાર બેસવાથી થોડા વખતમાં જ શ્રમનું દુઃખ
જતું રહે છે ને શરીર ને મન પ્રફુલ્લ થાય છે.

મહર્ષીણાં મૃગુરહં ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્ ।

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ સ્વાવરાણાં હિમાલયઃ ॥ ૨૫ ॥

અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૨૫

શબ્દાર્થ—મહર્ષિઓમાં બૃગુરૂ હું છું, વાણીમાં ઝાહ હું
છું. યજ્ઞોમાં જપ યજ્ઞ હું છું, ને સ્વાવરોમાં હિમાલય હું છું.

વિવેચન-ૐ એ પરમાત્માના નામનો શબ્દ છે. પર-
માત્મા સત્ચરાચર વ્યાપક છે, આકારહીન છે. જેમ વ્યવહાર-
માં પણ પ્રાણીનાં નામ મૂળથી નથી પણ પ્રાણી બીજાં
તેનાં નામ પાડે છે, અથવા તે જગતમાં જેમ પ્રત્યેક પ્રાણી
પદાર્થનાં નામ પ્રાણીઓએ પાડેલાં છે તેમ પરમાત્માનાં નામ
અનેક પડાયાં છે; તેમાં ૐ એ શ્રેષ્ઠ નામ છે. પ્રત્યેક શબ્દના
ઉચ્ચારની શરીર પર, મન પર, ને જગતના પ્રાણી પદાર્થ
પર અસર છે. શબ્દના ઉચ્ચારથી વાતાવરણમાં મોજા
ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્યાં સુધી અચડાય છે તે અસર કરે છે.
ૐ ના ઉચ્ચારથી વાતાવરણ શાંત બને છે. ૐ ના ઉચ્ચારથી
તે બોલનારને ઓછામાં ઓછો શ્રમ પડે છે. ૐ નો ઉચ્ચાર
પ્રાણને ઉદ્ધર કરે છે. ૐ શબ્દમાં કેટલું બળ છે તેનો જપ
કરી મનુષ્ય જીવે. ઓમનો જપ મનને સત્વર શાંત કરનાર
છે. એના જેવો કોઈ વિશેષ સાતિદાતા શબ્દ જ નથી, ને
વળી તે એકાક્ષર પરમાત્માનું નામ છે.

યજ્ઞોમાં જપ યજ્ઞ હું છું. મુમુક્ષુ પ્રત્યેક પોતાની ક્રિયાનું
ફળ જોત નહીં પણ મુક્તિ ઇચ્છે. યજ્ઞ એટલે પોતાનાં
સાધન ને શક્તિનો પરાયે સાધનાનુસાર વ્યય કરવો તે. બીજા
બધા યજ્ઞોમાં સાધનની ખાસ જરૂર છે. ગરીબ તેમજ તવંગર,
અપંગ, કે હરકોઈથી સુખેથી થઈ શકે તે જપ છે. પર-
માત્માના નામનો જપ ગમે તેથી, ગમે ત્યાં, ગમે તેવા સંજો-
ગોમાં પણ બની શકે તેમ છે તેથી તે શ્રેષ્ઠ છે. જપ
પરમાત્માના ગમે તે નામનો કરવો, થોડો વખત એક જપ
વળી બીજો એમ ફેરવવા નહીં. જપ એક રાખવાથી એ
જપ મનને રૂઢ થઈ જાય છે. ને અભ્યાસ વધતાં મનને બીજા
વિચાર ન કરતાં એ જપ જપવાનું સહેજે રૂચે છે. મોટે
ઉતાવળથી જપ થાય, હુડે થાય, ને મનથી થાય. શદ્આતમાં
મોટે જપ કરવાથી આળસ હોય છે ને મોઢાથી બહુ વખત

વિદ્યાના બે પ્રકાર છે. ભોગ વિદ્યા તે મોક્ષ વિદ્યા. જગતના ભોગ મેળવવા, સાચવવા, ભોગવવા વિગેરે ભોગ સંબંધી જે જ્ઞાન છે તે ભોગ વિદ્યા છે. તે વિદ્યાથી જન્મ-મરણનાં દુઃખ ટળતાં નથી. આત્મા પરમાત્માનું જ્ઞાન કરાવી જે જન્મ મરણનું દુઃખ દાબે છે તે અધ્યાત્મ વિદ્યા કહેવાય છે તેથી ભોગ વિદ્યા કરતાં અધ્યાત્મ વિદ્યા શ્રેષ્ઠ છે. ને તે ભગવત સ્વરૂપ તેથી જ છે. સમજેલાથી નહીં સમજાએનું સમજવા માટે પિવેક, પિનવ સહિત જે પ્રત્યોચર રૂપ અહ તા મમતા વિના જે જ્ઞાન અર્થા, મોક્ષ પ્રાપ્તિના માર્ગની અર્થ થાય, કે પરમાત્મ સંબંધી જે વાર્તાલાપ થાય તે પાદ કહેવાય. ને તે પાદ ઓતા વક્તાના હૃદય પવિત્ર કરે છે. જેથી ઉક્તે લૌકીક પાદ વિવાદ જે પોતાની પ્રતિષ્ઠા રથાપવા તે પરને દલ્લે પાડવા માન, ઇર્ષ્યા, ક્રોધ, કાંપ, હન, કપટ, માતુરી વિગેરેથી યુક્ત વાદ થાય છે તે ચિત્તનું મથન કરે છે. કાશા પુણે તે ત્યજવો.

ગાયત્રી હ્રદસામહમ્ ।

અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૩૫

અર્થ:-ગાયત્રી હંદ હૃદમાં હું છું.

વિવેચન:-ગાયત્રી મંત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તેનો જપ લૌકીક ને આધ્યાત્મીક સિદ્ધિને જલદી આપનાર છે.

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ વાણ્ડવાના ઘર્નજયઃ

અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૩૭

અર્થ:-વૃષ્ણ કુળના વાદવોમા વાસુદેવ હું છું. પાંડવોમાં અર્જુન હું છું.

વિવેચન:-આ ગીતા ઉચ્ચ ભૂમિકાથી બોલાએલી છે તેમા આ શ્લોક પુરાવા રૂપ છે. તદરથ રૂપે આ શ્લોક કહેલો

છે. પાંડવોમાં શરીર બળમાં બીમ બળવાન હતા, ધર્મ બળ
 સુધિષ્ઠીરમાં વિશેષ હતું. છતાં અર્જુન ભગવત્ વિભૂતિ
 તેથી જ કહી છે કે ચિત્તની દિવ્યતા તો અર્જુનમાં હતી.
 ચિત્તની અઘોષીકતા, શુદ્ધ ચિત્ત દ્વારા આત્માનો પ્રકાશ
 દેહના આપરણથી ઢંકાતો નથી. શુદ્ધ ચિત્ત એ જ
 આત્માનું ધન છે. મલીન ચિત્ત ભોગ વાસના યુક્ત ચિત્ત
 હોય ને જો અનેક પ્રકારનાં બળ હોય તો તે નકામું છે.
 શુદ્ધ ચિત્તમાંથી જ ચારિત્ર્ય આકર્ષક ઉપજે છે. ભક્તિમાં
 શુદ્ધ ચારિત્ર્યની ખાસ આવશ્યકતા છે. ભોગ પ્રત્યે રાગ
 યવાથી ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે. ભગવાન પ્રત્યે રાગ યવાથી
 ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે. ભોગ ને ભગવાન જાને પ્રત્યે ચિત્ત
 સમાન રહી શકતું જ નથી. જેટલો રાગ જગત ભોગ પ્રત્યે
 વિશેષ તેટલો ભગવાન પ્રત્યે ઓછો. ને જેટલો ભગવાન
 પ્રત્યે વિશેષ તેટલો જગત ભોગ પ્રત્યે ઓછો. સમૂળગો જગત
 પ્રત્યે રાગ મટે ત્યારે સમૂળગો ભગવાન પ્રત્યે યાય. ને ચિત્ત
 બ્યારે પરમાત્માના રાગથી જ કેવળ રંગાય, ને તેમાં ભોગ
 રાગનો છાંટો પણ ન હોય તેવું નામ મુક્તિ. ભગવાન ને
 ભોગ ચિત્તમાં સાથે વસી જ શકતાં નથી, જેમ પ્રકાશ ને
 અંધકાર સાથે નથી રહેતાં. મુક્તિની પ્રવ્ણા હોય તો જગ-
 તના ભોગનો રાગ છોડે જ છૂટકો. ભોગ રાગ રાખતાં છતાં
 મુક્તિ હાથ છે એમ કહે છે તે બૂઠા છે, ઢંબી છે, કપડી
 છે, લોકને છેતરે ને પોતે છેતરાય છે. તે ભક્ત નથી
 પણ વાસનાના કીડા છે.

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥૩૯॥

અખ્યાય ૧૦ શ્લોક ૩૯

સંદર્ભ—હે અર્જુન! સર્વ પ્રાણીનું જે બીજ છે (મૂળ

છે) તે હું છું. એવું એક ચર અચર થત નથી જે મારા વિના હોય.

વિવેચન-પરમાત્માથી સર્વ ઉપજ્યું એટલે સર્વતું ખીજ તો પરમાત્મા જ ને ? ને પરમાત્માથી ખીજ કશાના ઉમેરણ સિવાય કે ખીજ કશાની મદદ સિવાય જગત ઉપજ્યું એટલે જગત વાસ્તવીક રીતે તો પરમાત્મ સ્વરૂપ જ ને ? પરમાત્મા સિવાય ખીજું હવું નહીં તો અત્યારે ક્યાંથી હોય ?

ચર ને અચરનો ભેદ સમજવા જેવો છે. ચેતન પરમાત્મા તો સર્વત્ર વ્યાપક છે. ચર ને અચર સર્વમાં તે સમાન પછે છે. પણ ચરમાં ચિત્ત દ્વારા પ્રકાશિત વિશેષ રૂપે છે એટલે જ ભેદ છે.

આ અધ્યાય પૂર્ણ કરતા પહેલાં વાણીમાં ॐ હું છું, ને યજ્ઞોમાં જપ યજ્ઞ હું છું આ બન્નેનો સાર એ થયો કે જ્ઞાતાએ જ્ઞાતનો જપ કરવો. કેટલાક સાધુ સંત એમ કહે છે કે ॐ એકલાનો જપ સંસારીએ ન કરવો, ત્યાગીએ કરવો. ॐ ને ખીજ નામ સાથે મીલાવી તેથી જા જપ કરવાની રહી પડી છે. હરિઃ ॐ, ॐ નમઃ શિવાય, ॐ શ્રીકૃષ્ણ ચરણું મમઃ એ ને ખીજ જે મંત્રો હોય તેમાં પણ ॐ ને મેળવવો એ સીધું ફળદાતા છે. ઓમ એ પરમાત્માનું નામ છે, તેને એકજી સાથી ન જપવું, શું તુક્યાન જપકે જપે તો યાપ તેનો સચોટ ઉત્તર કોષ કહેવું નથી.

જે પરમાત્મા પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય ને ઓમમાં શ્રદ્ધા ચોટતી હોય તો સુખેથી સંસારી હોય તો પણ રટે. ઓમના જપથી પરમાત્મા જરૂર મળે. તુક્યાન કમ્બુએ ન યાપ. ઉદ્ધવું યોગ યત્રમાં કહેવું છે કે ॐ તો જપ કરવાથી ને ॐ તો બોધક પરમાત્મા તેવું જપ કરતાં ધ્યાન કરવાથી

આત્માનુભવ થાય છે તે તે અનુભવ કરવામાં જે વિધો હોય તેનો નાશ થાય છે.

ૐ નો જપ ગમે તે કરે. સ્ત્રી, શુદ્ધ, સંસારી કે ગૃહસ્થી ગમે તે કરે તો જરૂર તેને લાભ થાય જ. નિષ્કામતા વાળાને જલદી ફળે, સકામતા વાળાને ૐ ના જપમાં સ્વાભાવીક રીતે રૂચી થતી નથી.

ગમે તે પ્રભુ નામનો જપ કરે પણ તેને ખુબ કરવો. રાજ ઓછામાં ઓછા ત્રણ કલાક જપ કરે, ને વધુમાં વધુ જેટલા બને તેટલા, તો મહેનતના પ્રમાણુમા ફળ જરૂર મળે જ. પરમાત્માના નામનું રટણ નિષ્ફળ ન જ બન્ય. નિષ્કામ ઉપાસના કરનાર ગમે તે ભતિ કે આશ્રમનો હોય તો પણ જો તેને પૂર્ણ શ્રદ્ધા બેસે તો ૐ નો જપ તેને લાભ દાયક નીવડે જ.

જપમાં શ્રદ્ધા જરૂરી છે ને તેટલું જ જરૂરી વૈરાગ્ય છે. જપ, અચળ શ્રદ્ધા, ને વૈરાગ્યને સેવતાં ૐ કે બીજું ગમે તે પ્રભુ નામ ઉમંગથી ખુબ રટાય તો શ્રેય જરૂર ફળે. પરમાત્મા સૌના પર દયા કરે, સૌ શ્રેયના માર્ગે ગમન કરે, સૌનું કલ્યાણ થાય એ જ ઇચ્છા. હરિ ૐ તત્ સત્

અવ્યાય ૧૧ મો-વિશ્વરૂપ દર્શન

ગીતા વિચારપૂર્વક જોતા એન કાને કે ૩ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનનો ૩૩ શિષ્ય એ સવા બહુ સુદર ઘેરીથી ચાને છે ત્યેક પ્રકરણ ને ત્યેક મોક સુદર રીતિએ ત્યાં જોઈએ ત્યાં જોઈવાયા છે દિવ્ય આત્માના સવાદમા તે નાહ ની

આ પરિપામી જગત અપરિણામી પરમાત્માથી વિસ્તાર પામ્યુ છે આ માન્ય રાખીએ એટલે જગત રુ છે તેના મે જ જવાળ હોઈ શકે

(૧) જગત પરમાત્મ રૂપ છે (૨) જગત મિથ્યા છે જેમ બાહ્યગરનો એલ મિથ્યા છે પણ બાહ્યગર સત્ય છે તેમ પરમાત્મા સત્ય ગણી જગત મિથ્યા લેખાય

અથવા પરમાત્મા વિવાય અન્ય કંઈ ન હોતુ તેથી પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થએતુ જગત વાસ્તવીક રીતે પરમાત્મ રૂપ કે વિચારમા આ બન્ને સિદ્ધાંત વાસ્તવીક છે ને તે પ્રમાણે દશમા અધ્યાયમા પ્રાણી માત્રની, વસ્તુ માનની બીતર ને બાહ્ય પરમાત્માજ છે પ્રાણી પદાર્થ માન પરમાત્મ સ્વરૂપ છે એ વાત વિશ્વવિદ યોગ કહેતા વિસ્તારથી મહેનાઈ આ જગત પરમાત્માથી થયુ છે, પરમાત્મામા દેખાય છે આપણે સૌ જગતને તો જોઈ જાણી રહ્યાં છીએ પણ પરમાત્માના દર્શન થયા નથી તેથી તે ઇચ્છીએ છીએ પરમાત્મા છે એવુ માનીએ છીએ કયા છે પૂછે તો મ્હીએ છીએ સચરાચરમા વ્યાપક છે વ્યાપક છે છતાં જોયા નથી હમ્મરમા અધ્યાવાળા સૌને પરમાત્મા જોવાની જાનના હોય એ પરમાત્મા ચી રીતે જણાય ? વાસ્તવીક રીતે ચરીરથી જોનાર તો ચિત્ત જ છે, આખા સાજા હોય, ઉઘાડી હોય પણ ચિત્ત

જોવા તરફ ન હોય તો કંઈ ન જ સુઝે. જગત એટલે ભોગનો સમુદાય. ચિત્ત ભોગેચ્છાવાળું હોય તો ચિત્તને જગત જણાય. ચિત્તમાં ભગવત ઇચ્છા હોય તો ભગવાન જ જણાય.

પરમાત્માના દર્શન શી રીતે થાય તેનો આ અધ્યાયમાં બોધ છે. કહેવાય છે કે અર્જુન પરમાત્માનાં અનન્ય ભક્ત હતા, પરમાત્માના નામનો અતિશય જપ કરતા. એટલે અર્જુનનું ચિત્ત સાધનથી નિર્મળ હતું. તેમને પરમપદનો બોધ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ કર્યો એટલે તેમના હૈયામાં ભગવાનનાં દર્શનની કામના ઝળી.

એટલે ચિત્તમાં પરમાત્માનાં દર્શનની અનન્ય કામના વળગતાં ખીજ બધી વાસના નષ્ટ થતાં ગુરૂરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ તેમને વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું.

પરમાત્માનાં દર્શનમાં અનન્ય ભક્તિ, પરમાત્મ દર્શનની અતિશય ઉત્કંઠા, ને ગુરૂરૂપા એ ત્રણ જરૂરી છે. કામના માત્ર નાશ પામે એટલે ચિત્ત પરમાત્મ સ્વરૂપને સહેળે જીવે, આ જોવામાં પણ એ જણાય કે જે જોવાની ચિરંતને કામના હોય.

વાસ્તવીક રીતે તો પરમાત્મા સાકાર નથી જ. કશું છે કે,

મક્ત ચિત્તાનુસારેણ જાયતે મમવાન્ ભજઃ

સત્યરાત્રર વ્યાપક ભગવાન ભક્તના ચિત્તની (ઇચ્છા) અનુસાર જન્મે છે. દર્શન થાય છે.

ચિત્તમાંથી ભોગવાસના માત્ર નષ્ટ થતાં એકાગ્ર ને શુદ્ધ ચર્મોલું ચિત્ત ભગવાનને જે સ્વરૂપ જોવા ઇચ્છે તે રૂપે તે જોઈ શકે. તેથી જ સાધકે કરેલાં દર્શનનાં વર્ણન વિધિવિધ બેદવાળાં હોય છે. અત્યારે પણ ભક્તને તે ઇચ્છે તે પ્રમાણે ભગવાન રૂપ ધરી યોગ્ય કાર્ય કરી આપે છે. આ બધું ચિત્તની એકાગ્રતા, ને વિશુદ્ધતાનું પરિણામ છે. આપું ભગ-

વત્ પ્રાગલ્ભ્ય અદ્ય સમય માટે ને અદ્ય કાર્ય માટે હોય તે ભજા કાર્ય અર્થે પ્રાગલ્ભ્ય હોય છે. ને જે લાખા સમય માટે ધણા કાર્ય માટે પ્રાગલ્ભ્ય હોય છે તે ભગવદ્ અવતાર લેખાય છે.

આ અધ્યાયમા અર્જુને પરમાત્માના દર્શન કર્યા તે પશુ તેમના ચિત્તની જે દર્શન કામના હતી તે અનુસાર કહેલા. ભગવાને કહ્યું કે હું અર્જુન ! જે તને જોવાની કામના હોય તે જો.

જે જગતના ભોગ પ્રત્યે સાચેસાચો અણુગમે આવ્યો રાય ને મુક્તિની સાચી આકાંક્ષા હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા સાચા ગુરુની જરૂર છે ગુરુ વિના ભોધ દેવામા વસતો નથી ગુરુ એટલે બહુ ભજન ગાનાર, કથા સારી કહેનાર, વાક્ય ચાતુરીનાળા કે એવી જ બીજી શક્તિ વાળા નહીં. પશુ ગુરુ એટલે સમર્થ ગુરુ શિષ્યને જગતની કામના હોય તો તે મેળવવાનો માર્ગ બતાવનાર ને મુક્તિની કામના હોય તો તેનો માર્ગ બતાવનાર, શિષ્ય જે પૂછે તે બધાનો મોઢથી ને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ઉકેલ કરનાર ગુરુ કહેવાય. અર્જુનને પરમાત્મ દર્શનની ઇચ્છા થઈ તે ઇચ્છા પૂરી ન કરી શકે તે સાચો ગુરુ ન જ કહેવાય. ભગવાન રામચંદ્ર ને વસિષ્ઠના સંવાદમા પણ તે જ છે. શ્રીરામજીએ પૂછ્યું કે હું મહારાજ ! વિપશ્યીત રાજા મૃગ દેહમા છે એમ કહો છો તો તે બતાવો વસિષ્ઠજીએ તે બતાવ્યો ને તે મૃગને રાજા બનાવી તે દ્વારા પેદા કહેલી સર્વળી હકીકત સાબીત કરી બતાવી ભગવાનની ભક્તિ કરો, નીતિ ને ધર્મમા રહો એવા લખા ઉપદેશથી ગુરુમા શિષ્યને શ્રદ્ધા બેસતી નથી. પ્રાયશઃ શિષ્ય ઉપર એ ગુરુની અચર ચાપ છે કે જે સમર્થ શક્તિવાળા ને જ્ઞાનાનુભવવાળા હોય છે, ચારિત્ર્યવાન હોય છે, ને વૈરાગ્ય ને યોગ શક્તિથી યુક્ત હોય છે.

બાજીગર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે તે ક્ષણિક હોય છે. તેની કાયમી વાસ્તવીક અસર જોનાર પર હોતી નથી.

યોગીના સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થએલ સૃષ્ટિ તેના દૃષ્ટા ને મોકલતો સાચી અસર કરે છે.

ગુરૂની કૃપા હોય તો જ પરમાત્મ દર્શન થાય છે. ગુરૂ અથવા ઈષ્ટદેવની પ્રાપ્તિ ચિવાય જગતની માયા ન જ તરાય. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પોતાની યોગ શક્તિના પ્રભાવથી વિશ્વરૂપનાં દર્શન અર્જુનને કરાવ્યાં.

અર્જુને ગીતામાં વિગ્રહ કરતાં કહ્યું કે ‘શી ખખર કે અમે જીતીશું’ કે દુર્યોધન વિગેરે જીતશે.’ તેના ઉત્તરમાં ભગવાને એમ નથી કહ્યું કે તું જીતીશ, તારા દુશ્મનો તો મારા મારેલા જ છે. પણ ભગવાને કહ્યું કે જો તું હથોડી તો સ્વર્ગમાં જશે. ને જીતીશ તો રાજ્ય વૈભવ ભોગવીશ, માટે યુદ્ધ કર. તે જ અર્જુનને જ્યારે શ્રીકૃષ્ણમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા બેઠી ત્યારે વિશ્વરૂપમાં દેખાડ્યું કે જો દુર્યોધન, બીજા વિગેરેને તો મੈ હથેલા છે. તું નિમિત્ત માત્ર છે. માટે યુદ્ધ કર.

સમર્થ પુરુષમાં પણ જો શ્રદ્ધા ન હોય તો સમર્થ પુરુષે દેખાડેલ અસૌકીક વસ્તુ તે જોનારને ખોટી અસર કરે છે. તેથી જ જેમ જેમ બોધથી અર્જુન ગળતા ગયા ને તેમના હૃદયમાં શ્રદ્ધા ને જ્ઞાન જેમ જેમ ટકતા ગયા ને તેથી યોગ્યતા આવી ત્યારે જ વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું.

શ્રીકૃષ્ણને દુર્યોધન સાથે વીબી માટે મોકલ્યા હતા. ત્યાં કોઈ પણ રીતે સુલેહ કરવા દુર્યોધને ઇચ્છા ન કરી. ઉલ્ટું શ્રીકૃષ્ણને કેદ પકડવા વિચાર્યું. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે ત્યાં સભામાં વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું. તેના ઉત્તરમાં કહ્યું કે હું છે માયાવીની માયાનો. અમે બાણથી ઉત્તર આપીશું. તે દેખાડે છે કે

શિષ્ય પાત્ર હોય તો જ તેમાં બોધ દે. ગુરુ સમર્થ હોય તો જ જ્ઞાન દઈ મુક્તિ મેળવી આપે. ગુરુની સમર્થતા ને શિષ્યની પાત્રતા શિવાય પરમપદ ન જ પમાય. સમર્થ ગુરુ આત્મા ક્યાં મળે ? એ પ્રશ્ન સાધકને રહેજે ઉઠે. ગુરુ આથવા ઇશ્વર દેવનાં સાક્ષાત્ દર્શન શિવાય મુક્તિ ન જ મળે. પ્રથમના ભક્તોની પાસે દેવ ગયેલ છે. ભક્તની ભક્તિથી આકર્ષાઈ દેવ ભક્ત પાસે આવ્યા છે, ભક્ત દેવલોકમાં ગયેલ નથી. પ્રથમ રાજા મહારાજાઓને ત્યાં કે ઇતર સાધકની પાસે ગુરુ ગયેલ છે. એટલે દેવનાં દર્શન ઇચ્છનાર ભક્તે એવી અપૂર્વ ભક્તિ કરવી કે જેથી દેવ તેની પાસે આવે.

આપણે દેવને ક્યાં શોધીએ ? લોકુદ્ધમાં આપણે શી રીતે જાણીએ ? સાધકનું સાચું સાધન એ કે જે દેવનાં દર્શનની ઇચ્છા હોય તેની ખુબ ભક્તિ કરવી. ને સાથે વૈરાગ્ય સેવવો, ગુરુ પ્રાપ્તિ માટે પણ ગુરુ સેવા, વૈરાગ્ય ને ભક્તિ જ જરૂરી છે. સાધકે કડીબદ્ધ થઈ સાધનમાં મગ્ન રહેવું. તેના પ્રતાપે ગુરુ કે ઇશ્વર જેની ઇચ્છા હશે તે તેને મળી આવશે. શુદ્ધ ચિત્તથી અનન્ય બાવે જે દેવ કે ગુરુને આપણે ઝાંખીએ તે દેવ કે ગુરુના હૃદયમાં આપણી ઇચ્છા પહોંચે છે. નિર્મળ ચિત્તવાળાને એક બીજાની મનની ઇચ્છા તુરત જ સમજાય છે. ફક્ત આપણા પ્રયત્ન ને તત્પરતાની જરૂર છે. ૬

અગ્નીઆરમાં અધ્યાયમાં અર્જુને જે જોયું તેનું વર્ણન છે. તેના વિવેચનની જરૂર નથી. પણ અર્જુને ભગવાનની જે સ્તુતિ કરી છે તે સુંદર છે. આપણ સૌ તે સ્તુતિ કરીએ તો તે ભાવવાળી છે. ને પરમાત્મ દર્શનમાં ઉપયોગી છે. તેથી અર્જુનને જ લાગુ પડતા જે શ્લોકો શિવાય બાકીના શ્લોક નીચે આપેલા છે. બીડ વખતે, બપો વખતે, ભગવત્ દર્શનની આકાંક્ષા પુરવા વીનવતાં આ શ્લોકો ઉપયોગી છે.

ભગવાને દિવ્ય ચક્ષુ આપનાથી અર્જુન વિશ્વરૂપ જોઈ શક્યા. આ દિવ્ય ચક્ષુ કેવી દરે તે સમજવા લોકીક દૃષ્ટાંત વિચારવા જેવું છે. યક્ષિણીના સાધનાર આપણા જેવી જ આંખવાળા હોય છે છતાં કોઈના કાગળમાં ઘેર હકીકત હોય તે જાણે ત્યાં જ વાંચતા હોય તેમ બધી હકીકત કહે છે. તેની જ રીતે કેટલાક સાધનાવાળા ચોરી કાણે કેમ કરી તે જાણે પ્રત્યક્ષ હાથ જોતા હોય તેમ કહે છે. કેટલાક સાધનાવાળા પૃથ્વીમાં દાટેલું ધન નજરે જોતા હોય તેમ કહે છે. એટલે આપણી ખુશ્કી આંખ છે તેનાથી જે જણાય તે શિવાય મંત્ર, મણી, ઔષધ કે અનુગ્રહથી બીજી દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે એ નહીં છે. યોગેશ્વરના પણ ઇશ્વર એવા શ્રીકૃષ્ણે બ્રહ્મા અર્જુનને દિવ્ય દષ્ટિ આપી. વ્યાસજીએ સંજયને દિવ્ય દષ્ટિ આપી હતી. દિવ્ય દષ્ટિ એટલે અલોકીક દષ્ટિ. ચર્મ ચક્ષુથી છંતર દષ્ટિ. આ જોવાની શક્તિનો ફેરફાર થવાથી અર્જુનને વિશ્વરૂપનાં દર્શન થયાં.

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वत धर्मगोप्ता

सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥

અખ્યાય ૧૧ શ્લોક ૧૮

શબ્દાર્થ:-તમે અક્ષર છો, તમે શ્રેષ્ઠ છો, તમે બળવાળો છો. તમે અવ્યય છો, શાશ્વત ધર્મના રક્ષણ કર્તા તમે છો, સનાતન પુરુષ આપ છો એમ હું માનું છું.

આ વિશ્વનું છેવટનું આશ્રય સ્થાન છો, તમે અવ્યય છો, શાશ્વત ધર્મના રક્ષણ કર્તા તમે છો, સનાતન પુરુષ આપ છો એમ હું માનું છું.

સ્થાને દુર્ષીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યા
 જગત્પ્રહૃષ્યત્યનુ રજ્યતે ચ ।
 રક્ષાસિ મીતાનિ દિશો દ્રવંતિ
 સર્વે નમસ્યંતિ ચ સિદ્ધ સંઘા ॥

અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૩૬

અર્થ:-હે દુર્ષિકેશ ! તમારા કીર્તનથી જગત હર્ષ પામે છે. ને પ્રીતિ કરે છે, રક્ષે. બધા પામી દિશાઓમાં નામે છે ને સર્વસિદ્ધ સમુદાય નમસ્કાર કરે છે તે યોગ્ય છે.

કસ્માંચ તે ન નમેન્મહાત્મન્
 ગરીયસે મલ્લજોડ્ધ્યાદિ કર્ત્રે ।
 અનંત દેવેશ જગન્નિવાસ
 ભ્રમક્ષરં સદ સત્ત્વરં યત્ ॥

અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૩૭

અર્થ:-હે મહાત્મા ! સર્વથી શ્રેષ્ઠ ને અજ્ઞાના પણ આદિ કર્તા એવા તમને શા માટે નમસ્કાર ન કરે ? હે અનંત ! હે દેવના અધિપતિ, હે જગન્નિવાસ ! જે સત્ અસત્થી પર અક્ષર છે તે તમે છો.

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણ
 સ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાન ।
 વેત્તાસિ વેદં ચ પરં ચ ધામ
 ત્વયા તતં વિશ્વ મનન્ત રુપ ॥

અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૩૮

અર્થ:-તમે આદિ દેવ પુરાણ પુરુષ છો. તમે આ

વિશ્વના પરં આશ્રય સ્થાન છે. તમે જાણનાર છે. જાણવા
ચેલ્ય તમે છે. પરમ ધામ તમે છે. હે અનંતરૂપ! તમા-
રાથી વિશ્વ વ્યાપેલું છે.

વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુણઃ સશાઙ્ક

પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રણિતામદશ્ય ।

નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્યઃ

પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥

અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૩૬

શબ્દાર્થ:-તમે વાયુ, વમ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર, પ્રજાપતિ,
(સર્વના) પ્રણિતામદ છે. તમને હજાર વાર નમસ્કાર છે.
હરીથી વારંવાર પણ નમસ્કાર આપને છે.

નમઃ પુરસ્તાદય પૃથ્થ તસ્તે

નમોઽસ્તુતે સર્વત એવ સર્વ ।

અનંત વીર્યા મિત વિક્રમસ્ત્વં

સર્વે સમાપ્નોપિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥

અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૪૦

શબ્દાર્થ:-તમને આમૃણ નમસ્કાર. પાછળ નમસ્કાર. ને
હે સર્વસ્વરૂપ આપને સર્વ જાણુથી નમસ્કાર. તમે અનંત
શક્તિવાળા, ને અગિત કહેતાં અતુલ પરાક્રમવાળા છે. તમે
સર્વને વ્યાપેલા છે તેથી તમે સર્વ સ્વરૂપ છે.

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય

ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ ગુરુર્નરીયાન્ ।

ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યમ્યધિકઃકુતોઽન્યો

લોકત્રયેઽપ્ય પ્રતિમપ્રભાવઃ ॥

અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૪૩

અર્થ:-અરાવર લોકના પિતા તમે છો. તમે તેના પુત્ર ને મોટામાં મોટા ગુરુ છો. તમારી બરોબર ત્રણ લોકમાં ગ્રાહી નથી તો હું અત્યંત ગ્રામ્યવાણા ! તમારાથી અધિક અન્ય કોણ હોય ?

તસ્માદ્ગ્રણ્ય પ્રણિધાય કાર્યં
પ્રસાદયે સ્વામદ્ગ્રામીશમીચ્છમ ।
પિતેઽ પુત્રસ્ય સર્વેવ સહ્યુઃ
પ્રિય પ્રિયાવાર્હસિ દેવ સોદુમ્ ॥

અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૪૪

અર્થ:-તેથી શરીરને નીચું નમાવી પ્રણામ કરી હું સુનિ કરવા લાયક પ્રભુ આપની હું પ્રશન્નતા યાચું છું. પિતા પુત્રનો, સખા સખાનો, પ્રિય પ્રિયાનો જેમ (અપરાધ) સહે તેમ હું દેવ આપ (મારા અપરાધ) સહન કરવા યોગ્ય છો.

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્ત-
મિચ્છામિ ત્વાં દ્વંદ્વમહં તર્થવ ।
તેનવ રુપેણ ચતુર્મુજેન
સહજ વાહો ભવ વિશ્વમર્તે ॥

અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૪૬

અર્થ:-કીરીટવાળા, ગદાવાળા, હાથમાં ચક્ર ધારણ કરેલા આપને પ્રથમ માફક જોવાને હું ઇચ્છું છું. હું વિશ્વ-મર્તિ ! હું સહજ બાહુ ! તેજ ચતુર્ભુજ રૂપે આપ યાવ.

વિવેચન-આ અલુપ્તતા ૯ સ્તુતિના શ્લોકમાં સર્વ સાર છે. અસાદે દેખાતું આપું અહ્યાં સૂક્ષ્મ રૂપે આપણી સાચું જણાય, અમર આપણી દૃષ્ટિ એવી યાવ કે જેથી નહાની વસ્તુની પેઠે પદાવલ અહ્યાંને જોઈ શકીએ તો અલુપ્તે જે

ચલુ'ંબુ' છે તે જ આપણને જણાય. આ આખું ખભાંડ સીનેમાની શીલ્પ પેડે નિશ્ચીત છે. જેમ પડદા ઉપર સીનેમાની અનેક બોલતી ચાલતી સૃષ્ટિ દ્રોષ ત્યાં ન છતાં જણાય છે ને સંબળાય છે, તેમ પરમાત્મા રૂપી પડદા ઉપર આ જગત રૂપ સીનેમાનું દૃશ્ય હાલતું, ચાલતું ને અવાજ કરતું જણાય છે. સીનેમાના પડદા પર પ્રથમથી ફોટા લીધેલા તેથી ને ફોના-મામની પ્રોટેથી હાલતું ચાલતું ને બોલતું દૃશ્ય જણાય છે. પરમાત્મા અલૌકિક પ્રભાવવાળા છે. સીનેમા ને ફોનામામના શોધક તેમનાથી જ સત્તા ને શક્તિ મેળવેલા છે. તે પરમાત્માની માયા શક્તિના પ્રતાપથી એ પરમાત્મામાં દ્રોષ પણ નિમિત્ત કે કારણ વિના આ સમગ્ર પ્રપંચ દૃશ્ય થાય છે. તે પરમાત્માની બક્તિ કર્યા શિવાય, તેમનું શરણું લીધા શિવાય, લાખો ઉપાય કયેથી પણ આપણને સુખ થવાનું નથી જ.

સચરાચર વ્યાપક નિરાકાર પરમાત્માને સાકાર ચતુર્ભુજ રૂપ બેવા ઇચ્છનારને આ ૬ શ્લોક સારા સ્તુતિરૂપ છે. બીડમાં આવેલાને, ચિંતાવાળાને, ભૂત પિશાચના વળગાડવાળાને, હરકોષ્ટ આપત્તિવાળાને, ઇશ્વરને સાક્ષાત્કાર કરવા ઇચ્છનારને આ સ્તુતિનાં શ્લોકો બહુ ઉપયોગી છે. કહેવાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ સોને બે હાથ વાળા જણાતા. સાધુસંત કહે છે અશ્નું'ને સદા ચતુર્ભુજ ચંપ, ચક્ર, ગદાધારી જણાતા. તેથી જ અશ્નું'ને તે રૂપે દર્શન કરાવવા કહ્યું છે.

સૌને ભગવાનનાં આવા દર્શનની સ્વાભાવીક ઇચ્છા થાય. તે ઇચ્છા શી રીતે પૂરી પડે તે ભગવાન કહે છે =

મકત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવં વિધોડ્ઝુન ।

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥

અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૫૪

અધ્યાય ૧૨ મો ભક્તિ યોગ.

આ અધ્યાય સર કરતા પહેલાં થોડા ઉપોદ્ધાતની જરૂર છે. હું છું એવું સૌ માને છે. હું નથી એવું કોઈ કહે નહિં. હવે આ દેખીતું જગત જે વિધવિધ નામ તે રૂપવાણું છે તે અમુકમાંથી ઉત્પન્ન થએલું ને આખર નાશ પછી અમુકમાં જળવાતું એ આપણે માનીએ છીએ. એ જે અમુક તેને શાસ્ત્રમાં પરમાત્મા કહે છે. એટલે હું, જગત ને પરમાત્મા ત્રણ રહે છે.

હું કહેનાર વ્યક્તિ જગત તરફ ખેંચાય છે ને પરમાત્મા તરફ પણ ખેંચાય છે. સુખ-અખંડ સુખ સૌને જોઈએ છે. મને કદી દુઃખ ન થાય એ પ્રાણી માત્રની ઇચ્છા છે. હવે આપણે સુખને માટે જગતનો આશ્રય લઈએ છીએ ને ત્યાંથી સુખ ન મળે ને દુઃખ મળે એટલે પરમાત્મા તરફ ઢળીએ છીએ. એમ સુખને અર્થે જગત તરફ ને પરમાત્મા તરફ એમ ગડમથલ કરતાં અતંત કાળ જીવના વહી ગયા.

શાંતો, સંતો, ને બહુ વિચાર પુર્વક નક્કી કરેલા આપણા અનુભવ એમ કહે છે કે શાશ્વત સુખ, અખંડ સુખ જેની કામના આપણને છે તે જગતના પદાર્થથી તૃપ્ત થવાની નથી. તેને માટે તો પરમાત્મા જ સાચો આશ્રય છે. કારણ અસ્થિર ને વિનાશી જગત સાચું ને અખંડ સુખ શી રીતે આપી શકે? તો પ્રશ્ન એ ઉઠે કે એ પરમાત્મા શી રીતે પમાય?

એને માટે અસાર સૂધી ગીતામાં વિચાર ચાલ્યો. વિધ-વિધ રસના શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યા. તેમાં જેટલાં પ્રકરણમાં અનન્ય ભક્તિથી પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરાય છે એ વાત કહી. તો એ ઉપરથી પ્રશ્ન એ ઉઠ્યો કે પરમાત્મા ક્યાં છે ને કેવા છે કે જેની ભક્તિ કરી તેમને પમાય. તેનો ઉત્તર થયો કે

પરમાત્મા પ્રાણી માત્રની બહાર ને બીતર સચરાચરમાં વ્યાપક છે. વળી પરમાત્મા અમુક અમુક રૂપે નિભૂતિ રૂપે છે. પરમાત્મા છે એવું જો માનીએ તો પ્રશ્ન એ ઉઠે કે પરમાત્મા સગુણ છે કે નિર્ગુણ ? ને સચરાચરમાં વ્યાપક રૂપે નિર્ગુણ ને નિરાકાર માનીએ ને બક્ત ચિત્ત ઇચ્છાનુસાર સગુણને સાકાર માનીએ તો પ્રશ્ન એ ઉઠે કે આ બે ભેદમાં કેવા સ્વરૂપે પરમાત્મા ઉપાસાય તો પરમાત્મા રહેજે પમાય, બન્ને માર્ગવાળા પરમાત્માને પામે. કારણ પરમાત્માની ઉપાસના કરનાર પરમાત્માને જ પામે. પણ એ બે રસ્તામાં સરળ, સુખે સાધી શકાય તેવો કયો રસ્તો છે, ને તેથી જ સરળતાની અપેક્ષાએ કયો રસ્તો શ્રેષ્ઠ છે એ અભ્યુત્તરનો પ્રશ્ન છે.

ગીતા મંબીર ને રસવાળી છે. આ અભ્યુત્તરનો પ્રશ્નનો ઉત્તર જે બગવાન આપશે તે ઉપર અનેક આચાર્યોએ ખંડન મંડનવાળી ટીકાઓ કરી છે. આપણે તો સમજવું છે ને સમજી આપણું કલ્યાણ સાધવું છે. હવે આ વાત સમજવા પરમાત્મા કેવા છે એ પહેલું સમજવું જરૂરી છે.

પરમાત્મા કેવા છે એનો એક જ ઉત્તર છે કે જેવા આપણે છીએ તેવા પરમાત્મા છે. આ ઉત્તર હંસવા જેવો છે, પણ તદ્દંત સાચો છે. જીસાસુએ તો નક્કી માને કે શરીર એ આપણે નથી. શરીરથી ભિન્ન આપણે છીએ એ નક્કી થયું એટલે પ્રશ્ન એ થાય કે શરીર આપણું છે કે શરીરને આપણને કંઈ સંબંધ જ નથી ? જે એમ માને છે કે શરીર મારું છે, શરીરથી હું કર્તા બોક્તા છું તેને તો પરમાત્મા પણ તેવા જ એટલે સાકાર ને સગુણ જ છે. તેને કદી અંતરથી પરમાત્મા નિર્ગુણ છે એ વાત ઠસતી જ નથી.

एतं सततयुक्ताये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षर मन्वक्तं तेषां के योग वित्तमाः ॥

અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૧

અર્થ - એ પ્રમાણે હંમેશા યુક્ત જે ભક્તો આપને ઉપાસે છે, તે જે અક્ષર અન્યક્તને (ઉપાસે છે) તેઓમા કોણુ યોગવેત્તા છે ?

શ્રી ભગવાન જણાવે છે=

मय्यादेश्य मनो ये मा नित्ययुक्ता उपासते ।

अद्वया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥

અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૨

અર્થ - જે મારામાં મન અરપી નિત્યયુક્ત પરમ શ્રદ્ધા સ પાળ માગી ઉપાસના કરે છે તેઓને હું યુક્ત તમા માણ છું

य त्वक्षर मनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्य च कूटस्थमचल ध्रुवम् ॥

અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૩

सनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति ममेव सर्वभूतहिते रताः ॥

અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૪

અર્થ - પણ જો નિર્દેશ ન થઈ શકે તેવા, અન્યક્ત મર્જવાપી અચિન્ત્ય, કૂટસ્થ, અચળ, ને નિત્ય એવા અક્ષરની સર્વ ઝાંઝીએને સમજ કરી સર્વન સમ શુદ્ધિવાળા, સર્વ-પ્રાણીના હિતમા લાગેલા જે ઉપાસના કરે છે તે મને જ પામે છે

વિવેચન - સચુણુ ને નિર્ણુણુ એ બન્ને પરમાત્માના વિશે પણ છે પરમાત્મા અવ્યક્ત એ બન્ને વિશેષરૂપોમા સામાન્ય

શબ્દ છે એટલે નિર્ગુણને ઉપાસતા કે સગુણને ઉપાસતા
 પચાસ તો પરમાત્મા જ નિર્ગુણ ને સગુણ બન્નેની ઉપાસના
 કરનારને પોતાના ચિત્ત જગત તરફથી જે ચી પરમાત્મામાં
 જોડવાના છે સગુણનો ઉપાસક પોતે પરમાત્મા તરફ જાય
 છે ને તેનો ગુણી પરમાત્મા તે ઉપાસકને પોતા તરફ ખેંચે
 છે એટલે સગુણના ઉપાસકને પરમાત્માને પામવામાં પોતાનું
 ને પરમાત્માનું એક બે બળ જોઈ રહે છે એ માર્ગમાં વિધિ
 આવતા પોતે વિશેષ બળ કરે છે ને પરમાત્માને સહાય
 કરવા વિનવે છે જે તે પામે છે સગુણના ઉપાસકની
 ચિત્ત વૃત્તિ જગત તરફ હોય તો તેને ત્યાંથી ખસેડી પરમાત્મા
 તરફ વાળના તે ઉપાસક પરમાત્માને જ વિનવે છે સગુણને
 ઉપાસક પરમાત્માને પામવામાં પરમાત્માને માથે જ પોતાનું
 તરણ પામણો થઈ નાખે છે તેથી તે ઉપાસકને તારવાનું
 પરમાત્મા સર્વ શક્તિમાનના માથે આવી પડે છે ને તેને
 તારે છે કદાચ તેને પરમાત્માનું અનન્ય શરણ લેવાનું ને તે
 તારશે એવી પરમ શ્રદ્ધા ધરી અન્ય જ્ઞાનો આશ્રય ન
 લેવાનું ને અન્ય કશા તરફ ચિત્ત ન જાય એટલું જ જોવાનું
 હોય છે સગુણના ઉપાસકની ચિત્તવૃત્તિ જગતને ત્યજતા
 તેને પરમાત્માનું આલબ્ધ મોહાદ છે સગુણના ઉપાસકની
 ધૃદ્યો ને ચિત્ત જે જગતના આલબ્ધથી આશરાવાળા ને
 કાર્યવાળા રહેતી તેવી જ તે પરમાત્માના આલબ્ધવાળા
 રહે છે

નિર્ગુણના ઉપાસકને પોતાના બળ ઉપર ઝડપીવાનું છે
 તેનો પરમાત્મા તેને સહાય કરી શકે તેમ નથી વિધેયો
 તે તેને જ્યાંથી શકે તેમ નથી મારણ તે નિર્ગુણ છે નિર્ગુણ
 જ્ઞાના ઉપાસકે ધૃદ્યોનો સવમ બરાબર કરવો જોઈએ ન
 અર્થ પરમાત્મા સર્વમાં છે જાણી સર્વ સાથે સમ ભુદિધી
 રહેવું જરૂરી છે ને તેણે સર્વનું હિત થાય તેવી ક્રિયા કરવી

નોંધએ. એટલે જગતના દિત અર્થે ક્રિયા, ઇદ્રિયોના સંયમ પુર્વક ઉત્કટ વૈરાગ્ય, ને સર્વત્ર સર્વમાં પરમાત્મ શુદ્ધિ આપતું જરૂરી છે. અહીં બ્રહ્મારિમ કહી ભોગોમાં મથગુરૂ રહેતાં બ્રહ્મસ્વરૂપ બોલવા માત્રથી નથી થવાતું તે આ શ્લોકથી ખાસ બજાવા યોગ્ય છે.

કુશોઽધિક તરસ્તેષા મન્યકાસક ચેતસામ્ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્ભિર વાપ્યતે ॥

અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૫

શબ્દાર્થ:-અવ્યક્તમાં જેતું ચિત્ત ચોટલું છે તેઓને કશુંય વિશેષ થાય છે. કારણ કે શરીરીઓથી અવ્યક્ત ગતિ દુઃખે પમાય છે.

વિવેચન:-શરીરી અથવા દેહવત્ શબ્દનો અર્થ આ શરીર માથે છે એવી શુદ્ધિવાળા લેખણું. આ શરીર માથે છે એ માતનાર પોતાને દેહથી ને પરમાત્માથી બિન્ન જીવસ્વરૂપ દેહ વડે કર્તા બોક્તા માને છે. આવા દેહને જગત આશ્રયન નથી ને બ્રહ્મ આશ્રયન રહેજે થતું નથી. તેથી તેની ગતિ બ્રહ્મ પ્રત્યે કરતાં તે બહુ જ મુઝાય છે. તેને બહુ જ કષ્ટ થાય છે.

येतु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्ये नैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥

અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૬

તેપામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસાર સાગરાત્ ।

મમ્નામિ નચિરાત્પાર્ય મય્યાવેશિત ચેતસામ્ ॥

અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૭

શબ્દાર્થ:-પણ જે સર્વ કર્મોં મારામાં સમર્પી, મારા પરાયણ થઈ અનન્ય યોગથી મારે આન કરતાં મને ઉપાસે

છે, તેવા મારામાં જ ચિત્ત સમર્પેલાં છે જેમણે તેમને હે પાર્થ! મૃત્યુ સંસાર સાગરમાંથી હું થોડા જ સમયમાં ઉદ્ધાર કર્તા થાઉં છું.

વિવેચન:-પરમાત્માની ઉપાસના કરનારને પરમાત્મા જ તારે છે. બકતે તે માટે શું કરવું તે હાવે ભગવાન કહે છે.

મય્યેવ મન આધસ્ત્વ મયિ બુદ્ધિ નિવેશય ।

નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અતઃ કર્ષ્યે ન સંશયઃ ॥

અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૪

શબ્દાર્થ:-મારામાં જ મન અર્પે, મારામાં જ બુદ્ધિ જોડે, તો તે પ્રમાણે વર્તવાથી તું ખરેખર મારામાં નિવાસ કરીશ એમાં સંશય નથી.

વિવેચન:-ક્રિયા માત્રનું કારક ચિત્ત છે, એટલે અંતઃકરણ છે. એ અંતઃકરણને પરમાત્મામાં સતત જોડે, એટલે પરમાત્મા શિવાય અન્યનો સંકલ્પ જ ચિત્ત ન ઉઠાવે તે સદા પરમાત્માનું ધ્યાન કરે તો ચિત્ત પરમાત્માને પામે. એટલે સાધકે હરદશ ચિત્તને તપાસવું ને ચિત્ત ભગવાન શિવાય અન્યનો સંકલ્પ, અન્યનો વિચાર, અન્યનું આલંબન, અન્યની ઇચ્છા ન કરે તે જોવું. ચિત્ત આ પ્રમાણે પરમાત્મા શિવાય અન્ય ન જ ઝંખે તો પરમાત્માને જ પામે. કારણ કે નિયમ છે કે ચિત્ત જેને અનન્ય ભાવથી ઝંખે તેને પામે. આ ધ્યાન યોગની વાત કહી. હાવે =

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્તોપિ મયિ સ્થિરમ્ ।

અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છન્તું ધનંજય ॥

અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૬

શબ્દાર્થ:-પણ જો મારામાં ચિત્તને સ્થિર રાખવા તું

સમર્થ ન હો તો અભ્યાસ યોગથી હે ધનંજય ! મને પામવા પ્રયત્ન કર.

વિવેચન:-આઠમા શ્લોકમાં નૈસર્ગિક રીતે ચિત્તને પર-
માત્મામાં જોડ્યું રાખવા કહ્યું. એ પૂર્વનો દૃઢ અભ્યાસ હોય
તેનાથી બને, જેમ સંસારીનું ચિત્ત સ્વાભાવીક રીતે સંસારમાં
લાગ્યું રહે છે કારણ તેનો તેને અભ્યાસ પડી ગયો છે તેમ
તે ચિત્ત પરમાત્મામાં લાગ્યું ન રહે તો તે અભ્યાસની
ખામી છે, તેથી ચિત્તને જગતમાંથી ખેંચી વારંવાર પર-
માત્મામાં જોડવાનો અભ્યાસ કરવો. જ્યાં અંચળ ચિત્ત
જગત તરફ ઢળે એટલે જગતનું ચિંત્વન છોડી પરમાત્માનું
ચિંત્વન કરવા ચિત્તને વાળવું. આ અભ્યાસ યોગ કહેવાય
છે. આવો અભ્યાસ પણ જેનાથી ના બને તે માટે કહે છે:

અભ્યાસેડપ્ય સમર્થોસિ મત્કર્મ પરમોમવ ।

મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્તિદ્વિમવાપ્ત્યાસિ ॥

અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૧૦

શબ્દાર્થ:-(આવા) અભ્યાસમાં પણ જો અસમર્થ હો તો
મદર્થે કર્મ કરનાર આ માટે અર્થે કર્મો કરતાં તું સિદ્ધિને
(મારી પ્રાપ્તિને) પામીશ.

વિવેચન:-આ અધ્યાયની દીકામાં સંપ્રદાય પંડીતોના
બહુ વાદવિવાદ છે. મુમુક્ષુને એ બધાય ત્યાજ્ય છે, ભગવાન
અર્થે કર્મ એટલે જે જે કર્મ સાધક કરે તેનું ફળ
ભગવત્ પ્રાપ્તિ લેજે. તેનાથી થતા કર્મ માત્ર ભગ-
વાન પ્રાપ્તિ અર્થે હોય. તે યોગીના ભોગ અર્થે કર્મ
ન જ કરે. કર્મ માત્ર કાં તો ભોગ અર્થે હોય કાં તો મોક્ષ
અર્થે એટલે ભગવત્ પ્રાપ્તિ અર્થે હોય.

ભગવાન કહે છે ભોગ અર્થે કર્મ ન કરવાં ને મોક્ષ

અર્થે કર્મ કરવાં. મંદીરમાં વાળવું લીપવું એ જ ભગવત્ કર્મ છે એમ સાધક ન જ માને. ભગવાન સર્વત્ર વ્યાપક ઘટઘટમાં રહેલા છે. જડ મૂર્તિમાં રહેલા છે તેવા ને તેથી વિશેષ રૂપે પ્રાણી માત્રમાં છે. એટલે પ્રાણી માત્ર અર્થે સેવા, પ્રાણી માત્રના દિત અર્થે કર્મ તે ભગવાન અર્થે કર્મ છે. ભોગ અર્થે કર્મ કરતાં જ સર્વ દોષો આવે છે. ભગવાન અર્થે, પ્રાણી સેવા અર્થે યતાં કર્મ મોક્ષદાતા છે. મંદીરમાં રહેલી મૂર્તિ અર્થે મંદીરનાં ને એવાં બીજાં કર્મ, ને પ્રાણી માત્રમાં રહેલ પરમાત્માની સેવા અર્થે પ્રાણી દિત કર્મ એ બેમાં પ્રાણી દિત અર્થે કર્મ વિશેષ છે. મૂર્તિમાં પ્રભુને જોવા તે પ્રાણી માત્રમાં પ્રભુને જોવા અર્થે જ છે. માટે પ્રાણી માત્રમાં રહેલા પ્રભુને અવગણી મૂર્તિમાં રહેલા પ્રભુને ન રીઝવી શકાય. પોતાના સાધન ને શક્તિનો પ્રભુ અર્થે ઉપયોગ એ પ્રભુ અર્થે કર્મ છે. ને તે પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે.

अपैतदप्यशक्नोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वं कर्म फलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥

અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૧૧

શબ્દાર્થ:-તે પણ કરવાને તું અસમર્થ હો. તો મારા યોગનો આશ્રય કરી ચિત્તનો નિગ્રહ કરી સર્વે કર્મફળનો ત્યાગ કર.

વિવેચન.-ચિત્તનો નિગ્રહ એટલે ચિત્તને ભોજોમાં જતું અટકાવવું. ને પરમાત્મા તરફ વાળવું, ને તે કરી ચરીર, મન ને વાણીથી જે જે કર્મ કરાય તેના ફળનો ત્યાગ કરવો. જેમ નદીના જળને અમુક જગ્યાએ લઈ જવું હોય તો પ્રથમ જે રસ્તે જતું હોય ત્યાં બંધ બાંધવો પડે ને જે રસ્તે લઈ જવું હોય ત્યાં નહેર ખોદવી પડે, તેમ ચિત્તને પરમાત્મા તરફ

લઈ જવા ચિત્ત જે વિષય તરફ વહેવાના સ્વભાવવાળું છે તેને ત્યાંથી પાછું વાળવા-રૂપી બંધ એટલે વૈરાગ્ય સેવવો જોઈએ. ને પછી ચિત્તને પરમાત્મામાં જોડવા રૂપી અભ્યાસ કરવો જોઈએ, ચિત્ત પરમાત્મામાં જોડાયા છતાં અથવા જોડવાના અભ્યાસ કાળમાં પણ કર્મ તો થાય છે જ. કર્મનું ફળ કાં તો ભોગ હોય ને કાં તો મોક્ષ હોય. કર્મના ફળ ભોગનો ત્યાગ કરવો એટલે મોક્ષ જ અવરોપ રહે.

ત્રેયો હિ જ્ઞાનમમ્યાસાજ્ઞાનાદ્ધ્યાનં વિશિષ્યતે ।

ધ્યાનાત્કર્મફલ ત્યાગસ્ત્યાગાજ્ઞાન્તિર નન્તરમ્ ॥

અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૧૨

સમ્પ્રદાય:-અભ્યાસથી જ્ઞાન ખરેખર કલ્યાણકર છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન ચઢીઆવું છે. ધ્યાનથી કર્મફળનો ત્યાગ (વિશેષ છે), ત્યાગથી તરત જ શાંતિ થાય છે.

વિવેચન:-સંપ્રદાયવાળા આ શ્લોકને રોચક માને છે. વિકાનોને આપણાથી કશું ન કહેવાય. વાસ્તવીક આ શ્લોક સત્યથી ભરપૂર છે. ગીતામાં એકે શ્લોક રોચક નથી. આપણે આ શ્લોક યથાવત્ સમજીએ. ચિત્ત જગતના ભોગ તરફ જાય છે ને પરમાત્મા તરફ જવું નથી તે તેનામાં-સાચું જ્ઞાન અથવા સમજણ નથી તેથી. જે ચિત્ત જગતના ભોગને નશ્વર ને દુઃખદાયી સમજે તો જગત ભોગનો ત્યાગ કરી પરમાત્મામાં જશે. તેથી ચિત્તને જગત તરફથી ખેંચી પરમાત્મા તરફ વાળવાના અભ્યાસ કરતાં ચિત્તને જ્ઞાન થાય, સમજ આવે તે વિશેષ છે. અભ્યાસનું ફળ જ. સમજ છે, જ્ઞાન છે. તેથી જ્ઞાન અભ્યાસ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. જ્ઞાનથી જગતની નશ્વરતા ને પરમપદની પરમાર્થતા સમજાય છે ને પરમાત્માની પ્રાપ્તિની ધગસ જનશે છે. ધ્યાન એટલે ચિત્તનો સતત પ્રવાહ,

જ્ઞાનથી ચિત્ત જગત તરફ ન જવાનો બંધ બાંધ્યો ને ધ્યાન ચિત્તને સતત પરમાત્મા પ્રત્યે બેઠેવડાવે છે એટલે જ્ઞાન કરતાં ધ્યાન પરમાત્મા તરફ વહન કરવામાં વિશેષ ઉપયોગી છે. ને જ્ઞાનનું બીજું પગથીયું પણ ધ્યાનજ થાય છે. ધ્યાન એટલે જ્ઞાનનો સતત ઉપયોગ. આવા જ્ઞાનનું છેવટ ફળ એ છે કે કર્મ માત્ર જે થાય તેનું ફળ જે ભોગ, જન્મ મરણરૂપ સંસાર, આ લોક ને પરલોકના ભોગ તેનો ત્યાગ કરવો. કર્મ ફળરૂપ ભોગના ત્યાગ સિવાય કાંઈ શાંતિ કદી થવાની નથી જ. ગમે તો અભ્યાસી હોય, ગમે તો જ્ઞાની હોય, અગર તો ધ્યાની હોય પણ જો ભોગનો ત્યાગી ન હોય તો તે શાશ્વત શાંતિ ભોગવી શકતો નથી તેથી જ કર્મફળ રૂપી ભોગના ત્યાગીને સર્વથા શ્રેષ્ઠ કહેલ છે. ને તે તદ્દન સત્ય છે. આ જ વાતને દીનદયાળ ભગવાન વધુ સ્પષ્ટ કરે છે. ભક્તનાં લક્ષણ આપે છે. જીઝાસુ રોજ તપાસે કે ભગવાને કહેલાં લક્ષણ મારામાં છે કે નહીં.

લોક સમુદ્ધ ભક્ત કહે, ભજન ગાવાથી, વાજાંત્ર વગાડવાથી, નાચવા કુદવાથી, લીલાઓ કરવાથી, વ્યાખ્યાનો ને કથાઓ કરવાથી ભક્ત મણુવાના નથી. નીચે કહેલાં લક્ષણ ભક્તમાં હોય તો જ તે ભક્ત ભગવાનને પામે. ને તે લક્ષણ વિનાના તો વાસના ને ભોગના રાંક કીડા છે. પોતાની વાસના પુરવા, લોક છેતરવા, દુકાનો લઈ પોતાને ને જગતને ઠગવા જ બેઠા છે. જીઝાસુ તેવાઓના પાશમાં ન પડે. ભગવાને કહેલાં લક્ષણ પોતામાં ઉતારી પોતાની મહેનતથી પોતે તરાય.

નીચેના આઠ શ્લોક અમૃત છે તેને સેવનાર અમર જ થાય.

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ एव च ।

નિર્મમો નિરદકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥

અભ્યાસ ૧૨ શ્લોક ૧૭

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢ નિશ્ચયઃ ।

મય્સર્પિતમનો બુદ્ધિર્યો મદ્રુક્કઃ સમે પ્રિયઃ ॥

અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૧૪

અર્થ—જે પ્રાણી માનવો દેવ કરતો નથી, મિત્ર માનવાનો છે, કાંઈ કહેતા દયાવાનો છે, મમતા ને બદ્ધ કરી રાખે છે, સુખ દુઃખને સમાન ગ્રહીતાર છે લાભવાન છે, સંતોષી છે, અતન યોગી એટલે હમેશાં નિત્યને પરમાત્મા તરફ વાળનાર છે, મન ને ઇન્દ્રિયોનો ચાલ કરનાર છે, દૃઢ નિશ્ચયવાળો છે ને મન ને બુદ્ધિને મારામા અપેલા જેવું છે એવો જે મારો ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।

હર્ષામર્ષં નયોદ્ગેર્મુક્તોઃ ય સ ચ મે પ્રિયઃ ॥

અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૧૫

અર્થ—જેનાથી લોકો ઉદ્ધેગ પામતા નથી, ને જેનાથી ઉદ્ધેગ પામતો નથી, હર્ષ, મર્ષ, ભય ને ઉદ્ધેગથી મુક્ત છે તે મને પ્રિય છે

જનવેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યયઃ ।

સર્વાસ્મપરિત્યાગી યો મદ્રુક્કઃ સમે પ્રિયઃ ॥

અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૧૬

અર્થ—જે અપેક્ષા વિનાનો છે, પવિત્ર છે, સ્વકર્તવ્ય કરવામાં જે રુચી છે, ઉદાસી કહેતા પક્ષપાત વિનાનો તટસ્થ છે, દુઃખ રહિત છે, સર્વ આરબનો ત્યાગ કરનાર જે મારો ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે

નિવેચન—સર્વારબનો ત્યાગ કરનાર એટલે આવી પડેલું કરનાર, પ્રાપ્ત કર્તવ્ય કરનાર. પણ નવું ઉજી ન કરનાર

બક્તને પ્રાપ્ત ન થો ભગવાન છે તે માટે જ તેની સર્વ ક્રિયા
છે. એટલે ખીજા કાષ્ઠ અર્થે કાષ્ઠ કામ ઉભું ન કરનાર.

યો ન હૃમ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।

શુમાશુભપરિત્યાગી મવિત્તમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૧૭

સમ્પ્રદાર્થ.—જે હારી પામતો નથી, જે દ્વેષ કરતો નથી,
ગોઠ કરતો નથી, આઝાદા કરતો નથી શુભ અશુભનો ભાગ
કરનાર છે, એવો જે ભક્તિમાન છે તે મને પ્રિય છે.

વિવેચન.—શુભ એટલે પુણ્ય કર્મ પર્યોક્ત આપનાર છે,
અશુભ એટલે પાપ કર્મ નરક આપનાર છે ભક્તને પર્યોક્ત
મેળવવા નથી. એને તો ભગવાન મેળવવા છે તેથી તે સકામ
શુભ એટલે પુણ્ય કર્મ કરતો નથી. ને અશુભ તો કરે જ
નહી, તેથી તેને શુભ ને અશુભ કર્મનો ત્યાગી કહેવો છે
પાપ કર્મ કરનાર, દુષ્ટ કર્મ કરનાર તો ભક્ત જ ન થઈ
શકે. જેને ભગવાન વ્હાલા છે તે ભક્ત, જેને પાપ વ્હાલુ
છે તે તો પાપી છે. સ્વર્ગમાં કદી અધિકાર હોય જ નહીં
તેમ ભક્તમાં પાપ શુદ્ધિ હોય જ નહીં.

શમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાન યોઃ ।

શીતોષ્ણ સુખદુઃખેષુ સમઃ સજ્જવિવર્જિતઃ ॥

અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૧૮

તુલ્ય નિન્દા સ્તુતિર્મોની સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।

અસિકેતઃ સ્થિરમતિર્મવિત્તમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥

અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૧૯

સમ્પ્રદાર્થ.—શત્રુ ને મિત્ર તરફ સમ, માન અપમાનમાં
(સમ) શીત ઉષ્ણ, સુખ ને દુઃખમાં જે સમ છે, જે આસક્તિ

રહિત છે, નિંદા ને સ્તુતિ જેને સમાન છે, મૌની છે, જે તેથી સંતુષ્ટ રહેનાર છે, નિવાસ અમર આશ્રય ઉપર મમતા વિનાનો, સ્થિર શુદ્ધિવાળો ભક્તિમાન નર મને પ્રિય છે.

વિવેચન—આપણે જોયું છે કે ચિત્ત જ કદાં ને ચિત્ત જ બધું મોક્ષનું બાગી છે. શાસ્ત્રમાં કહેલી તમામ ક્રિયા ચિત્તને અવિક્ષણ કરવા માટે છે. સાધકે જે ક્રિયા ચિત્તને વિકાર ઉત્પન્ન કરે તે ત્યજવી. શાસ્ત્રમાં કૃત્વ્ય અકૃત્વ્ય એ ગણાય છે કે જેથી ચિત્તમાં વિકાર થાય તે અકૃત્વ્ય. જેથી ચિત્ત અવિકારી રહે તે કૃત્વ્ય. આ અધ્યાયમાં ભગવાને તે જ પ્રમાણે ભક્તાનાં લક્ષણ કહ્યાં છે. યતુ, મિત્ર માન અપમાન, શીત ઉષ્ણ સુખ દુઃખ, નિંદા ને સ્તુતિ એ સર્વમાં ચિત્તને અવિકારી રાખવું. બહારની કાંઈ પણ ક્રિયાથી ચિત્તને વિકારી ન થવા દેતાં જે ચિત્તને ભગવાન તરફ વાળે રાખે તે જ પ્રભુ પામે. નટ દોર ઉપર ચઢે છે, વાજાં વાગે છે, સોક અવાજો કરે છે. એ બધા તરફ તે દુર્લક્ષ કરી પોતાના લક્ષ્ય ઉપર તે ધ્યાન રાખે છે. જે લક્ષ્ય ચુકી બીજે લક્ષ્ય રાખે તો પડે. તેમજ ભક્તાનું લક્ષ્ય ભગવાન છે. તેથી જગતના બનાવોથી ચિત્તમાં વિકાર થાય તો ચિત્તની ગતિ જગત તરફ જાય ને ભગવાનના માર્ગથી પડે. ભગવાન સિવાય બીજા બધા તરફ ભક્તે ચિત્તમાં વિકાર ન થાય તેટલું ને તેવું ખપ પૂરતું જ લક્ષ્ય રાખવું. જેથી ચિત્તમાં વિકાર રાખ ને ભગવાન બુલાય તે ભક્તે ત્યજવું, અથવા તે ભક્તે સરેવું. ભક્તાની સાચી સંપત્તિ ચિત્તની અવિક્ષણતા છે. જગતના તમામ પદાર્થના ભોગે પણ ભક્તને જે જાગવી રાખવાનું છે તે ચિત્તનું અવિકારીપણું છે, ચિત્તની અખંડ શાંતિ છે. જગતના પદાર્થ પ્રતિ મમતા ને રાગથી ચિત્તની શાંતિનો નાશ થાય છે, માટે

જે તે રીતે ચિત્તની સ્થિતિને બાંધ ન થાય તે રીતે રહી પરમાત્મા તરફ ચિત્તને હાંકમે જવું એવું નામ બક્ષિત યોગ. જગતના પ્રાણી પદાર્થ કે દ્વિયા બક્ષતના ચિત્તને પરમાત્મા પુત્રાવી જગત તરફ ના પાળે એ જ બક્ષે જોવાતું છે. તેથી સર્વ કાળમાં ચિત્તને અખંડ નિર્વિકાર ધન સ્થિતિમાં રાખી પ્રભુ બળવા જરૂરી છે.

ये तु धर्म्यामृतमिदं ययोक्तं पर्युपासते ।

धद्माना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥

અખ્યાય ૧૨ શ્લોક ૨૦

સમ્પ્રદાય:-જે આ ધર્મરૂપી અમૃતવું કહેલ પ્રમાણે સેવન કરે છે તે મદ્દાવાળાને હું જ જેવું પરમ હું એવા બક્ષા મને અતિશય પ્રિય છે.

વિવેચન:-આ પ્રમાણે બક્ષિતથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કહી. જહારના આચારથી, વૃત્ત આપન કર્યાથી, બજન કીર્તન ગાવાથી તે જેમ તેમ પર્તવાથી, બગવાન ન જ મળે. બગવાનને મેળવવા બગવાને કહેલ આ ધર્મરૂપ અમૃત આચારમાં ઉતારી રમેશમાં ઉતારવું જોઈએ તો જ પ્રભુ પમાય. પ્રભુના નામનો જપ, પ્રભુની કથા, પૂજન, અર્ચન, કીર્તન, વિગેરે સૌ પ્રભુ પ્રાપ્તિનાં સારાં ને જરૂરી સાધન છે. પણ તે સાધન પરમાત્માએ આ કહેલ આરિન્ય પ્રમાણે પર્તાય તો જ રહે. પરમાત્મા સૌને પ્રભુએ કહેલી રીતે બક્ષિત કરવા શુદ્ધિ ને શક્તિ આપે. એ જ પ્રાર્થના.

હરિ: ॐ તત્ સવ.

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतयो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥

અધ્યાય ૧૩ શ્લોક ૧

સંહાર્ય:—હે કુંતીપુત્ર અભ્યુત્થાન! આ શરીર ક્ષેત્ર કહેવાય છે. એને જે જાણે તેને, તે જાણનાર પુરુષે, ક્ષેત્રજ્ઞ એમ કહે છે.

વિવેચન:—ક્ષેત્રજ્ઞ એટલે જીવ જગતમાં ગણ્ય વસ્તુઓ છે. જડ, જીવ, તે પરમાત્મા. બધા મતોનો ઝગડો જીવ તે પરમાત્માના સંબંધ વિષે છે. જીવની વ્યાખ્યા આ શ્લોકમાં બગવાને બહુ સુંદર કરી છે. શરીરમાં રહેનાર જીવની પ્રવૃત્તિ કાં તો ભોગ અર્થે અથવા ભોક્ષ અર્થે હોય છે. ભોક્ષ એટલે ભોગ માગતો અભાવ, વાસના માગતો, ઇચ્છા માગતો જેમાં નાશ થવાથી અખંડ અત્યંત સુખ છે, તે હવે જીવ એટલે ક્ષેત્રજ્ઞ સંજ્ઞા તેની છે કે જેને ભોગની વાસના છે. ભોગ શરીર થકીજ ભોગવાય છે. કર્મ શરીરથી જ થાય છે. એટલે જીવ શરીરને પોતાના ભોગનું સાધન માને છે, કર્મ કરવાના તે ભોગ ભોગવવાના પોતાના સાધન તરીકે જે ક્ષેત્રને જાણે છે તે જીવ કહેતાં ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે. તે જ ચેતન હવે પરમાત્મા જે સર્વમાં વ્યાપક છે તે ભોગની ઇચ્છાથી જીવ સંજ્ઞા પામે છે. ભોગ વાસના નષ્ટ થતાં શિવ સંજ્ઞા પામે છે. હાલે તે વાત સમજાવે છે.

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्व क्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्જ્ઞાનં મતં મમ ॥

અધ્યાય ૧૩ શ્લોક ૨

સંહાર્ય:—હે ભારત! સર્વ ક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્રજ્ઞ પણ મને જાણ્યું. ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞનું જે જ્ઞાન છે તે જ જ્ઞાન છે એમ મું માનું છું.

વિવેચન:-પરમાત્મા, ક્ષેત્ર ને ક્ષેત્રજ્ઞ એમ ત્રણ જગતમાં છે. ક્ષેત્ર જડ, વિકારી ને વિનાશી છે. ને પરમાત્મા ચેતન સ્વરૂપ અવિનાશી છે. તે વિકલ્પ એ ઉઠે છે કે ક્ષેત્રજ્ઞ જડ છે કે ચેતન. તેના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે કે સર્વ ક્ષેત્ર કહેતાં શરીરમાં રહેલ જે ક્ષેત્રજ્ઞ તે હું જ છું. એટલે તે ક્ષેત્રજ્ઞ ચેતન સ્વરૂપજ છે. પણ તેજ ચેતન સ્વરૂપ ભોગે-ચઝાથી યુક્ત થતાં ક્ષેત્રજ્ઞ કહેતાં જીવ સંઝા પામેલ છે. વાદ કરનારને આ ખુલાસામાં તર્ક ઉદયે. મુમુક્ષુ તે તર્કમાં ન પડે. આપણે છીએ તે નક્કી છે. મુમુક્ષુ એટલું સમજે કે જ્યાં સુધી આપણામાં ભોજ્યજ્ઞ ને તે અર્થે ક્રિયા છે ત્યાં સુધી આપણે જીવ છીએ, ને પરમાત્માથી ભિન્ન પણ છીએ. ભોગેચઝા માત્ર દબ્યા સિવાય અહં જહાશિમ ખોલે આપણે પરમાત્મ સ્વરૂપ થવાના નથી, ને જ્યાં ભોગતી વાસના માત્ર નાશ પામી ત્યાં જીવ પણ રહેવાનું નથી, ને જીવપણું નષ્ટ થતાં, ને સિવપણું પ્રાપ્ત થતાં, જીવ સિવ ભિન્ન કે અભિન્ન એ તર્ક જ રહેવાનો નથી. માટે અત્યારે બધા તર્ક થૂકી ચિત્તમાંથી ભોગ પ્રત્યેના રાગ મટી વૈરાગ્ય થાય ને પરમાત્મામાં રાગ થાય તેમ સધળા પ્રવૃત્તિને દોરવી. જીવ સિવ ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે કે ભિન્ના ભિન્ન છે તે આગળ ભેદ લેવાશે. જીવ ને પરમાત્માનો ઉપાધી ભેદ ભેદ છે કે પારમાર્થિક ભેદ છે એ ક્ષણકૂટમાં મુમુક્ષુ ન જ પડે. તેણે તે એક જ વિચારવું કે ભોગો જે દુઃખદાતા છે તેની વાસના શી રીતે ટળે ને પરમાત્મા ચેતન સ્વરૂપ સર્વજ્ઞ વ્યાપક છે તેમાં ચિત્ત અખંડ ચોટવું શી રીતે રહે તેટલું જ જોવું, જાણવું, વિચારવું ને આચરવું. હાલે ક્ષેત્રજ્ઞ સ્વરૂપ કહે છે=

મહાભૂતાન્યહંકારો બુદ્ધિરવ્યક્ત મેવ ચ ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥

રજ્યા દ્વેષઃ મુખં દુઃખં સંઘાતચેતના ધૃતિઃ ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥

અખ્યાય ૧૩ શ્લોક ૬

અર્થઃ:- (પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ એ પાંચ) નદાભૂત, અકંકાર, ભૂદિ, અવ્યક્ત કહેતા પ્રકૃતિ, (પાંચ) મેં દ્રિય તે પાંચ જ્ઞાનેદ્રિય એમ દસ તે અભીઆરમુ' મન એમ) અભીઆર ઇદ્રિયો, તે ઇદ્રિયોના પાંચ વિષયો, પચિત્તા, દ્વેષ, મુખ, દુઃખ, સંઘાત ચેતના, ધૃતિ એ કુંકામાં સવિકાર ક્ષેત્ર કહેવાય છે.

વિવેચન:- એતરમા બી વાવે તે બી ફલે છે. તેમ સરી-રથી કરેલ કર્મ પશુ ફલે છે. સરીરથી ને ને કર્મ થાય તે કામે કરીતે ફલે ને તેને કર્મનો કર્તા જીવ ભોગવે. કહેલ છે કે વાવે તેવું લજો. કરે તેવું પામે. તેથી જીવ સરીરમાં રહી સરીરથી ને ને કરે છે તે તે ભોગવે છે. માટે સરીર ક્ષેત્ર કહેવાય છે.

જ્ઞાન એટલે સમજણ. જેનામાં સમજણ હોય તે જ્ઞાની કહેવાય. વિકારીને વિનાશી સરીરથી જીવ જુદો છે. જીવ ભોગને શી રીતે પામે તે જણાવવા ગીતાસાઅ નથી, પણ ભોગમાં સુખ નથી પણ દુઃખ છે, માટે સાચું સુખ તે પરમાત્મામાં છે. એવું જાણી તે સુખ શી રીતે પ્રાપ્ત કરવું તે ગીતામાં કહેલ છે. સરીરથી જીવ જુદો છે એમ ગીતામાં બહુ રીતે સમજાવ્યું છે. હાલે ને જાનથી જીવ પરમપદ, અખંડ સુખને પામે તે જ્ઞાન કહે છે. જ્ઞાન એટલે જોખી કાઢેલા વાક્યો કે શ્લોકો નહીં. જેમ સરાફને 'ત્વાં' અનેકની ચાપણો હોય છે પણ તે ચાપણો તે સરાફની મુદી. 'નથી જ, પણ સરાફની મુદી, તે છે કે જેનો તે માલિક છે, ને મુદીનું હોવાપણું તેની રંગેરંગમાં વસી તે વાપરી સકે તેમ છે; તેમ

જે જ્ઞાન પુરુષના રંગેરંગમાં વસી આચારમાં ઉતર્યું છે તે જ્ઞાન જ તેવું છે. આચાર વિનાનું જ્ઞાન જ્ઞાન જ નથી. આચાર એ જ જ્ઞાનની પ્રતિમા છે. એટલે જ્ઞાનયુક્ત આચારને જ જ્ઞાન કહે છે. તે હિસાબે બગવાન જ્ઞાનનું લક્ષણ કહે છે. જે પોતાને જ્ઞાની સમજતો હોય તેણે બગવાને કહેલ લક્ષણ પોતામાં છે કે નહીં તે તપાસવાં. મિથ્યા ને કહેવાતા ભોજનથી પેટ ભરાતું નથી જેમ જમ્યા શિવાય ભૂખ નિવૃત્ત થતી નથી તેમ જ્ઞાન આચારમાં ઉતર્યા શિવાય જ્ઞાતિ થતી નથી, હાલે જ્ઞાન કહે છે.

અમાનિત્વમદમ્ભિત્વમાર્હિસા ક્ષાન્તિરાર્જવમ્ ।

આચાર્યોપાસનં શૌચ સ્થૈર્યમાત્મવિનિમદઃ ॥

ઈન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમનહંકાર એવ ચ ।

જન્મમૃત્યુજરાભ્યાધિ દુઃસદોપાનુદર્શનમ્ ॥

અસક્તિરનમિશ્વજ્ઞ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

નિત્યં ચ સમચિત્તત્વમિષ્ટાનિષ્ઠોપપત્તિષુ ॥

મપિ જ્ઞાનન્યયોગેન મક્તિરભ્યભિચારિણી ।

વિચિત્ત દેશ સેવિત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

એતજ્ઞાન મિતિ પ્રોક્ત મજ્ઞાનંયદતોઽન્યથા ॥

અધ્યાય ૧૩ શ્લોક ૭-૮-૯-૧૦-૧૧

શબ્દાર્થ:-અમાનિપણું, અદંભિપણું, અર્હિસા, ક્ષમા, સરલપણું, ગુરુસેવા, પવિત્રતા, સ્થિરતા, મનનો નિમ્ન, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય, અનહંકાર, જન્મ મૃત્યુ, ગૃહા-વસ્યા, ને વ્યાધિ ને દુઃખમાં દોષ દષ્ટિ, પુત્ર, સ્ત્રી, ધર વિગરેમાં આસક્તિનો ત્યાગ તથા તેમાં લપટાઈ ન જવું,

સારા કે નરસા પ્રસંગોમાં નિત્ય ચિત્તને સમ રાખવું તે, વળી અનન્ય યોગથી મારામાં અવ્યભિચારીણી બંધિત, એકાંત જગામાં વાસ. જનસમુહમાં અપ્રીતિ, અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં નિત્ય ત્રેડાર્થ રહેવું, તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થનો બરાબર જાણવું, આ જ્ઞાન કહેવાય છે એથી અન્ય એટલે ઉલટું તે અજ્ઞાન.

વિવેચન:-જેવા બારમા અધ્યાયમાં બ્રહ્માનાં લક્ષણના આઠ શ્લોક અમૃતાષ્ટક રૂપે કહેવાય છે તેવા આ પાંચ શ્લોક જ્ઞાન પંચક છે. બહુ સુંદર છે. જ્ઞાન એ વાકુ ચાતુરી નથી, જ્ઞાન એ લોકોને હેતરી દુષ્ટ વાસનાઓ પુરવાનું હથીઆર નથી. જ્ઞાન એ પારકા ઉપર આઘા બાધી આજસુ નિરૂપી રહેવું તે નથી. આ શ્લોકો બહુ સમજવા જેવા છે. જે આપણે છીએ તે દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન કે શુદ્ધિ કે પંચભૂત તેમાંનું કશું નથી. આત્મ સ્વરૂપ એ જ આપણું સ્વરૂપ છે. ને આપણે દેહ નિજેરથી ને જગતથી અસંગ છીએ, આપણું ધોય, આપણું પ્રાપ્તિય જગતના ભોગ નહીં પણ પરમાત્મા છે. જગતના દેહ ને પદાર્થ આપણાં નથી, આપણું કશું નથી. આપણે સચ્ચિદ્ આનંદ સ્વરૂપ અસંગ આત્મા છીએ. આ આત્માનું લક્ષણ સમજૂતાં એવી સમજણથી જે આચાર વ્યવહાર થાય તેનું નામ જ્ઞાન. તે દાવે ભગવાન કહે છે.

પોતાની પાસે પોતાનું જે કંઈ હોય તેનાથી મોટાઈ તે માનીપણું. આત્મા અસંગનું કશું નથી માટે જ્ઞાનીમાં હોવા-પણાનું માનીપણું ન જ હોય. વિદ્યા, જ્ઞાન, બંધિત કે પદાર્થ દયાનું અભિમાન તેને ન જ હોય, કારણ તે બધાં તેના નથી. દંભીપણું--ન હોય ને હોવાનો ડોળ કરી માન મોટાઈમાં રહેવું તે દંભીપણું છે, તે અસત્ય છે, જ્ઞાનીમાં તે ન જ થોભે.

અદિંસા-પર ને પીડા તે દિંસા. પર ને પીડા ન કરવી તે અદિંસા. આપણાથી કોઈને કશી પીડા ન થાય તે અદિંસા. દિંસાનું મૂળ ભોગેચ્છા, ક્રોધ, ને અજ્ઞાન છે. જ્ઞાનીમાં તે ન

ધટે. અહિંસા શુદ્ધતા અર્થ માટે બહુ મતભેદ છે. જ્ઞાસુએ હિંસા અહિંસા સમજવા પોતાના મનને પોતાનો ગુરુ કરવો. જેથી આપણું ચિત્ત ખેદ પામે તે કાર્ય ન કરવું. પરને પ્રત્યે જે ક્રિયા કરવાથી આપણું ચિત્ત ખિન્ન થાય તે હિંસા સમજી તેનો ત્યાગ કરવો આ રીતે શરૂઆત કરતાં અહિંસાનું વાસ્તવીક સ્વરૂપ તેને સમજાવું જશે જે હિંસા કરે છે તે અહિંસા ન સમજાવી શકે. સત્ય, અહિંસા, અસ્તેય, અહમ્કાર્ય ને અપરિગ્રહ એ પાચેય વ્રત એવા છે કે તેને પંડીતો ન ઉઠેલી શકે, પણ તેને આચરનાર શુદ્ધ આત્મા જ સમજી શકે. જગતના ભોગ કે પ્રતિષ્ઠા માટે નહીં પણ પોતાના કલ્યાણ માટે આ પાચમાથી ગમે તે વ્રત આચરનાર પોતાના વ્રત અનુસાર શું કર્તવ્ય કે શું અકર્તવ્ય તે બરાબર સમજી શકે છે. નિષ્પાપ હેતુ, નિર્વાસનાવાળું ચિત્ત, નિજ કલ્યાણ સાધવાની ઇચ્છાવાળાનો અંતર્યાત્મા જ તેનો સાચો ગુરુ છે. અહિંસા પરમેાધર્મઃ કહેલ છે તે સર્વાંશે સત્ય છે. અહિંસા પાળનાર તે વ્રતની પરાકાષ્ટાએ પરમપદને જરૂર પામે. અહિંસાનું બળ ને તેને પાળવાની રીત તેનો પાળનાર જ સાચી રીતે બધી જણાવી શકે,

આજંવતા-સરળતા ભગવાને જ્ઞાનનાં એકેક લક્ષણ એવાં ચુલ્યાં છે કે તેમાના એકનું પણ પુરું અનુદાન કરે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ-પરમ સિદ્ધિ પમાય. જે હૈયામાં હોય તે વાણીમાં ને તે જ ક્રિયામાં તેનું નામ સરળતા. વિચાર વાણી ને ક્રિયા ત્રણેય એકતાવાળાં જ્ઞાનીનાં જ હોય. ભોમની ઇચ્છાવાળા અજ્ઞાની જ કે ઇક ને કંઈક લાલચે હૈયામાં કંઈક, વાણીમાં કંઈક ને વર્તનમાં કંઈક એમ બુદ્ધ રાખે છે.

સૌચ-એટલે પવિત્રતા. સરીર અપવિત્ર હોય તે સ્નાન વિગેરેથી પવિત્ર થાય. ચિત્તમાં ક્ષોભ યંવાથી ચિત્ત અપવિત્ર

અય છે. જહારની પવિત્રતા સુખ છે. ચિત્તની શાંત નિર્વિકાર પવિત્ર અવસ્થા દૃઢ છે. જીવનું ભોજન ચિત્તની શાંતિ કે અશાંતિ છે. જહારની ગમે તેટલી પવિત્રતા રાખે પણ મન અશાંત હોય તો આપણને જહારની પવિત્રતાનું સુખ નથી થતું, પણ મનની અશાંતિનું દુઃખ જ થાય છે. જહારની પવિત્રતા ધણીવાર દંભ હોય છે, દેખાવ હોય છે, લોકને છેતરવા ને પોતાની વાસના પુરવા હોય છે. ચિત્તમાં વિકાર ન થાય, ચિત્ત દામના વશ ન થાય, ચિત્ત અશાંત ન થાય તે જોવું, આચરવું તે સાચી પવિત્રતા છે. જેમ શરીરને વસ્ત્ર ને જળ વિગેરેથી ઘોવાથી મળ રહિત પવિત્ર થાય છે તેમ ચિત્ત એક ચિત્ત ભગવત્ ભજનથી, કુકર્મના સાચા પશ્ચાતાપથી, નિર્વિકાર અવસ્થામાં બેસવાના યોગાભ્યાસથી પવિત્ર થાય છે. કાયા તો મળ મૂત્રની ભરેલી અપવિત્ર જ છે તેને બલે નવડાવે. પણ શરીર સ્નાન એ જ પવિત્રતા એમ ન સમજવું. ચિત્તની નિર્વિકાર અવસ્થા તે જ સાચી પવિત્રતા છે. શરીરના મળથી ચિત્ત અશાંત ન થાય માટે જ શરીર સ્નાન વિગેરે છે. બાકી જે જરૂરી છે તે તો મનની પવિત્રતા છે.

જગતની ભોમ ધ્રુવિજા ત્યજી પરમપદમાં જવા ક્યારે ધ્રુવિજા થાય છે કે જ્યારે ભોમમાં વાસ્તવીક દુઃખ સમજાય છે. જ્યાં સુધી જે સુખકારક લાગે તે કદી ન જ છૂટે. ભોગો સુખ રૂપ, લાગે તો ભોગો ન જ છોડાય. માટે ભગવાન કહે છે જન્મ મરણ, ધડપણ, દુઃખી ને દુઃખ દેવાવાળા જે ભોગો વાસ્તવીક છે તેના દુઃખનો વારંવાર વિચાર કરવો જોઈ તે છોડવાનું સુવચન બને.

પુત્ર, સ્ત્રી, ધર વિગેરેમાં આસક્તિ ન થવું તે જ્ઞાન કથું. સંસાર ત્યજેથી જ જ્ઞાન થાય તેમ નથી. જંગલ

સેવે જ જ્ઞાન મળે તેમ નથી. ધરખાર ને કુદુંબ છોડ્યા શિવાય જ્ઞાન ન થતું હોય તો જગવાન તે બધામાં આસક્તિ ત્યજવાનું ન કહે. તે બધાં હોય, તેમાં રહેતા હોય એ તેને જ કહેવાય કે તેમાં આસક્તિ ન કર્યે જ્ઞાન થશે. માટે જગત્ કુદુંબ, ધરખાર, હિંમત ત્યજવા ન ઇચ્છે, તેની ઝંખના ન કરે. જે આપણને સુક્તિમાં અંતરાય રૂપ છે, જે દુઃખદાતા છે, તે તો આપણી વાસના છે, તે વસ્તુઓ નથી. વસ્તુમાં આસક્તિ ને મમતા ત્યજવાથી તે વસ્તુઓ છતાં બાધક નીવડતી નથી.

ચિત્તની વૃત્તિને સંસારમાંથી ખેંચી પરમાત્મામાં સતત જોડી તે અબ્યભિચારીણી ભક્તિ કહેવાય છે. તે જ્ઞાનનું લક્ષણ છે. જ્ઞાની પરમાત્મા શિવાય અન્ય કશાને પોતાના માટે ન જ ઇચ્છે. પોતાનું સર્વસ્વ, પોતાનું પ્રાપ્ત્ય પરમાત્મા જ સમજે. સારા નરસા પ્રસંગોમાં ચિત્ત ચળે નહીં તે જ્ઞાનનું લક્ષણ. જગતના બનાવોથી ચિત્ત ફોબ પામે તે આપણી હાર છે. જ્ઞાન વિના ચિત્ત અવિકારી રહી શકે જ નહીં. બહારના બનાવો શરીર, ને ઇન્દ્રિયોના જ પરાભવ કરી શકે છે, આત્માનો નહીં. હું આત્મા છું. એ પાકું સમજાય તો તેવાનું ચિત્ત બહારના બનાવોથી અવિકારી રહે ને હું દેહ, ઇન્દ્રિયો કે ભુક્તિ કે જીવ છું એ ભાવ રહે તો ચિત્ત બહારના બનાવો તે બધાંને અસર કરતાં હોવાથી વિકારી થાય છે, જે અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે. હાલે જગવાન પરમાત્માનું સ્પર્શ કહે છે:-

જ્ઞેયં ચત્તત્રવદ્યામિ યજ્ઞાત્વામૃત મશ્નુતે ।

અનાદિમત્પરં વ્રદ્ધ ન સત્તત્ત્વાસદુચ્યતે ॥

શબ્દાર્થઃ—જે જાણવા યોગ્ય છે તે હું કહીશ જે જાણીને અમૃત (મોક્ષ) મળે છે. તે અનાદિ, પરબ્રહ્મ, તે સત્ કહેવાતું અસત્ પણ કહેવાતું નથી.

વિવેચનઃ—ગીતા કોઈ મતમતાંતરની નથી, સાચું સત્ય છે તે અત્રે કહેવાય છે. પરમાત્મા વૈકુંઠમાં છે તે નથી, પરમાત્મા કૈલાસના શંકર નથી. પરમાત્મા આસમાનમાં છે તે જ નથી. પરમાત્માને અમુક આકારના, અમુક દેશમાં રહેલા, અમુક સમયના, અમુક શક્તિના એમ જે જે રૂપે તેમને કહે છે તે રૂપના જ જ એમ નથી. દેશ, કાળ, ને રૂપથી બાધીત પરમાત્મા ન જ હોય. જે જે રૂપ છે તે તે નાશવંત છે. જે જે જન્મેલા છે તે તે નાશવંત છે. કોઈ શરીર રૂપ પરમાત્મા નથી જ. જેમ કોઈ તરંગ સાગર સ્વરૂપ નથી, તેમ કોઈ પણ આકાર પરમાત્મા રૂપ નથી. સંસાર માત્ર પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ છે તે તે પ્રકૃતિ મૂળ સ્વરૂપે અનાદિ છે. એવી અનાદિ પ્રકૃતિથી પણ પરમ શ્રેષ્ઠ અનાદિ બ્રહ્મસ્વરૂપ તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.

જે ત્રણે કાળમાં હોય તે સત્ કહેવાય. જે ત્રણે કાળમાં ન રહે તે અસત્ કહેવાય. પરમાત્મા સત્ત્વે નથી કહેવાતા કારણ દેખાતા નથી. અસત્ત્વે નથી કહેવાતા કારણ ત્રણે કાળમાં કાઢનાથી પણ તેમને બાધ કહેતાં નાશ થઈ શકે તે નથી. એવું અગમ્ય પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.

સર્વતઃપાણિપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિ શિરોમુખમ્ ।

સર્વતઃ શ્રુતિમહોકે સર્વમાવૃત્ત્ય તિષ્ઠતિ ॥

અર્થઃ—અધ્યાય ૧૩ શ્લોક ૧૩

શબ્દાર્થઃ—તે સર્વત્ર હાથ પગવાળા છે. સર્વત્ર આંખ, માયાં ને મુખવાળા છે. સર્વત્ર તેમને કાન છે. લોકમાં સર્વને વ્યાપીને તે રહે છે.

વિવેચન—આ બ્રહ્માનું—પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. બ્રાહ્મી માગની સ્ત્રીતર ને જહાર સર્વંગ વ્યાપેલા છે. હાવે આ સ્ત્રીક સમજવા આખા બ્રહ્માંડને એક સાગરરૂપ કહ્યો. વિષ વિષ બ્રાહ્મી પદાર્થ તેમાં જળચર રૂપ કહ્યો, હાવે એનો નકરો. આપણે કાગળ ઉપર કાઢીએ તો ગું જણાય ? એક અનંત સંસારરૂપ સાગરમાં હાથ, પગ, કાન, માથાં ચારે તરફ જળમાં તરંગ રૂપે ભાગ્યા જ કરે. તેવાં બધાં હાથ, પગ, કાન, ને માથાં વિગેરેની અંદર ને બહાર પરમાત્મારૂપી સાગર તો ખરા જ. આ બ્રહ્માંડ દષ્ટિએ પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહ્યું. બ્રહ્માંડમાં વ્યાપક પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહ્યું. હાવે દેહ વ્યાપક પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહે છે: =

सर्वेन्द्रियगुणामासं सर्वेन्द्रिय विवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभूत्यैव निर्गुण गुणभोक्तृ च ॥

અધ્યાય ૧૩ સ્લોક ૧૪

સંદર્ભ:—સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણોના તેમાં આભાસ થાય છે. સર્વ ઇન્દ્રિયો રહિત તે છે, તે અસક્ત કહેતાં અસંગ છે. સર્વનું પોષણ કરનાર છે. નિર્ગુણ છે. છતાં ગુણોના ભોક્તા છે.

વિવેચન:—આ સ્લોક બહુ સમજાવાય તેવો નથી. ‘મનની શાંત અવસ્થામાં વિચારી જાતે સમજાય તેવો છે. પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજાય, ને સમજ્યાને આનંદ મનમાં થાય. ખીજાને યથાવત કોઈથી પણ ન કહેવાય. પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના વશ વરતતા પતિ સાથે અંગસંગ સુખ ભોગવે છે. પાતનો પ્રેમ તે જાણે છે. પતિ ન હોય છતાં મનથી તે સુખના ધુટકા પીવે છે. તે તેને ચત્તું સુખ ખીજાને યથાવત જણાવી શકે જ નહીં, તો પરમાત્માને ખીજાને યથાવત શી રીતે કહી શકાય ? આ તો યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન યોગની

આરૂઢ દયામાંથી આટલુંએ વધુ ન કરી શકે છે. ને તે વચા-
વત્ છે પરમાત્મા દેહમાત્રમાં આત્મારૂપ રિયત છે. તેના
વડે ઇન્દ્રિયો ને દેહને પ્રવૃત્તિ ને વિનયો છે. આત્માને પોતાની
ઇન્દ્રિયો નથી તેથી તે ઇન્દ્રિયો રહિત છે. જતાં દેહ ને ઇન્દ્રિયો
આત્મા વિના ન જ નબી શકે તેથી આત્માની ઇન્દ્રિયો પણ
કહી શકાય. દેહમાં રહ્યા જતાં દેહના ધર્મથી આત્મા વિકાર,
વિનાશને પ્રાપ્ત થતો નથી માટે અસંગ છે. સધળું અન્ન
પરમાત્માથી જ થાય છે. સર્વ, વર્ણ, પૃથ્વી સર્વ પ્રભુથી છે
નેથી સર્વનો તે પોષક છે. નિર્ગુણ છે કારણુ ગુણી તો
વિકારી હોય. ગુણના ભોક્તા છે કારણુ જીવ ભોક્તા છે. ને
જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ, વાસના રહિત સ્વરૂપ તો પરમાત્મા છે.
તેથી પરમાત્મા ગુણના ભોક્તા કહી શકાય.

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मवात्तदाविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥

અધ્યાય ૧૩ શ્લોક ૧૫

શબ્દાર્થ:-તે જ્યત માત્રની બહાર ને અંદર છે. ચર તે
છે ને અચર તે છે. સૂક્ષ્મ હોવાથી જાણી શકાય તેમ નથી.
દૂર છે તેમ જ નજીક છે.

વિવેચન:-પરમાત્મા પંચભૂતનું કાર્ય નથી તેથી પંચ-
ભૂતનાં સાધનથી જાણી શકાતું નથી. એને જાણવા લોકીક
સાધન કામ આવે તેમ નથી. જેમ મૂર્છિત કે વ્યસનવશને
પોતાની પાસે પોતાનો સખા હોય જતાં તે તેને જાણી
શકતો નથી ને તેને દૂર સમજે છે, ને મૂર્છા કે વ્યસન ઉતર-
તાં જ પાસે હતો તેને પાસે જુવે છે. તેમ પરમાત્મા અચાન
વશ ચિત્તને પાસે હોવા જતાં ન સમજતો હોવાથી દૂર છે
ને જાનીને અગુજવથી સદા પાસે જ છે.

અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ વિમક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।

ભૂતમત્ ચ તજ્ઞેયં પ્રસિષ્ણુ પ્રમવિષ્ણુ ચ ।

અધ્યાય ૧૩ શ્લોક ૧૬

સમ્પ્રદાય:-(તે પરમાત્મા) જીવ માત્રમાં અવિભક્ત કહેતાં, અખંડ છતાં વિભક્ત એટલે ભાગ પડેલાની પેઠે રહેલા છે. જીવ માત્રના પોષણ કરનાર, આસ કરનાર (નાશ કરનાર), ને ઉત્પન્ન કરનાર તે છે એમ જાણવું જોઈએ.

વિવેચન:-આકાશના ટુકડા થતા નથી. તેા પરમાત્માના ટુકડા શી રીતે આવે. પરમાત્મા પ્રાણી માત્રમાં છે. પ્રાણી માત્રની બહાર પણ છે. માણાના બધા મથકામાં જેમ દોરેા એક ને અખંડ છે, તેમ જડ ચેતન સૌમાં પરમાત્મા એક ને અખંડ છે.

જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસઃ પરમુષ્યતે ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય વિષ્ટિતમ્ ॥

અધ્યાય ૧૩ શ્લોક ૧૭

સમ્પ્રદાય:-જ્યોતિઓની પણ તે જ્યોતિ છે. તમસથી તે પર કહેવાય છે. સર્વના હૃદયમાં રહેલ છે. તે જ્ઞાન છે. તે જાણવા યોગ્ય છે. તે જ્ઞાનથી પમાય તેમ છે.

વિવેચન:-પરમાત્મા સૌના હૃદયમાં રહેલ છે. સૂર્ય, ચંદ્ર જ્યોતિષાળા છે. છતાં તે તેા પરમાત્માના આધારે છે. એથી જ પરમાત્મા જ્યોતિઓને પણ જ્યોતિ દેવાવાળા છે.

પરમાત્માએ જીવ, જન્મ, ને પરમાત્માનું આ પ્રમાણે ટુકડાણમાં યથાવત્ સ્વરૂપ કહ્યું. પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ કહે છે આ યથાવત્ સમજવાથી મુમુક્ષુ પરમાત્મ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત પાવે છે. એટલે જીવ પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપને સમજે છે,

જેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પરમાત્માથી ભિન્ન નથી પણ પરમાત્મ સ્વરૂપ જ છે.

આ તો શ્રીકૃષ્ણે સિદ્ધાંત કહ્યો, આત્મા પરમાત્મામાં ભેદ છે કે અભેદ એ મુમુક્ષુ ન વિચારે. એક શરીરમાં રહેલ આત્મા બીજા શરીરમાં રહેલ આત્માથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન એ પણ ન વિચારે. આ બધા મત મતાંતરમાં એ ન પડે. એટલું તક્ષી સમજે કે આપણે દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ એ સર્વથી પર, અસંગ, ચેતન સ્વરૂપ આત્મા છીએ. ભોગની ઇચ્છાથી દેહનો સંગ કર્યે જીવ સંજ્ઞા પામ્યા છીએ. ભોગેચ્છા છોડ્યે જીવ સંજ્ઞા નષ્ટ થતાં શુદ્ધ સ્વરૂપ થવાય છે.

હાલે જગતમાં તો દેહ ને તેમાં રહેલ જીવ એ બેથી આખો સંસાર ચાલે છે. દેહ એટલે પ્રકૃતિનું કાર્ય. એટલે પરતુ માત્રનો પ્રકૃતિમાં સમાવેશ કરતાં પ્રકૃતિ ને પુરુષ એટલે જીવ એમ એ રહે છે. તેથી પ્રકૃતિ, પુરુષ ને પરમાત્મા એમનો સંબંધ ને એ ત્રણેથી જગત ચી રીતે ચાલતું રહે છે, તે કહે છે. આ બહુ ગહન વિષય છે. વિચારવા યોગ્ય છે. મુમુક્ષુ આ આખા અધ્યાયને વારંવાર વાંચે, વિચારે તો જરૂર લાભ થાય.

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વ્યનાદિ તમાવપિ ।

વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિ સંભવાન ॥

અધ્યાય ૧૩ શ્લોક ૧૯

સમ્પાર્થ-પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બન્નેને અનાદિ જાણ્યું અને શુભ અને વિકારને પ્રકૃતિથી ઉપજેલા જાણ્યું.

વિવેચન-પુરુષ એક છે કે અનેક એ વિષે બહુ મત છે. વિદ્વાનો જે કહે તે શોભે. અનેક પંક્તિઓની વિદ્વતા ને બુદ્ધિ એટલી બધી છે કે આપણે તેમના સામું કશું ન કહી શકીએ.

આપણે તો પોતાના કલ્યાણ માટે ગીતા સમજવી છે. એટલે કોઈ વાદમાં ઉતરવાનું નથી. પ્રકૃતિ ને પુરુષ એ જણાય છે તો પ્રશ્ન એ થાય કે તે ઉત્પન્ન થએલાં છે કે નહીં ને યયાં છે તો તે શામાંથી ઉત્પન્ન થયા છે । ભગવાન કહે છે બંને અનાદિ છે. ને ગુણ પણ પ્રકૃતિના છે. ને વિકાર પણ પ્રકૃતિના છે. હાલે પ્રકૃતિ પુરુષનાં ગુણ કર્મ કહે છે.

कार्यकरण कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥

અભ્યાય ૧૩ શ્લોક ૨૦

અર્થ=કાર્ય ને કરણ એના કર્તૃત્વ માટે પ્રકૃતિ હેતુ કહેતાં કારણ કહેવાય છે. સુખ ને દુઃખના ભોક્તાપણામાં પુરુષ કારણ કહેતાં હેતુ કહેવાય છે.

વિવેચન:-આ જગતમાં જે ચર અચર છે તે બધું કાર્ય છે. કોઈકથી પણ થએલું છે. જે થએલું છે તે કાર્ય ને તે જેનાથી થએલ છે તે એમ કાર્ય ને કારણનું મૂળ પ્રકૃતિ છે. એટલે ચરાચર વિશ્વની ઉત્પન્ન કરનારી આદિ શક્તિ પ્રકૃતિ સર્વની માતા છે. તેનાથી આ વિશ્વ ઉપજે છે. ને તેમાં જ લય પામે છે. જેમ સાગરમાં તરંગ ઉપજે ॥ ને તેમાં શમે છે ને તરંગ સાગરમાં જ રહે છે, તેમ પ્રકૃતિ રૂપી સાગરમાં જગતના અનેક પદાર્થ રૂપી તરંગ ઉપજે છે, તેમાં રહે છે, ને તેમાં શમે છે. એટલે સચરાચરની ઉત્પાદક માતા તે પ્રકૃતિ. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય કે ત્યારે સુખ દુઃખનો અનુભવ કોણુ કરે છે ? શું પ્રકૃતિ જ સુખ દુઃખનો અનુભવ કરે છે ? ભગવાન કહે છે પુરુષ કહેતાં જીવ સુખ દુઃખનો અનુભવ કરે છે. પ્રકૃતિ તો જડ છે. તે અનુભવી શક્તી નથી. અનુભવ તો ચેતન જીવ કરી શકે. એટલે પુરુષ ભોક્તા છે ને

પ્રકૃતિયું કાર્ય એ બોલ્ય છે. પુરુષ બોલતા ને પ્રકૃતિ બોલ્ય છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ પુરુષની જોડી થઈ. તે બન્ને અનાદિ છે. પુરુષ કહેતાં જીવાત્મા જન્મ મરણ ને દુઃખના પ્રવાહમાં સાથી પડે છે તે સમજવા આ વિવેચન મુંઢર છે.

આપણને સંસારનો રોગ લાગ્ય પડ્યો છે. તેમાથી છી રીતે છૂટાય એ વિચારવાનું છે. પ્રકૃતિ ને જીવાત્મા પરમાત્મામાંથી છી રીતે ઉપજ્યા, ક્યારે ઉપજ્યાં અગર તો પરમાત્માની, પેઠ તે પણ સદા સત્ સ્વરૂપ છે? એ બધા તર્કો આપણે ન કરવા. આપણે તો રોગ સાથી થયો નથી જાણવો, રોગ છી રીતે ટળે તે જાણવું ને આચરવું છે. આ સંસાર રોગની ખુબી એ છે કે જે જે રોગની શોધમાં ને વાદવિવાદમાં પડ્યા તે રોગ ટાળી ન સક્યા ને જીવના ફેરામાંથી છુટી ન શક્યા. હાલે પુરુષ કહેતાં જીવાત્મા છી રીતે ભોગ ભોગવે છે તે કહે છે.—

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ મુક્તે પ્રકૃતિજાન્યુગાન્ ।

કારણં ગુણસજ્જોડસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ ॥

અધ્યાય ૧૩ સ્લોક ૨૧

અર્થ—પ્રકૃતિમાં રહેલો પુરુષ પ્રકૃતિથી થએલા ગુણોને ભોગવે છે. સારી નરસી યોગિમાં તેના જન્મનું કારણ ગુણનો સંગ છે.

વિવેચન.— પુરુષનો પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે એ સંબંધી બહુ મત છે. કહેવાય છે કે વેદાર્ત એકલાના આવરામાં જ ૪૬૦ મત બિન્ન બિન્ન છે. એ બધી વિક્કાનોની પ્રસાદી છે. આપણે તો સમજીને તરવાનું છે. તેના માટે આ સ્લોક એ કહે છે કે પ્રકૃતિના એટલે સંસારના ભોગો જો ભોગવે તો જન્મમરણ રહે. જો એ ત્યજ્યા સિવાય,

ભોમ માનવી વાસના ત્યજ્યા સિવાય આ સંસારના દુઃખનો
પાર ન જ આવે. મન, વચન ને કર્મથી બોગ ત્યજ્યા
સિવાય અખંડ સુખ ન જ મળે.

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥

અખ્યાય ૧૩ શ્લોક ૨૨

‘શબ્દાર્થ:-પાસે રહી જોનાર, અનુમોદન આપનાર,
પોષણ કરનાર, ભોક્તા, મહેશ્વર ને પરમાત્મા આ શરીરની
અંદર રહેલ પરમ પુરુષ કહેવાય છે.

વિવેચન:-જગત, પુરુષ ને પરમાત્મા એમ ત્રણ નહો
થયાં, તેમાં જગત ને પરમાત્મા વચ્ચે પુરુષ છે. પુરુષ જગતના
ભોગ ઇચ્છે તો જન્મ મરણના ચંદ્રમાં પડ્યા કરે. તે વાત
પહેલાં કહી. હાલે કહે છે જો તે જ પુરુષ જગતને ન ઇચ્છે,
ભોગ માનવી વાસનાનો સમૂળનો સાગ કરી પરમાત્મા
પરાયણ થાય તો તો તે જ પુરુષ પરમાત્મ પદને પામે. કારણ
પરમાત્મા પુરુષથી દૂર નથી. સુકિત કે જન્મ મરણ જીવના
હાય છે. જન્મ મરણ એટલે ભોગ ભોગવવા તે. શરીર પર
વસ્ત્ર પહેરવું કે નહીં તે જેમ આપણી મુન્સરી તેમ જીવને
શરીર ધરવું કે નહીં તે તેની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે
છે. ભોગ ભોગવવા હોય તો શરીર ધરે, ને ન ભોગવવા હોય
તો પરમપદને પામે. જીવની ભોગેચ્છા એ જ જન્મ મરણનું
કારણ છે. સારે ચંદ્રા એ યાવ કે પરમપદ પામવાનું મૂકી
જન્મ મરણ રૂપ સંસાર દુઃખ કેણુ ઇચ્છે? આપણુ સૌ
એવી જ ઇચ્છાવાળા છીએ. ખરજીવું યએલ માથુસ નાણે
કે તેને ખંજવાળવાથી દુઃખ થવાનું છે છતાં ખંજવાળે
છે ને દુઃખી થાય છે. ખંજવાળવાની કાણીકે લહેરમાં તે

પછીનું પારાવાર દુઃખ પામે છે. તેમ ભોગના ક્ષણીક સુખ પાછળ આપણે અનંત દુઃખ વેઠીએ છીએ. ઇન્દ્રિયોના ભોગ પાછળ મન તણાય છે. મન પાછળ પુરુષ તણાય છે. ભોગાધીન પુરુષ ઇન્દ્રિયો ને મનનો ગુલામ થાય છે, તે જ્યાં ખેંચે ત્યાં ખેંચાય છે. તે જ ઇન્દ્રિયો ને મનને પોતાને વશ રાખી પોતાના શ્રેયમાં લગાડે તો પુરુષ તરે. ઇન્દ્રિયો ને મન વશ કર્યા શિવાય લાખો ઉપાયે પરમપદ ન જ પમાય.

હાવે તે પરમપદ—પરમાત્માને પામવાનો ઉપાય કહે છે—

ધ્યાનેનાત્માનિ પश्यन्ति કેચિદાત્માનમાત્મના ।

અન્યે સાંદ્ધ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥

અધ્યાય ૧૩ શ્લોક ૨૪

અર્થ—કેટલાક આત્મામાં આત્મા વડે આત્માને ધ્યાનથી જુવે છે. બીજા સાંખ્ય યોગ વડે, ને અન્ય કર્મયોગથી (જુવે છે).

વિવેચન—આત્માને આત્માથી એટલે શુદ્ધ ચિત્તથી આત્મામાં એટલે પોતામાં જુવે છે. આ ધ્યાન યોગ સમજવા જેવો છે. ધ્યાન એટલે એક જ પ્રકારના વિચારનો પ્રવાહ. આત્માને જોવાની ઇચ્છાવાળા આત્મા શિવાય અન્ય સર્વનો વિચાર ત્યજે, જે કંઈ દ્રવ્ય છે તે સર્વથી ચિત્તને ખેંચે. જેમ ફોનોગ્રામની શોધ કરનાર તેનો વિચાર કરતા બીજા સર્વ વિચારને ત્યજે છે, ને ત્યારે જ બધા બીજા વિચાર ત્યજવાથી શુદ્ધ થએલ બુદ્ધિમાં ફોનોગ્રામની શોધ રૂપી વિચાર સ્પુરે છે, તેમ આત્માની યોગ કરવા ઇચ્છનાર મુમુક્ષુ અન્ય તમામ વિચાર ત્યજે તો તેની શુદ્ધ થએલ બુદ્ધિમાં આત્મા સ્પુરે. આત્મા સમજાય. મનના બધા વિચાર રોકી એક તરફ વાળવાની શક્તિ જેનામાં હોય તે આ ધ્યાન યોગથી આત્માને જાણે.

ખીનમાં તેવી શક્તિ ન હોય તે સાંખ્યયોગ એટલે આત્મા ને જગતનું લક્ષણ સમજી આ આત્મા નહીં, આ નહીં એમ વિચાર કરતાં અનાત્મનો ત્યાગ કરતો પ્રયત્ન કરતાં આત્માને પામે. આત્માને જાણે. એ પણ જોને શક્તિ ન હોય તે કર્મ-યોગથી આત્મા પામે. એટલે તેવો સાધક જે કંઈ કર્મ કરે તેનું ફળ આત્માની પ્રાપ્તિ ઇચ્છે, આત્મા શિવાય અન્યની ઇચ્છાથી કોઈ કર્મ ન કરે. જેમ વફાદાર નોકર જે કંઈ તે ધણીના લાભાર્થે કરે તેમ આત્માને જાણવાની ઇચ્છાવાળો જે કંઈ તે આત્મા અર્થે કરે. ખીનું કશું ન ઇચ્છે. ન લે.

अन्ये विषमजानन्तः श्रुत्वान्यैर्मय उपासते ।

तेऽपि चाति तरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥

અખ્યાય ૧૩ સ્લોક ૨૫

શબ્દાર્થ:-ખીનએ। આ પ્રમાણે ન જાણતા ખીન પાસેથી સાંભળી ઉપાસે છે. તેઓ પણ સાંભળેલામાં પરાયણ થએલા મૃત્યુને તરી જાય છે.

વિવેચન:-જગતના ભોગ નહીં પણ પરમાત્મા પામવા યોગ્ય છે એવો નિશ્ચય કરી તેમને પામવા પ્રયત્ન કરનારના તથ્ય બાગ પાડ્યા. જ્ઞાન યોગી, સાંખ્ય યોગી, ને કર્મયોગી. હાલે જે જગતને પરમાત્માનું સ્વરૂપ પોતે જાણતા નથી તેવા ખીન પાસેથી તે સાંભળી પરમાત્માની ઉપાસનામાં પરાયણ રહે તે પણ પરમાત્માને પામે. પહેલા ત્રણમાં જગત પ્રત્યે વૈરાગ્ય મજબુત નોઈએ. આ ચોથામાં વૈરાગ્ય અધુરું હોય તેવાનો સમાવેશ છે. તેવાઓ પરમાત્માની ઉપાસના કરે. ઉપાસનાથી વૈરાગ્ય વધે ને પરમાત્મામાં રાગ યતો જાય. એમ મયતાં મયતાં પરમાત્માને પામે.

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજઙ્ગમમ્ ।

ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ સંયોગાદ્વિદ્ધિ મત્તર્પમ્ ॥

અખ્યાય ૧૩ શ્લોક ૨૬

અર્થઃ—જે કંઈ વસ્તુ સ્થાવર યા જંગમ ઉત્પન્ન થાય છે તે હે બરત્રેષ્ટ અર્જુન ! ક્ષેત્ર ને ક્ષેત્રજના સંયોગથી થાય છે.

વિવેચનઃ—ક્ષેત્ર ને ક્ષેત્રજના સંયોગથી સત્ચરાચર જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે. ક્ષેત્ર એટલે પ્રકૃતિ ને ક્ષેત્રજ એટલે પુરુષ તેથી પ્રકૃતિ ને પુરુષના સંયોગથી સર્વ ઉપજે છે.

સમં સર્વેષુ શૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ॥

વિનશ્યત્સ્વ વિનશ્યન્તં યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥

અખ્યાય ૧૩ શ્લોક ૨૭

અર્થઃ—પરમાત્માને સર્વ પ્રાણીઓમાં સમાન રહેલા, વિનાશીઓમાં અવિનાશી જે જુએ છે તે જ જુએ છે.

વિવેચનઃ—આ શ્લોક સમજવા જેવો છે. પરમાત્મા સર્વમાં સમાન છે એ સાચું જી રીતે તેવિચારીએ. પરમાત્મા એટલે ચેતન તત્વ. ચેતન સર્વના વ્યાપક છે. પથ્થરમાં ને મહદામાં પણ ચેતન તત્વ ખરું જ. જ્યાં જ્યાં વસ્તુ છે ત્યાં ત્યાં ચેતન છે. માટીમાં, સુકા ધાસમાં પણ ચેતન ખરું. ચેતન વિના કોઈ પણ વસ્તુ હોઈ શકે જ નહીં. વિષ્ણુના તારમાં જેમ સર્વના વિષ્ણુત વ્યાપક છે તેમ સત્ચરાચર જગતમાં ચેતનદેવ છે. વિષ્ણુના તારમાં વિષ્ણુત સમાન રીતે વ્યાપક છતાં નાના જોશમાં મોટો પ્રકાશ ને મોટામાં મોટો તેમ ચેતન સર્વના વ્યાપક સમાન રીતે છતાં અંતઃકરણ જેવું, તેવું પ્રકાશે છે. જડમાં પણ તે જ ચેતન દેવ છે. રાજા, રંક,

કીડી, કુંજર ને ઘઘાના દેહમાં પણ તે જ છે. બેદ બધે અંત કરણને લીધે છે. અંતઃકરણ જ ચેતનના પ્રકાશને ઝીલી પ્રકાશે છે. કાચના ગોળાના બેદને લીધે વિજળી રંગ ખેરંગી વિચિત્ર જણાય છે, ને વિધવિધ ગોળાથી વિધવિધ જણાય છે પણ જેમ વિદ્યુત સર્વજ્ઞ વ્યાપક, અખંડ, એકરસ છે તેમ ચેતન સર્વજ્ઞ વ્યાપક, અખંડ, એકરસ છે. આ પ્રમાણે તે ચેતન દેવને અખંડ, એકરસ, સર્વજ્ઞ વ્યાપક જાણે તે તે ચેતન દેવ ઘણને પામે.

ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય કે એ ચેતન કર્તા છે ? પ્રકૃતિ તો જડ છે તે કશું ન જ કરી શકે. એ ચેતન કર્તા હરે તો ચેતન ભોક્તા, વિકારી ને વિનાશી હરે. ને પુરુષ વાસ્તવીક રીતે તો તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ચેતન જ છે. ઇચ્છાવશ થવાથી, પ્રકૃતિ રૂપી શરીરમાં રહેતાં જીવપણ્યને પામવાથી કર્તા, ભોક્તા બેખાય છે. વાસ્તવીક તે કર્તા કે ભોક્તા કોઈ કે કર્તા, ભોક્તા પ્રકૃતિ છે ને પુરુષ તે કર્તા ભોક્તાપણું પોતામાં માની બેઠે છે એ શંકા થાય છે. ને પ્રકૃતિ બ્યારે જડ છે ત્યારે પોતાની એળે કર્તા ભોક્તા શી રીતે બની શકે ? આ બધી શંકાનું નિવારણ એક પછી એક કરે છે. તેમાં કહે છે કે ક્રિયા પ્રકૃતિ કરે છે. ને આત્મા અથવા પુરુષ અકર્તા છે. તે વ્યત્ કહે છે.

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मान मकर्तारं स पश्यति ॥

અધ્યાય ૧૩ લોક ૨૯

શબ્દાર્થ=સર્વ પ્રકારે કર્મો પ્રકૃતિ વડે જ કરાય છે. તેમજ આત્મા અકર્તા છે એમ જો જાણે છે તે જ જાણે છે.

નિવેચન:-પ્રત્યેક ક્રિયા શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન શુદ્ધિ વિગેરેથી ને બીજા સાધનથી થાય છે. એ બધાંય પ્રકૃતિનાં કાર્ય

છે તેથી પ્રકૃતિ સ્વરૂપ છે. તેથી સર્વ ક્રિયાની કર્તા પ્રકૃતિ
 ઠરી. બુદ્ધિ કર્મની પ્રેરક છે. બુદ્ધિ સંસ્કાર આધીન છે.
 એટલે પારતીક વિચાર કરતાં પ્રકૃતિ કર્તા ઠરી. સારે જીવ
 એટલે શું ? જીવ કર્મનો પ્રેરક રૂપે કર્તા ખરો કે નહીં એ
 મત રહે છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત ને અહંકાર એ ચારના
 મનુષ્યપને અંતઃકરણ કહે છે. તેને ચિત્ત પણ કહે છે. ચેતન
 આત્માનું એ અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબ તેને કેટલાક જીવ કહે છે.
 ચેતન આત્માના આબાસ સહિત અંતઃકરણ તેને બીજા જીવ કહે છે
 એમ જીવ વિષે અનેક વ્યાખ્યાઓ છે. આપણે તેમાંથી
 એટલું સમજવાનું છે કે શુદ્ધ આત્મા તો અસંગ છે. કર્મનો
 કર્તા પણ નથી, તેમ કર્મનો પ્રેરક પણ નથી. ને જે શુદ્ધ
 આત્મા તે જ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. શરીરમાં રહે માટે
 આત્મા, પ્રજાડમાં વ્યાપક માટે પરમાત્મા.

હાલે વિચારીએ તો ક્રિયા માત્ર પ્રાણસહિત ને પ્રેરક-
 સહિત બેથી સાધન વડે થાય છે. ચિત્ત કહેતાં અંતઃકરણ તે
 રાસના ને પ્રાણનું બનેલું છે. કર્મમાગનું કર્તા કે પ્રેરક
 તે જ છે. આત્મા તો અસંગ ને દૃષ્ટા છે. તેથી જ ચિત્તમાં
 પ્રેરકાર થવાથી ક્રિયામાં ફેર થાય છે. એક માણસ
 ડાહ્યો ને શાંત છે. તે વ્યસન કરે છે. એટલે ગમે તેમ
 બોલે છે ને વર્તે છે. તે જ જણાવે છે કે વ્યસનનાં પરમાણુઓ
 ચિત્તમાં પ્રવેશવાથી વાણી વર્તનમાં ફેર પડ્યો. અંદર તો
 પુરૂષ તો તેનો તે જ છે. પુરૂષમાં જો ફેર થતો હોય તો
 પુરૂષ વિકારી ને વિનાશી ફેરે. પણ આપણ તો બચપણમાં,
 છુવાનીમાં, જહાપર્યામાં તેના તે જ છીએ. માટે આત્મામાં
 વિકાર નથી. તેથી ચિત્ત જ વિકાર વચ છે. ને કર્તા તથા
 બોક્તા પણ ચિત્ત છે. ને તે ચિત્તનું કર્તા બોક્તાપણું
 આત્મા પોતાનામાં માની લે છે તેથી તે ચિત્ત બદલે છે તેથી
 પોતાને બંધન માને છે.

ચોપાટ રમનાર સોકટીને પોતાની બિન્ન સમજે છે. પ્રતિપક્ષી સોકટીને ધા કહે છે તો તે ધા પોતાને થયા જેવું દુઃખ રમનાર જેમ લેખે છે તેમ શરીર, ઇન્દ્રિયો ને ચિત્તના વિકારોને આત્મા પોતાના લેખે છે. તેથી કર્તા બોક્તાપણું ચિત્તને છતાં આત્મા તે પોતાને લેખે છે.

તો ચિત્તમાં કર્તા બોક્તાપણું સ્વતંત્ર છે એ પ્રશ્ન થાય છે. ચિત્ત તો 'પ્રકૃતિનું' કાર્ય છે. પંચ મહાભૂતનાં સૂક્ષ્મ રૂપથી ઘસેલું છે. જે પ્રકૃતિનું કાર્ય છે તે વિકારી, વિનાશી, ને પરતંગ છે. ચિત્તમાં સ્વયંશક્તિ નથી પણ ચેતન આત્માના સાનિધ્યથી ચિત્તમાં સત્તા સ્થુતિ વિગેરે આવે છે. ચિત્ત બોમો ઇચ્છે ને બોમો બોમો લ્યાંસુધી તેનું સ્વરૂપ કાવમ છે. ત્યાં સુધી એક દેહ છોડી બીજા દેહના ધારણરૂપ જન્મ મરણ તેને છે, જેને આત્મા જુલથી પોતાનાં સમજે છે. ચિત્ત બોમ વાસના ત્યજે તો ચિત્ત અચિત્ત બનતાં ચિત્ત જેવું રહેતું જ નથી. એક ચેતન આત્મા જ શેષ રહે છે, જેને મુક્તિ કહેવાય છે. તો શંકા એ થાય કે એ ચિત્તની ઉત્પત્તિ શામાંથી, શા કારણથી, ને કેવી રીતે? આ શંકામાં મુમુક્ષુ ન ઉતરે. ચિત્ત શી રીતે મરે તે સમજવું ને આચરવું. ચિત્ત કર્તા ને બોક્તા છે. તે મરે તો મુક્તિ. વાસના ત્યાગ એ જ તેની મુક્તિ. વાસના ત્યજવા ને પરમાત્મામાં લીન થવા ચિત્તને અભ્યાસમાં જોડવું. ચિત્ત કર્તા છે એ નક્કી કરતાં કર્તા પણું પ્રકૃતિને આપ્યું તે નક્કી થયું ને આત્મા અકર્તા છે તે પણ નક્કી થયું.

. यदा भूतपृथग्भावमेकस्य मनु पश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपश्यते तदा ॥

શબ્દાર્થ-જ્યારે જીવ, માનસ, પ્રજ્ઞક રૂપો એક (પરમાત્મા) માં અધિષ્ટિત, મુએલા છે, તે તે (પરમાત્મા)થી જ્યાં વિસ્તાર (વિદિતો) થએલો છે એમ, તે અગ્રજવચ્ચે, ત્યારે, તેને પ્રજ્ઞ પ્રાપ્તિ થશે. ॥૭૦ ॥૧૬ ॥ ૧૬ ॥ ૧૧૧૧ ॥ ૧૧૧ ॥ ૧.૧. ॥

વિવેચન-કાવ્ય માત્રા પ્રકૃતિ સ્વરૂપ છે. આત્મા સર્વમાં એક જ છે. વ્યાપક પરમાત્મા જ આત્મા સર્વમાં પ્રાપ્ત છે. તે પરમાત્માથી જ પ્રકૃતિ છે. ને પ્રકૃતિ પરમાત્મા જ, લય પામે છે. એ પ્રમાણે જોને યથાવત, સમગ્ર તો અગ્રજવચ્ચે અભ્યાસના બળે કોણે કોણે સુખ, ॥૭૦ ॥૧૬ ॥ ૧૬ ॥ ૧૧૧૧ ॥ ૧૧૧ ॥ ૧.૧. ॥

આ કહેવું સહેલું છે. મોટે ભાગે પ્રજ્ઞકરૂપ, ત્ય મવાય વારંવાર પ્રિયા કરવાથી, ભોળા, સાવલી, પડછાને મનમાંથી વીણી વીણીને, શબ્દવાથી, ઉલ્કટ જોરાત્મક સેવન કરવા રૂપ તપ કરવાથી, ને, પરમાત્મામાં, શિવને જોડી, પ્રાપ્તવાથી, કાચે કરી, કષ્ટ, જાતો, સજ્જ, સ્તર, સ્વપ્ન, ॥૭૦ ॥૧૬ ॥ ૧૬ ॥ ૧૧૧૧ ॥ ૧૧૧ ॥ ૧.૧. ॥

મિતેને સ્વચારમાંથી જિજ્ઞાસુ પરમાત્મામાં જોડવામાં છે. તે સ્વરૂપ દુઃખરૂપે મિથ્યા છે, પ્રકૃતિના કાર્યમાં છે. જન્મ મરણ દેવમાળા, છે. માટે શિવને વેશમાંથી, અસેવામાં છે. તે શિવને, પ્રદેશમાંથી, આલંબનનત હોય તો શિવે આલંબન વિના સહી-ચક્રમાંથી, મોટે કરીદેવચાર, તરફ દર્શશે. તેથી આલંબનરૂપ પરમાત્મામાં, વચ્ચેના અલંબન કરે છે. ॥૭૦ ॥૧૬ ॥ ૧૬ ॥ ૧૧૧૧ ॥ ૧૧૧ ॥ ૧.૧. ॥

અનાદિત્વાર્નિગુણત્વાત્પરમાર્થ મેવ્યયઃ ॥ ૧૧૧ ॥ ૧૬ ॥ ૧૬ ॥ ૧૧૧૧ ॥ ૧૧૧ ॥ ૧.૧. ॥
શરીરસ્યોપિ કોન્તેય ન કરોતિ ન ક્ષિપ્યતે ॥ ૧૧૧ ॥ ૧૬ ॥ ૧૬ ॥ ૧૧૧૧ ॥ ૧૧૧ ॥ ૧.૧. ॥

અધ્યાય ૧૩ સ્લોક ૭૧
શબ્દાર્થ-આ અવિનાશી પરમાત્મા અનાદિપણથી ને નિર્ગુણપણથી શરીરમાં રહેલા હોવા કુંતીપુત્ર અર્જુન! (કુંજ) કરતા નથી, (કયાથી) લેવાતા નથી.

જો "યથાસર્વગત" સૌક્ષ્મ્યાદાકોશો નોપલિપ્યતે ।

જો "સર્વજ્ઞાવહિયતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥

શબ્દાર્થો-સર્વ જગ્યાએ પ્રસરેલ-છતાં, સ્વપ્ન-હોવાથી

જેમ આકાશ લેખાતું નથી તેમ સર્વજ્ઞ દેહમાં હોવા, છતાં

આત્મા લેખાતો નથી ।

યથાપ્રકાશયત્યેકઃ કુત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ।

જેવું કેવળી, તથાઃ કુત્સ્નં, પ્રકાશયતિ, ભારત ।

શબ્દાર્થો-જેમ એક સૂર્ય આ બધા જગતને, પ્રકાશીત

કરે છે તેમ જોવા (આત્મા) આખા દેહને હે ભારત ?

અકાશીત કરે છે.

વિવેચનઃ-આકાશ એક છે, અખંડ છે, સર્વમાં છે. ને

સર્વમાં હોવાથી અંડીત થયા જેવું જણાયું છે, આખીંડીત

એકરસ છે. તેમ પરમાત્મા એક છે, અખંડ છે. ને સર્વમાં

સે હોવાથી અંડીત થયા હોય, પૃથક બાવને પાંચા હોય

તેમ જણાય છે. ચેતન તત્ત્વ એક જ છે. તેના બીજા કાષ્ઠથી

ન જ પેડે. આકાશ જે પ્રકૃતિનું કાર્ય છે તેના બાજ નથી

જિડી શકવાનો, પરમાત્માના બાજ શી રીતે પડે શકે ।

જેમ આકાશમાં સૂક્ષ્મ છે તે ત્યાં રૂક્ષાં હુવેન ધંડળને

અકાશીત કરે છે, તેમ પરમાત્મા જ્યોતિર્મય રૂપે રૂક્ષા

જગતને સત્તા સ્ટુતિ ॥ આપી રેલા છે. દેહને સંતો સ્ટુતિ

આપે તથા આત્મા સંતો પામે ॥ અર્જુન વિધિને સંતો સ્ટુતિ

આપે તથા પરમાત્મા સંતો પામે. સર્વ ગિત્વ ને આનંદ

સ્વરૂપ આત્મા પરમાત્મામાં છે. તથા આત્મા પરમાત્મામાં

બેદ નથી. આત્મા ને પરમાત્મા બન્ને ચેતન સ્વરૂપ છે, બે વસ્તુ પૃથક છે કારણ બન્ને અસામ્ય છે. ને બન્નેની વચ્ચે ત્રીજી વસ્તુ છે. જેમ બે પાણીનો બેદ માટી વિગેરેથી જ થાય, પણ પાણીથી ન જ થાય, તેમ આત્મા પરમાત્માનો બેદ ખીજી વસ્તુથી પણ થાય તેમ નથી. આ વાત વિચારવા જેવી છે. આપણે એને સમજીએ. જગતમાં જડ ને ચેતન બે છે. ચેતન ચેતનમાં બેદ માનીએ, ચેતન ચેતનને પ્રથક માનીએ તો પ્રશ્ન એ થાય કે જે ચેતનમાં જડથી પ્રથકતા આવી કે ગીળ ચેતનથી, બે ચેતનને જડ છુદાં ન જ પાડી શકે. કારણ જડ વિકારી, વિનાશી ને અસત છે. ચેતન અવિકારી, અવિનાશી ને સત છે. બે ચેતનને ગીળું ચેતન છુદું ન પાડી શકે. જેમ બે પાણીને ગીળું તેવું જ પાણી છુદાં ન પાડી શકે.

જેમ માળાના મણા મણકામાં એક જ સુવરનો તાર છે, તેમ આખા જગતમાં ચેતન તત્વ એક જ છે. જેમ પ્રત્યેક મણકામાં સુતર છે, ને મણકે મણકે સુતર એમ અલગ બાંસે છતાં સુતર એક ને અખંડ છે તેમ દેહે દેહ આત્મ તત્વ નોખું એમ બાંસે પણ આત્મ તત્વ એક ને અખંડ છે. આત્મ તત્વના બામ યી રીતે પડે ? કાણુ પાડે ?

હતાં આમાં વિદ્વાનોના મણા મત છે. સૌ શુદ્ધિ અનુસાર પોતાનો મત સિદ્ધ કરે છે. આપણે એ ઝઘડામાં નથી પડવાનું. આપણે તો એ સમજવાનું કે ચિત્તમાંથી વાસના માગતો ક્ષય થયા દિવાલ, રાત ને વૈરાગ્યને ઉત્કટ રીતે સેવા દિવાલ કદી પરમ શાંતિ સવાની નથી. ચિત્તને વાસના રૂઢિત કરવા મહેનત કરવાની છે. અને જો થયે તો આત્મા આત્મા વચ્ચે બેદ છે કે અભેદ, આત્મા પરમાત્મા સિન્ન છે કે અભિન્ન તે પોતાની મેળે સમજાયો. અનુભવીઓનો અનુભવ

એક જ હોય છે પણ જીન અનુભવીઓના તર્કમાં જ બોદ તે ઝડપે
હોય છે. સ્વાનુભવમાં બોદ ન હોય. તર્કમાં બોદ હોય. પંડીત
યવાથી, તિમ્મ બુદ્ધિ હોવાથી, સાચના યાતા હોવાથી આત્માના
અનુભવી હોઈ શકાયું નથી. જેમ પાણી જેમાં થઈ પસાર
થાય તેના સંસ્કાર પાણીમાં આવે છે તેમ પંડીતો ને
વિક્કાનોતું કથન તેમની જે વાસના ચિત્તમાં હોય છે તે દ્વારા
આવેલું હોવાથી બોદ પડે છે. બિન્ન બિન્ન વાસનાવાળા
ચિત્તનું કથન બિન્ન બિન્ન હોય છે, ને વાસના રહિત ચિત્તને
અનુભવ એક જ હોય છે.

આપણે તો આપણું ચિત્ત વાસના રહિત કરવાનું છે,
ને તે થયે બીજું કરવાનું કે જાણવાનું રહેશે નહીં.

માટે તિષ્ઠામ કમ કરવાં, પરમાત્માની ભક્તિ કરવી,
વૈરાગ્ય સેવવો, જ્ઞાનનું સેવન રાખવું, ને નિર્વિચાર થોડા
વ્યાસનો અભ્યાસ રાખવું. આટલું કરવાં જરૂર શાંતિ પમાશે.

અર્થે વૃષ્ટિ મો. ગુણમય વિભાગ યોગ.

૧. આત્મારૂપ સુધી આપણે જોઈએ. આત્મારૂપ નિત્ય છે ને મુક્ત છે. ચિત્તને જાણવું છે. કર્મને નિર્મલતા, શોધના ચિત્ત છે. આત્મા તે ચિત્તના પ્રમાણ, પોતાના ગુણ, જે તેથી ચિત્તના બંધનને જોવાનું પ્રવૃત્તિ સાધે છે. એ આત્માસ, જેને જે પોતે નથી તેણે પોતાને જાણવું તેનું નામ આત્માસ. આત્મા કર્તા, શ્રેયકર્તા, જે શ્રદ્ધાનુભૂતિ, તે જો, ચિત્તને છે. જો તે પોતાનામાં આત્મા આત્માસથી તે જાણે છે. એ આત્માસ શાથી થાય તે જાણના, તે જોવાનું. તે જોવાનું તે જોવાનું વિચાર ગીતામાં જોયું છે. તે આત્માસ, દાણવાના આત્માસ, ઉપાય આત્મારૂપ સુધી કલા. ચિત્ત પ્રકૃતિનું કાર્ય છે. પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક છે. ચિત્તમાં જે પ્રકારના સંસ્કાર હોય તે પ્રકારનું કાર્ય તે કરે છે. જગતની પ્રત્યેક વસ્તુમાં અમુક ગુણ હોય છે. ને તેનું સેવન કર્યું આવેલું તેને આત્માસ જોઈએ. આપણે ગમે તેવા શાસ્ત્રા હોય એ જોઈએ વ્યસન સેવાએ તો આપણાં કર્મ ને વાળી તે વ્યસનના સંસ્કાર અનુસાર થાય. એટલે ચિત્ત ગુણમય છે, ને ગુણવચ્ચ છે. ગુણ્ય તથા ગુણ છે. સત્, રજસ, ને તમોગુણ. જગતના તમામ પદાર્થ, પ્રાણી આ તથા ગુણમય હોય છે. ચિત્ત વાસના રહિત કરવા માટે ચિત્ત શાના સેવનથી શોધ થાય છે. ને શાના સેવનથી અર્થાત થાય છે એ સમજવું જરૂરી છે. પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થના સંસ્કારમાં આવતાં તેની અક્ષર આપણને થાય. જ. જેમ જળમાં તાપેલ પથેરો-મોજા ઉત્પન્ન કરે છે, ને તે આપણા જળને અક્ષર કરે છે, તેમ જગતમાં પ્રત્યેક જળની ક્રિયા જગતનાં પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થને અક્ષર કરે છે. પ્રાણી જે બોલે છે, જે કરે છે તેનું કારણ તે પોતે નથી, તેનું ચિત્ત છે. ને તેનું ચિત્ત જગતનાં અસંખ્ય

[illegible]

જાણના ભગવાને આ અધ્યાય આરંભે છે. ને જે દેહ, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણથી હું અસંગ આત્મા છું, નિલ મુક્ત, સત્ ચિત્ આનંદ સ્વરૂપ છું એમ સમજે છે તેના પણ આચાર ને સ્થિતિ ભગવાને કહે છે.

પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક છે. ને જગતમાત્રની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિથી જ છે. એટલે જગતના તમામ પ્રાણી પદાર્થ ત્રિગુણાત્મક છે. તે વાત ભગવાને પ્રથમ સમજાવે છે.

મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્ગર્ભ દધામ્યહમ્ ।

સંભવઃ સર્વભૂતાનાં તત્તો મવતિ ભારત ॥

અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૩

રાખ્દાર્યઃ—મારી યોનિ મહદ્ બ્રહ્મ છે. તેમાં હું ગર્ભ થું છું. તેથી હે ભારત ! સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

વિવેચના—આ ત્રિગુણાત્મક જગત પાંચ ભૂતનું બનેલું છે. એ પાંચ ભૂતો કય પામે તે, ને જે ઉવદ તે પ્રકૃતિની સામ્યાવસ્થા એટલે મહદ્ બ્રહ્મ કહેવાય છે. જગતનું ઉવદ તે. જગત ઉપજે પણ તેમાંથી. પણ તે પોતાની મેળે જગત ન ઉત્પન્ન કરી શકે. પરમાત્મા ગર્ભ થકે ને જગત ઉપજે. યોનિ એટલે ઉત્પત્તિ કરવાનું સ્થાન. પરમાત્માના સાનિધ્ય માનથી, પરમાત્માના સંકલ્પ માત્રથી જગત ઉપજે. તેને જ લોકીક બાળામાં ગર્ભ થકું છું એ સંદેહમાં કહ્યું. એક બાજુએ સંકલ્પથી સૃષ્ટિ કરી દેખાડે એક યોગી સંકલ્પથી સૃષ્ટિ ઉપજાવે. તો પરમાત્મા જે યોગીના યોગેશ્વર, સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે તેના સંકલ્પ માત્રથી સૃષ્ટિ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

સત્ત્વં રજસ્તમ હતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિ સંભવાઃ ।

નિબદ્ધન્તિ મહાબાહો દૈહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥

અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૫

તેથી ઉત્પન્ન થએલાં જાણુ. હે કુંતીપુત્ર અભુત્તા તે જીવાત્માને
કર્મ સંગથી બાધે છે.

વિવેચન:-રાજ, એટલે પ્રીતિ. રજોગુણથી કર્મમાં ને
ભોગમાં પ્રીતિ ને આસક્તિ થાય છે. રજોગુણ કર્મમાં પ્રેરે
છે. અપ્રાપ્તની ઇચ્છા તે તૃષ્ણા કહેવાય છે. ને મેળ-
વેણું વિનાશ ન પામે ને સદા રહે તે ઇચ્છાને આસંગ
કહેવાય છે. તે આસક્તિ કહેવાય છે.

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં મિદ્ધિ મોહનં સર્વં દેહિનામ્ ।

પ્રમાદાહસ્યનિદ્રામિ સ્તન્નિવપ્નાતિ ભારત ॥

અભ્યાસ ૧૪ શ્લોક ૮

શબ્દાર્થ:-જણુ તમોગુણ સર્વ જીવોને મોહ કરનાર
અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલ જાણુ. તે હે ભારત ! પ્રમાદ, આળસ
ને નિદ્રા વડે બાધે છે.

વિવેચન.-તમોગુણથી અજ્ઞાન, આળસ, પ્રમાદ ને નિદ્રા
થાય છે.

સત્ત્વં સુખે સંજયતિ રજઃ કર્મણિ ભારત ।

જ્ઞાનમાશ્રય તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥

અભ્યાસ ૧૪ શ્લોક ૯

શબ્દાર્થ:-સત્ત્વગુણ સુખમાં જોડે છે, રજોગુણ હે ભારત !
કર્મમાં જોડે છે ને તમોગુણ જ્ઞાનને આવરણ કરી પ્રમાદમાં
જોડે છે.

વિવેચન.-જગતમાં ગ્રાણી ને પદાર્થ જો છે. ગ્રાણી ને
પદાર્થ બંને ત્રિગુણાત્મક છે. જેનામાં જે વિશેષ હોય તે
બીજાને આપે. જાણુ કે અજાણુ ગ્રાણી પદાર્થમાં રહેલ ગુણ
બીજાને અસર કરે છે. સત્ત્વગુણથી સુખ થાય, રજોગુણથી

પ્રકૃતિ યાપ ને તમોગુણથી પ્રભાવ ને જ્ઞાનનું આવરણ યાપ, આ પ્રકૃતિનો અબાધીત નિયમ છે. જે જે ગુણવાળા પ્રાણી પદાર્થનું સેવન કરવામાં આવશે તે આપણે પામીશું. સુખની ઇચ્છા હોય તો સત્વગુણી પ્રાણી પદાર્થનું સેવન કરવું. કર્મની ઇચ્છા હોય તો રજોગુણી પ્રાણી પદાર્થનું સેવન કરવું. આજસ, મોઢ, નિદ્રા, અજ્ઞાન વિગેરેની ઇચ્છા હોય તો તમોગુણી પ્રાણી પદાર્થનું સેવન કરવું. ક્યાં પ્રાણી પદાર્થનો સંગ ને સેવન. ત્યજવાં ને કાતું સંગ ને સેવન કરવું એ જ્ઞાત્યુએ પોતે પોતાની જરૂરીઆત પ્રમાણે ગોઠવી લેવું. ક્યાં પ્રાણી પદાર્થ સત્વગુણી છે, ક્યાં રજોગુણી છે, ક્યાં તમોગુણી છે એ ગીતામાં કહેવાશે ને ખીજા ગ્રંથોમાં પણ છે. કાંઈ પણ પ્રાણી પદાર્થમાં એક જ ગુણ હોતો નથી. ત્રણે ગુણો હોય છે. પણ જેમાં જે વિશેષ હોય તે ગુણવાળા પ્રાણી પદાર્થ કહેવાય છે. કીડીથી જઠા પર્વત તમામ શરીર ત્રણ ગુણના ઓછા વધતા પ્રમાણનાં પંચભૂતનાં બનેલાં છે. હાલે ચિત્ત કર્તા છે. તે ચિત્તમાં પ્રાણી પદાર્થના સેવનથી, તેના પૂર્વ જન્મના સંસ્કારથી તેમાં જે ગુણ વિશેષપણે બળવાન હોય તે પ્રમાણે તે ચિત્ત ક્રિયા કરે છે. જ્ઞાની કે અજ્ઞાની, પંડીત કે મૂર્ખ, રાય કે રંક સૌનાં ચિત્ત આ જિગુણને વશ છે. જ્ઞાની યમા છતાં ચિત્ત તો પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર જ કર્મ કરે છે. ચિત્તની પ્રકૃતિ અનુસાર કર્મને ને જ્ઞાનને કશો સંબંધ જ નથી. એટલે કે શારીરિક કર્મ ને જ્ઞાનને કશો જ સંબંધ નથી. પ્રકૃતિથી આજણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, રેડ, ભંગી, ચમાર, મુસલમાન, ખ્રીસ્તી, સ્ત્રી, બાળક ગમે તેનો શરીર હોય ને તે શરીરની પ્રકૃતિ અનુસાર કર્મ કરતાં હોય છતાં સૌ કાંઈ પોતાના પ્રયત્નથી જ્ઞાની થઈ શકે છે. મોક્ષનો ભાગી થઈ શકે છે. પ્રકૃતિ અનુસાર કર્મ માય છે એટલે ભોમ ને દુરાચાર

૧૪૭૦ ૮૫૬ ૨ ૩૫૫ ૧ ૫૫૦ ૫૫૦ ૫૫૦ ૫૫૦
 ૫ ૫૫૦ ૫૫૦ ૫૫૦ ૫૫૦ ૫૫૦ ૫૫૦ ૫૫૦ ૫૫૦
 ૫૫૦ ૫૫૦ ૫૫૦ ૫૫૦ ૫૫૦ ૫૫૦ ૫૫૦ ૫૫૦ ૫૫૦

F. ५. सूर्यद्वारेणुद्गृहेऽस्मिन्प्रकाशं उपजायते ॥८०॥

॥ 'ज्ञानं यदी तदी विद्या' द्विवृद्धे सत्त्वमित्युति ॥ १५६

[illegible]

॥ १ ॥ शम्भुस्य चरणौ चरितुं शक्नुमः सर्वदुःखहर्त्रेण प्रसादितं ।
 विष्णोर्वाच्यं सत्त्वगुणैर्वाच्यं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ॥ १ ॥

વિવેચન:-સત્ત્વગુણી, માણી પ્રદાર્થનુ સ્વેચ્છનથી ને પૂર્વ
જ-મતી પ્રતિથી શરીરમા સત્ત્વગુણી રાદ પામે છે. સત્ત્વગુણી
સુખ થાય છે સત્ત્વગુણી જ્ઞાન થાય છે, સમર્થ થાય છે, આવે છે,
જીવિત થાય છે. સત્ત્વગુણીના વિશેષ આવિર્વાવથી કેટલીક અલૌ-
કિક સાધારણ શક્તિઓ પામી આવે છે. સમજાય ને જાણિ,
પરમાર્થ પ્રીતિ, અકોષી દયા, અક્રમેશ પ્રીતિ, અનાદર્ય,
પરમાત્મા પ્રીતિ એ બધા સત્ત્વગુણીના વિકાસ થાય છે.

लभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।

॥५॥ रजस्येतानि जायन्ते विवस्ने महर्षभ ॥५॥

[illegible]

सं. १५: ॥ ६ ॥ अतः अष्टांगं नृणां लोके प्रवृत्तिः कर्मभिः
आरम्भः अशांतिः नैऋत्ये ओं देवेभ्यो नमः इति पञ्चमः अध्यायः ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।^{FE}

तमस्योत्तानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥

1867

સાંદ્યાયઃ—અમકાચ, જ્ઞાનવૃત્તિ, પ્રમાદ, મોહ, એ હે કુર-
નંદન અર્જુન! તમેાચલ વૃદ્ધિ પામતાં ઉપજો છે.

વિવેચન.—શુદ્ધિમાં વાતનો વિચાર ને કર્મનો નિશ્ચય
 યથાર્થ સમજાય તે શુદ્ધિમાં પ્રકાશ થાય છે તેથી થાય છે. ને
 જ્યારે શુદ્ધિ તમોગુણથી ઘેરાઈ જાય છે ત્યારે જેમ મેંદા
 વીંટાયેલા ચીનનીમાંનો દીવો યથાવત્ પ્રકાશ કરતો નથી ને
 તેથી યથાવત્ શું છે તે સમજાતું નથી તેમ શું કાર્ય છે,
 શું અકાર્ય છે, ધર્મ શું અધર્મ શું, સુખ શું અસુખ શું
 વિગેરે યથાવત્ સમજાતાં નથી આજસ યાય છે. મોહ થાય
 છે ને કર્મ કરવાનું માથે ગાજતાં છતાં તે કરવા
 પ્રવૃત્તિ થતી નથી. વળી કહે છે.

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહ મૃત્ ।

તદોત્તમ વિદાં લોકાનમણ્યપ્રતિપદતે ॥

અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૧૪

શબ્દાર્થ.—જ્યારે સત્વગુણની શુદ્ધિમાં શુવાત્મા મૃત્યુ પામે
 ત્યારે તે નિર્મળ ને દેવ ઉપાસકના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન.—શુવાત્મા શરીર છોડવાથી શરીર ચાંત થાય
 તેને મરણ કહે છે. ને ખીલું શરીર ધરે તે જન્મ કહેવાય
 છે. ઉંચ વા નીચ ગતિ મરણ પછી ગતિ, વય, વિદ્યતા એ
 કયા ઉપર આધાર રાખતી નથી. ગમે તે જાત વા દેશનો
 હોય પણ સત્વગુણની શુદ્ધિ તેનામા હોય તો તે દિવ્ય લોકને
 પ્રાપ્ત થાય. સારી ગતિની ઇચ્છાવાળાએ સાત્વિક થવું.

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસાક્ષિણુ જાયતે ।

તયા પ્રલીનસ્તમાસિ મૃદ યોનિષુ જાયતે ॥

અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૧૫

શબ્દાર્થ.—રજેગુણમાં (રજેગુણની શુદ્ધિમાં) મરણ પામતાં
 કર્મસંગીઓમાં જન્મે છે. તથા તમોગુણમાં લીન થએલો
 મૃદ એની પશુ કીટ આદિ યોનિઓમાં જન્મે છે.

વિવેચન:-આ બધું એ જણાવે છે કે સુખ જ્ઞાન, ને પરલોકમાં જન્મ જીવનાં કર્મ આધીન છે. માટે પુરુષાર્થ કરી સાત્ત્વિક સેવી થવું જેથી જીવતાં સુખ ને મુવે સારા સુખકારક લોકની પ્રાપ્તિ થાય.

કર્મણ : સુકૃતસ્યાદ્દુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।

રજસસ્તુ ફલં દુઃખમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥

અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૧૬

શબ્દાર્થ:-પુણ્ય કર્મનું નિર્મળ સાત્ત્વિક ફળ, રજોગુણનું ફળ દુઃખ ને તમોગુણી કર્મનું ફળ અજ્ઞાન છે એમ કહેલું છે.

સત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવંચ ॥

પ્રમાદ મોહૌ તમસો મ્ભવતોઽજ્ઞાન મે વચ ॥

અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૧૭

શબ્દાર્થ:-સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન થાય છે. રજોગુણથી લોભ ને તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ ને અજ્ઞાન થાય છે.

ઉર્ધ્વં ગચ્છન્તિ સત્ત્વસ્યા મધ્યે તિષ્ઠન્તિ રાજસાઃ ।

જઘન્યગુણવૃત્તિત્યા અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ ॥

અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૧૮

શબ્દાર્થ:-સત્ત્વમાં સ્થિતિ કરેલા ઉર્ધ્વ લોકમાં જાય છે. રજોગુણી મધ્યે રહે છે, અધોગુણ વૃત્તિમાં રહેલા એવા તામસ એવા અધોગતિએ જાય છે.

વિવેચન:-ચિત્ત કર્તા છે. ચિત્ત બોક્તા છે. ચિત્ત ગુણવશ હોય છે. ચિત્તમાં જે ગુણ વર્તેલા હોય તેવો પુરુષ કહેવાય છે. ને તેથી ગુણવશનાં કર્મ, ફળ, સર્વે વિસ્તારથી બગવાને કલાં. જેથી મુમુક્ષુ રજો ને તમોગુણનાં સેવન ત્યજી સત્ત્વગુણી થાય. આ વિસ્તારથી સમજાવી, આખા જીવનની ક્રિયાઓનું

પ્રયત્ન કરી ગુણ જ્ઞાતા છે તે આત્મા અકર્તા છે તે
જ્ઞાતાની પ્રાપ્તિ માટે જતાવે છે. ૧૪
નામું ગુણેભ્યઃ કાર્ત્તુરં યદા-દદ્યાનુપદ્યતિ ॥ ૧૫
ગુણેભ્યઃ પરં વેતિ મદ્ભાવં સ્તાંઽધિગચ્છતિ ॥ ૧૬

૧. ૧૫ નો અર્થ ૧૪ ના ૩ અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૧૬

સાધાર્ણાન્કારે દૃષ્ટાન્ગુણથા અન્યસ્થાતિ-જ્ઞેતા નથી
(કારણે ગુણ જ્ઞાતા છે, જ્ઞેતા જાણે છે) ત્યારે ગુણથી પરને
જાણે છે. ૧૫, ૧૬ નો અર્થ ૧૪ ના ૩ અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૧૬
૨. વિવેચન:- અપારે હવા બીજાનું અગવળની છે. અપારક
સુધી દેખાડ્યું કે સૂરીરક્ષાં કર્તા સિદ્ધ છે ૨ ચિત્તગુણગુણ છે.
એટલે પાત્તીક કર્તા ગુણ છે. સૂરીર, ઇન્દ્રિયો ને ચિત્તને
પણ જે દર્શા છે તે સાધારણ છે. ગુણોથી-પણ પર છે. તે
આત્મા છે. આત્માને દર્શાવે સર્વથી અસંગ, અકર્તા, ને તેથી
અભિક્ષેપાન્નિવૃત્તિ ત્યારે તે આત્મા મદ્ભાવ એટલે પદ્માત્મ
ભાવને પામે છે. ૧૫, ૧૬ નો અર્થ ૧૪ ના ૩ અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૧૬

ગુણનિતાનતીલ્પે શ્રીન્દ્રદી દેહસમુદ્ભવાન્ ॥ ૧૭

જન્મમૃત્યુજરાદુઃખર્ષિમુક્ષોડમૃતમસ્તુતે ॥ ૧૮

૧. ૧૭ નો અર્થ ૧૮ નો અર્થ ૧૪ શ્લોક ૨૦

૨. શ્રીન્દ્રદી દેહનો જન્મભાવો છે તેવું છે એવા પ્રશ્ન
ગુણને વટાવીને જન્મ મરણ - ચક્રપણ (વિગેરેનાં) દુઃખથી
મુક્ત થઈ અમૃતને ભોગવે છે. ૧૭, ૧૮ નો અર્થ ૧૪ ના ૩ અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૨૦

૩. વિવેચન:- ભગવાને આખો અધ્યાય સૂરે તકના શ્રીગોપા
ભરૂલો છે. કર્તા ભોક્તા - ચિત્તને દુઃખથી, ગુણને વધે ચિત્ત
દેખાથી ગુણને કર્તા દર્શાવ્યા એટલે જન્મ મરણ, સુખ દુઃખ
વિગેરે ત્રિગુણામક ચિત્તને છે. પણ તે સાધારણ દર્શા

આત્માને નહીં એ નહીં થયું એટલે આત્મા અનર, અમર, દુઃખ માત્રથી રહિત, અસંગ, નિત્ય મુક્ત, નિત્ય, ચેતન સ્વરૂપ, આનંદ સ્વરૂપ હોયો. જેનું વારંવાર જ્ઞાન કરવું. એ જ્ઞાન છે. તેનું સેવન કરનાર જ્ઞાનામૃતનું સર્વદા પાન કરે છે. તે સદા મુક્ત છે. અમૃત સ્વર્ગમાં છે એમ કહે છે. સ્વર્ગમાં તો શું પણ આખા બ્રહ્માંડમાં જાણ એવું અમૃત નથી કે જેથી શરીર અમર થાય, શરીર મરે નહીં. શરીર તો મરવાનાં જ. બ્રહ્મા, નિપ્પુ, શંકર, દેવ, દાનવ સૌનાં શરીર કાળ આવે મરવાનાં જ. માત્ર આત્મા અમર છે. ને જ્ઞાન સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન એ જ અમૃત છે.

જેનું દેહાભિમાન ટળી ગયું છે, ને જે હું આત્મ સ્વરૂપ છું એવા શુદ્ધ જ્ઞાનના અનુભવથી સંપન્ન છે તેમનો આચાર ને ચિન્હ અર્જુન પૂછે છે તે ઉપરથી ભગવાન કહે છે. ગુણાતીત એટલે દુરાચારી નહી, ગુણાતીત એટલે મિથ્યાવાદી નહી, ગુણાતીત એટલે ભોગ વાસનાના કીડા નહી, પણ શુદ્ધ આચાર ને વૈરાગ્ય યુક્ત જ્ઞાન સંપન્ન હોય તે જ ગુણાતીત છે, તે વાત ભગવાન કહે છે.

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥

અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૨૨

શબ્દાર્થ:-પ્રકાશ (સત્વ ગુણનું રૂળ), પ્રવૃત્તિ (રજો ગુણનું રૂળ) ને મોહ (તમોગુણનું રૂળ) તેમની પ્રવૃત્તિનો દ્વેષ કરતો નથી તેમ તેમની નિવૃત્તિ ઇચ્છતો નથી.

વિવેચન-ચિત્ત દ્વારા ગુણ પોતાનાં કામ કર્યે જવાના. શરીરની પ્રવૃત્તિ એક જ પ્રકારની ન જ રહી શકે. ચિત્ત સત્વ ગુણનો ઉદય હોય તો શાંત આનંદમાં રહી શકે. પણ તે સત્વગુણ દિવસના ચોવીસે કલાક ન રહે. જેમ ગ્રહમંડળ

ચાકરામાં સ્થિર નથી તેમ ચિત્તમાં ગુણ બદલાયા કરે છે. રજોગુણનો ચિત્તમાં ઉદય થાય તો કર્મ કરવા પ્રવૃત્તિ થાય. તમોગુણનો ઉદય થાય તો નિદ્રા પણ આવે. જ્ઞાનીના ચિત્તમાં પણ ત્રણે ગુણો સામાન્ય રીતે બન્યે રહેવાના. એ ત્રણે ગુણો દાબ્યા ન જ દબે. જેમ સાકર સાથે ગળપણ રહે જ, ને સાકર મઘ્યા શિવાય તેનું ગળપણ ન જ મટે તેમ ચિત્તમાં ત્રણ ગુણ તો રહેવાના. એ ત્રણ ગુણથી શરીર જીવતું રહે છે. તમોગુણ ન હોય તો નિદ્રા ન આવે. તો શરીર રોગી થાય. રજોગુણ ન હોય તો કર્મ ન થાય, તો શરીરનો ખોરાક ન પચે, ને શરીર જીર્ણ થાય. જ્ઞાનીના એ ત્રણે ગુણો શરીર ધારણનું જ કામ કરે છે. વાસના તૃપ્તિનું કામ નથી કરતા. કારણ જ્ઞાનીને ભોગમા મોહ નથી. અજ્ઞાનીના ત્રણે ગુણો ભોગ તૃપ્તિ અર્થે છે. એટલેજ જ્ઞાની ને અજ્ઞાનીના ત્રણ ગુણોનાં કર્મમાં ભેદ છે.

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचान्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेहते ॥

અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૨૩

અર્થ:-ઉદાસીનની પેઠે રહેલો જે ગુણોથી ચલાયમાન થતો નથી, ગુણો (પોતાના કર્મમાં) વર્તે છે એમ સમજી ને સ્થિર રહે છે ને ચળતો નથી એટલે વિકાર પામતો નથી.

समदुःखसुखास्वस्थः समलोष्टाश्म काञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्म संस्तुतिः ॥

અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૨૪

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

सर्वारम्भपरित्यागी गुणार्तितः स उच्यते ॥

અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૨૫

શબ્દાર્થ:-જેને સુખ દુઃખ સરખાં છે, જે સ્વસ્થ છે, જેને માટી, પથ્થર, ને સુવર્ણ સરખાં છે, જેને પ્રિય અપ્રિય સરખાં છે, જેને નિંદા ને સુતિ સરખાં છે, જે ધીર છે, માન ને અપમાન જેને સરખાં છે, મિત્ર ને યત્રુ પક્ષ જેને સરખાં છે, આરંભ માત્ર જેણે ત્યજેલો છે તે ગુણાતીત કહેવાય છે.

વિવેચન:-જગતની તમામ પ્રવૃત્તિનો ઉલ્લેખ ધક્કો ચિત્તને લાગે છે. એ ધક્કાથી જેનું ચિત્ત અસ્વસ્થ થઇ ધક્કા વશ વરતે તે અજ્ઞાની. તે ગુણ વશ. તે પ્રવૃત્તિ વશ કહેવાય છે. તે જગતના કોઇ પણ ધક્કાથી જેનું ચિત્ત અસાંત નથી થતું. જે માન અપમાન, સુખ દુઃખ, મિત્ર યત્રુ, પ્રિય અપ્રિય વિગેરેના ધક્કાથી જેનું ચિત્ત વશ થઇ વર્તેલું નથી પણ પોતાના ધ્યેય અનુસાર વર્તે છે તે ગુણાતીત કહેવાય છે. આ વાત સમજવા સ્તીમરતું ને સુકાન, શઢ વિનાના વહાણનું દૃષ્ટાંત સાદું છે. સુકાન, શઢ વિગેરે વિનાનું વહાણ દરીઆમાં હોય તે જેમ ધોરણ વિના મોજાનું વશ હાલે ચાલે છે તેમ જગત રૂપી સાગરમાં રહેલ અજ્ઞાનીનું, ગુણવશ વાળાનું ચિત્ત જગતનાં આંદોલન વશ થઇ અહીં તહીં બટકે છે, ધ્યેયને પહોંચેલું નથી. ને સુકાન, સાધન, વિગેરેથી સંપન્ન જહાજ જેમ મોજાથી પરાબલ ન પામતાં મોજાનું વચ્ચે વહેતાં છતાં જેમ પોતાના ધ્યેય તરફ ગતિ કરી ધ્યેયને પહોંચે છે તેવું ગુણાતીતનું હોય છે. જેનું ચિત્ત પરાધીન હોય તે અજ્ઞાની. જેનું ચિત્ત સ્વાધીન હોય તે ગુણાતીત. પરાધીન ચિત્ત પરવશ વરતે છે. સ્વાધીન ચિત્ત સ્વવશ વરતે છે. જેમ ધોડાને વશ ન રાખી ચક્રનાર સ્વારને બડકણ ઘોડો ન્યાં ત્યાં લઇ જાય છે ને નાખી દે છે, તેમ ચિત્ત જેને વશ નથી તેનું ચિત્ત જીવાત્માને દુઃખમાં નાખે છે.

ચિત્તને વશ કર્યા સિવાય કરોડો ઉપાયે શાંતિ સાધું
મુખ થાય જ નહીં.

માં ચ યોડ્યભિચારેણ મક્તિયોગેન સેવતે ।

॥ ગુણાન્સમતીત્યૈ તાન્નદ્વમ્ભૂયાય કલ્પતે ॥

અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૨૬

સમ્પ્રદાય:-વળી જે અને એક નિષ્ઠ ભક્તિ યોગથી મેલે
છે તે એ ગુણોને ઓળંગી જઈ બ્રહ્મ ભાવ યોગ્ય થાય છે.

વિવેચન:-ચિત્ત જગતની ઝંખના કરે તો તેને પામે.
પરમાત્માને જગતના ભોગ પુચ્છ્યા સિવાય ઉપાસવા તે અવ્ય-
ભિચારી ભક્તિ એટલે એક નિષ્ઠા ભક્તિ કહેવાય છે. તેની
ભક્તિથી ઉપાસક પરમાત્માને પામે જ.

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्ति कस्य च ॥

અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૨૭

સમ્પ્રદાય:-કેમ કે અમૃત તે અવ્યય બ્રહ્મનું, શાશ્વત
ધર્મનું, તે સંપુર્ણ મુખનું ધામ હું છું.

અધ્યાય ૧૫ મો પુરુષોત્તમ યોગ.

જગતમાં પ્રાણી માનવી પ્રતિતિના બે ભાગ પડે છે. (૧) જોગ અર્થે પ્રતિ (૨) મોક્ષ અર્થે પ્રતિ. જોગ માનવો જેમાં અભાવ છે, ને જેમાં સ્વસ્વરૂપથી જ આનંદ છે તે મોક્ષ દસા છે. જગતમાં જોગ અર્થે પ્રતિતિના માર્ગે જતાવનાર બહુ સાક્ષિય છે. પ્રાણી માનવી પ્રતિ જોગ તરફ ઢળી તે સ્વાભાવીક જેવી છે. અનેક જન્મના સંસ્કારથી પ્રાણી જોગ તરફ ઢળે છે. ત્યાંથી વાળી પરમાત્મા તરફ દોરવા મહુજ પ્રયત્નની જરૂર છે. દ્વાયુ ભગવાન અલ્પુનને પરમાત્મા તરફ ખેંચવા, અલ્પુનને વિરોધ બોધ આ અખ્યાયમાં આપી પ્રયત્ન કરે છે. સંસાર, સંસારને જોગવનાર જીવાત્મા ને પરમાત્મા એમ બાજુ છે. જીવાત્મા સંસાર તરફ કે પરમાત્મા તરફ નજે છે, સંસાર અસ્થિર છે, વિકારી છે, વિનાશી છે. ને તેથી દુઃખદાતા છે, જે વસ્તુ અસ્થિર હોય તેનો આશ્રય ન લેવાય. તેના આધારે ન રહેવાય, કારણ તે નાશ પામતાં આશ્રય લેનાર આશ્રયહીન હોય થાય. પરમાત્મા સ્થિર છે. તેથી જીવાત્માનું સાચું આશ્રય સ્થાન સંસાર નહીં પણ પરમાત્મા છે તે ભગવાન જતાવે છે.

સંસારનું જાડ રૂપે અમૃત્ય એટલે પીંપળા રૂપે વર્ણન કર્યું છે. જાડમાં જેમ પાંદડા, કુલ, ફળ, શાખા થડ, છાલ ભિન્ન ભિન્ન છતાં, તે બધાનો પરસ્પર ભેદ છતાં, જાડમાં તે સો ભેદ સમી જાડ એમ કહેવાય છે, તેમ આ સંસારમાં વિધ વિધ નામ રૂપ હોવા છતાં બધો સંસાર પ્રકૃતિરૂપ કહેવાય છે. સંસારને અમૃત્ય સાથે એટલા માટે સરખાવેલ છે કે શબ્દ 'અમૃત્ય' નો અર્થ કાલે પણ ન રહે તેવો થાય છે. અનિત્ય ને ક્ષણભંશુર એવો અર્થ થાય છે. સંસાર પણ તેવો છે. પ્રતિક્ષણ સંસારના પદાર્થ વિકારવશ વિનાશને

ચામતા જ નામ છે. સંસારના પ્રત્યેક ગ્રાણી પદાર્થને કાળ પ્રતિ ક્ષણ મળતો નામ છે. વસ્તુના થતાંની સાથે જ તેને વિનાશ થઈ જાય છે. જેમ દીવાની જ્યોતિ પ્રત્યેક ક્ષણે તેલનો નાશ કરે છે, જેમ નદીનું વહેતું જળ પ્રત્યેક ક્ષણે એક જગાએ નહીન આવે છે, તેમ સંસારમાં સર્વ પ્રત્યેક ક્ષણે વિકાર ને વિનાશ વશ થાય છે. હાલે ભગવાન કહે છે.

उच्यमूलमथः शाखमक्षत्यं प्रादुरभ्ययम् ।

छन्दोसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥

અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૧

ગ્રન્થાર્થ:-ઉંચું જેનું મૂળ છે, નીચે જેની શાખા છે, એવું કદી નાશ ન પામે એવું અશ્વત્થ વૃક્ષ કહેવાય છે. જેના પાંદડા વેદના છંદ છે. તેને જે જાણે છે તે જ વેદવેત્તા છે. સંસાર ઉત્પન્ન થયો પરમાત્માથી તેથી સંસારનું મૂળ આદિ કારણ ઉપર અથવા ઉંચું કહ્યું. ને તે પરમાત્માથી સત્વરાત્વર જગત શાખા પ્રશાખા રૂપે નીચું હલકું પ્રસર્યું છે. કહેવાય છે કે વૃક્ષ પાંદડા દ્વારા વાયુ ખેંચી ઝાડને જીવતું રાખે છે. પાંદડાં વૃક્ષને ઢાંકી વૃક્ષનું રક્ષણ કરે છે, વૃક્ષને ટકાવી રાખે છે.

આ સંસારરૂપી વૃક્ષ સકામ કર્મથી બન્યે રહે છે. બે સકામ કર્મ કરવાની વિધિ બતાવનાર વેદના મંત્રો ને છંદ કહ્યા છે. એટલે આ સંસાર વૃક્ષને ટકાવી રાખવામાં તે મંત્રો પાંદડારૂપ છે. વેદના છંદ એ શબ્દથી ભ્રમમાં ન પડવું. સંસાર ભોગરૂપ છે. વિધિવિધિ જીવાત્માને ભોમ ભોજનવા જ આ સંસાર છે. ને તે વિધિવિધ જીવોના સકામ સંકલ્પથી ને ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થએલ છે. સકામ કર્મો જ સંસારને ટકાવી રાખવાનાં કારણ છે. પછી તે સકામ કર્મ વેદમાં કહ્યા હોય કે બીજા કાંઈ ગ્રંથમાં કહેલ હોય. બાવાર્ય એ છે કે સકામ

કર્મથી સંસાર જૂઠા બન્યો રહે છે. સંસાર ઉપર નીચે બંધ છે. ગુણથી જુદા પામેલ છે. ને વિપ્રોથી બહાલો લાગે છે. ને સકામ કર્મ કરાતાં રહેવાથી જીવતો રહે છે.

વળી ભગવાન કહે છે.

નરૂપમસ્યેહ તથોપલમ્યતે નાન્તો ન ચાદિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ।

અશ્વત્થમેનં સુવિરુદ્ધમૂલ મસન્નશર્ભેણ દૃઢેન છિત્ત્વા ॥

અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૭

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિનગતા ન નિવર્તન્તિ ભૂયઃ

તૈમવ ચાધં પુરુષં પ્રપદ્ય યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી ॥

અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૪

શબ્દાર્થઃ—અહીં તેનું (સંસારનું) સ્વરૂપ સમજાવું નથી. આદિ, અંત ને તેની રિધતિ (સમજાવી નથી) એવાં ઉંડાં મૂળવાળા અશ્વત્થ રૂપી સંસારને દૃઢ અસંગ યસથી ઉદીને; પછી તે પદની શોધ કરવી કે જેમા ગયેલા ફરી પાછા ફરતા નથી. જે (પરમાત્મા) થી આ આદિ પ્રવૃત્તિ શરૂ થએલી છે તે જ આદિ પુરુષને હું ચરણે જઈ છું (એ ભાવના રાખવી)

વિવેચનઃ—આ જે શ્લોક મુમુક્ષુની બધી મુશ્કેલી, બધા તકે વિતર્કનો ઉકેલ કરે છે. બધા વાદ વિવાદને આ જે શ્લોક બંધ કરે છે. જેને સંસારથી તરવાની જ છત્તા છે તેને આ જે શ્લોક પાકા આધાર છે. બાકી જેને ખંડન મંડન કરવાં છે તેને તો કશાથી શાંતિ ન જાય. આપણે છીએ. હું નથી એવું તો કોઈ ન જ કહે. આપણી નજર રાત દિન સંસાર તરફ જાય છે. આ શું છે, કેમ છે, ક્યાંથી છે, ક્યારનું છે. શી રીતે આપણે તેને ભોગવીએ એવા તર્કોમાં ને તેની મહેનતમાં અનેક જીવોના અનેક અવતાર વધ્યા ગયા. ખાતાં પેટ પુરાય છે. મન ધરાવું નથી. વિપય

ભોગવતાં શરીર ને ઇંદ્રિયો ધસધસ મરે છે પણ મન ધરાતું નથી. આ સંસાર મપાતો નથી. આખા જગતના બધા ભોગો સામટા એક જીવને મળે તો પણ તેનું મન બીજી ક્ષણે ભુખ્યું જ રહે છે. કરોડો ભોગો ભોગવે મન તૃપ્ત થતું જ નથી. એનું કારણ એ છે કે હું વાચક ને આત્મા છે તે પોતે સંસારથી અસંગ છે. સંસારનો પોતે જાતે સ્પર્શ કરી શકતો નથી. ખાતાં પેટ પુરાય છે—ધરાય છે પણ આત્માને તો અન્નનો સ્પર્શ શુદ્ધ થયો નથી. જેમ મંદીરની પ્રતિમાને અનેક ભોગ ધરાવ્યા છતાં કદી તે ધરાતી નથી. કારણ તે ખાઈ શકતી નથી. તેમ આત્મા ભોગ માત્રથી, સંસારથી અસંગ હોવાથી ભોગથી કદી ધરાતો નથી. તેમ તેની ઇચ્છા પણ શમતી નથી. એ તો જ્યારે તે સમજે કે આ સંસાર બાજીગરના ખોટા રૂપીઆ જેવો જેવો માત્ર ને જુડો છે, સ્વપ્નના મિષ્ટાન્ન જેવો દેખવા માત્ર છે, ને જાંબવાનાં નીર જેવો આભાસ માત્ર છે, ને હું સત્ય છું ને સંસાર અસત્ય મિથ્યા વિકારી ને વિનાશી છે, ત્યારે જ સંસારથી પાછો પળે. સંસારનું નિરૂપણ મધ સકતું નથી. દેખાય છે. હાથમાં આવતું નથી. અખા ભગતે સંસાર ને માયાનું કાર્ય હોવાથી, પરમાત્માની માયાનું કાર્ય હોવાથી માયામય છે તેને ઉપમાથી સારી રીતે નીચેની લીટીઓમાં સમજાવી છે.

‘અખા માયા કરે ફળેત, ખાતાં ખાંડ ને આવતાં રેત.’
આ અખાની ઉપમા તદ્દત સાચી છે. આ સંસારના ભોગો ખાતાં ખાંડ જેવા ને આવતાં રેત જેવા છે. સંસારના તમામ ભોગો, ભોગના વિચારમાં સુંદર, સુખદ, આકર્ષક લાગે છે. ને પરિણામમાં અનંત દુઃખોથી ભરેલા અનુભવાય છે. કપિલ ભગવાને સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ બાગમાં કહ્યું

છે કે આ દ્રવ્ય ગમે તેમ હો, ગમે તે રીતે હો પણ આત્મા અસંગ છે એ સમજી શ્રેય સાધવું. માયામય સંસારને ચુંચતાં કંઈ શ્રી ને કંઈ પડીતો ચુંચાઈ ગયા તેનાં નામ નિશાન નથી. સંસારનો પાર નહીં પમાય. હું આત્મા છું ને અસંગ છું એ જ બાવનાથી સંસારથી છુટાય. સંસારથી અસંગ થતાં ને તેથી સંસારનાં દુઃખથી દુઃખી થતાં લાખો ઉપાયે તે દુઃખોનો નાશ થવાનો નથી. આત્મા અસંગ છે એ વાત સત્ય છે. ને તેના સેવનથીજ આત્માના અતંત દુઃખોનો પળખા નાશ થાય છે, આત્મા અસંગ છે તેથી જ જન્મ, મરણ ને દુઃખથી નિર્લેપ છે. જેમ પર્વત ઉપર ઉભેલો સ્થાવરને જોતો પુરુષ સાગરનાં મોજાંથી ખીતો નથી, તેમ અસંગ આત્મા સંસારથી બચ પામતો નથી. જીવાસુએ વારંવાર બાવના કરવી કે હું અસંગ છું. સંસારનાં સુખદુઃખનાં મોજાં ચરીરને લાગે છે, જુદાંને છેવટે પહોંચે છે. પણ આત્માનો સ્પર્શ કરી શકતાં નથી.

આત્માને સંસારથી અસંગ કરી તે આત્માએ ક્યાં જવું. પરમાત્મા ને જગત વચ્ચે અબ્ધર રહેવું જ ના. જેનાથી આ અનાદિ સંસાર ઉપજેલો છે તેવા પરમાત્માનું શરણું લઈ તે પરમાત્માને શોધવા, તેમનો આશ્રય લેવો. તે પરમપદમાં રહેવું જ્યાં સંસારનાં દુઃખનો બચ લેશ ન હોય. અમુક નામ કે રૂપવાળા પરમાત્મા નથી. અમુક લોકમાં પરમાત્મા નથી. આ બધું દ્રવ્ય જેમાંથી ઊત્પન્ન થયું છે, ને અંતે જેમાં રહે છે તે પરમાત્મા. આ બધું નાશ પામતાં જે બાકી રહે છે, ને જે કદી નાશ પામતું નથી તે પરમાત્મા. એ પરમાત્માનું પાછી ગમે તે નામ આપો.

હાવે તે પરમાત્માને પામવાનું સાધન કહે છે.

વિવેચન:—આકાશમાં નજર કરતાં જે ત્રણે નક્ષત્રો જણાય છે તેમાં એકેય સ્થિર નથી. સ્થિર કહેવાતો ધ્રુવ પણ ગતિ-માન અસ્થિર છે. કાષ્ઠ લોક અવિચળ અવિનાશી નથી. મુમુક્ષુ ન માને કે અમુક લોક અવિનાશી છે ત્યાં અવતરીશું ને ત્યાંથી ફરી જન્મવા મરવાનું નહીં રહે. જેને નામ ને રૂપ છે તે તો બધાય મરવાના જે શરીર જન્મ્યા છે તે મરતાનાં. જે આકારવાળું છે તે નાશ પામવાનું. કાષ્ઠ એવી ભૂમિ નથી, કાષ્ઠ એવો દેશ નથી જે અમર હોય. જે અવિનાશી છે તે પરમાત્મા છે. જે અમર છે તે આત્મા છે. તે જે પ્રાણી પદાર્થ માત્રમાં વ્યાપક છે. પ્રાણી પદાર્થ નાશ પામતાં જે નાશ નથી પામતા તે જ પરમપદ, તે જ પરમધામ, તે જ પરમાત્મા. જે દેશ કે ભૂમિ કે લોક એક જગત્તે છે ને બીજે નથી એટલે જે પરિમીત છે તે વિનાશી જ હોય તે અક્ષરધામ ન જ હોય. સ્વર્ગ, લૈકુંક, ચલલોક, ને બીજા જે કાષ્ઠ લોક કહેવાતા હોય તે બધાય કાળ આવે કાળના કાળીઆ ચલાના છે.

મમૈરાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સત્તાતનઃ ।

મનઃપણ્ણાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્પતિ ॥

અધ્યાય ૧૫ પ્રલોક ૭

શબ્દાર્થ.—મારો જ સત્તાતન અંશ જીવલોકમાં (એટલે સંસારમાં અથવા જીવનો લોક શરીર તથા શરીરમાં) જીવ યથેલો ॥ તે પ્રકૃતિમાં રહેલી જુદા મન સહિત પાંચ ઇન્દ્રિયોને આકર્ષે છે.

વિવેચન—જેમ વ્યાપક આકાશ ધડામાં રહેવાથી ઘટાકાશ કહેવાય છે તેમ વ્યાપક પરમાત્મા શરીરમાં રહેવાથી જીવાત્મા કહેવાય છે. જેમ પ્રધાના આકાશને વ્યાપક આકાશ સાથે બેદ ધડાથી છે તેમ આત્માને પરમાત્માથી બેદ શરીરરૂપ

ઉપાધી છે. મરણથી સ્થુલ શરીર નાશ પામે છે. સૂક્ષ્મ શરીર નાશ પામતું નથી. સૂક્ષ્મ શરીર નાશ પામે તો આત્મા પરમાત્મા વચ્ચે અંતર કરનાર કોઈ રહે નહીં. સૂક્ષ્મ શરીર ભોગ વાસનાથી બનેલ છે. જ્ઞાસુધી ભોગની વાસના હોય ત્યાં નુધી તે શરીર જીવતું રહે છે. તે શરીર અગ્નિથી ન બળે, ડેરથી ન મરે, પાણીમાં ન ડુબે, અજી રાજથી ન મરે. વાસના નાશ થાય, ભોગ ઈચ્છા મરી જાય તો તે મરે,

પરમાત્મા, પુરુષ, બુદ્ધિ, અહંકાર, મન, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ તન્માત્રારૂપ વિષયો, પાંચ મહાભૂત એમ પચ્ચીસ તત્ત્વ શરીરમાં છે. તેમાંથી મરણથી તો પાંચ મહાભૂતનો જ નાશ થાય છે. બાકીના ૨૦ રહે છે તેમાં પુરુષ કહેતાં જીવ પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ તન્માત્રા, મન, બુદ્ધિ ને અહંકાર એ અઠાર સ્થિત એક શરીર તથા બીજા શરીરમાં જાય છે જીવતું સાચું ને નિત્યતું શરીર એ અઠારતું બનેલું છે એ અઠારેય ભોગ ઈચ્છાથી ભોગ ભોગવવા ઉભા થયા છે એ અઠારેય પ્રકૃતિના બનેલા છે.

શરીરં વદવામોતિ વચ્ચાપ્યુત્ક્રામતીશ્ચરઃ ।

ગૃહીશ્વેતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગન્ધાનિવાશયાત્ ॥

અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૮

અર્થ.—ઈશ્વર કહેતાં જીવાત્મા જ્ઞાને શરીર પામે છે અને જ્ઞાને (શરીરથી) બહાર જાય છે ત્યારે વાયુ જેમ ગયાનમાંથી ગંધ લઈ જાય છે, તેમ એમને લઈને જાય છે (એમને ઓટલે મન સાથે ઈન્દ્રિયોને.)

વિવેચન—જેમ વાયુ સુગંધી કે દુર્ગંધીવાળા સ્થાનમાંથી પસાર થતાં સુગંધ કે દુર્ગંધ વાયુ સાથે જાય છે, તેમ જીવાત્મા ભોગેશ્વરનાજો હોવાથી એક શરીર છોડી જતા મન

ઈન્દ્રિયો વિગેરે ભોગનાં સાધનો તેની સાથે જાય છે. ને તે જ્યાં સાથે તે બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે.

હાલે ભોગ થી રીતે ભોગવાય છે તે કહે છે =

શ્રોતં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં પ્રાણમેવ ચ ।

અધિષ્ઠાય મનસ્થાયં વિષયાનુપસેવતે ॥

અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૯

શબ્દાર્થ:-કાન, આંખ, ત્વચા, શ્રુત્ર, ને તાક ને મન તેમનો અધિષ્ઠાતા થઈ તે વિષયોને ભોગવે છે.

વિવેચન:-પાંચ ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો તે ઇન્દ્રિયોનો આપ્રમ લઈ ભોગવી શકાય. માણસ ઇન્દ્રિયોના વિષયો કદાચ ત્યજી શકે. પણ મનના મોહ ત્યજવા કઠણ છે. કંચન ને કામીની બેમાં જગતનાં ભોગ શમે છે. તે જન્મેત્યજનાર માન, અપમાન, ઇર્ષ્યા, દ્વેષ એ વિગેરેને ત્યજી શકતો નથી. ઇન્દ્રિયો સહિત મન સાથે એક રૂપ જેવો, જ્યારે જીવ યાય છે ત્યારે જ તે ભોગ ભોગવી શકે છે. આત્મા સ્વસ્વરૂપને ભૂલ્યા શિવાય તેથી જ ભોગો રસ સહિત ભોગવી શકતો નથી. તેથી ભોગ ભોગવવામાં જે મંદગુણ છે તે આત્મપદ્ધતી રચુત છે. અમે બ્રહ્મ છીએ, ભોગભોગવતાં અમને નિર્લેપને કશું નથી તેવા બકનાર બ્રહ્મરૂપ થયા જ નથી પણ ત્રિપથના રાંક કીડા છે. ને વાસ્તવીક રીતે પોતાને તે દેખાવમાં બીજાને છેતરે છે.

उत्कामन्तं स्थितं वापि मुञ्चानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानુપश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥

અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૧૦

શબ્દાર્થ:- (શરીરમાંથી) બહાર નિકળતા, અથવા (શરીરમાં) સ્થિતિ કરી રહેલ, અથવા ચુભોથી યુક્ત થઈને

ભોગ ભોગવતા જીવને મોહથી મૂઢ થએલ જોવા નથી. પણ જોને જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુ છે તે જુવે છે (જાણે છે.)

વિવેચન:-વાસ્તવીક જીવ જેવી આત્માથી બીજી કોઈ અકિત નથી. શરીરમાં ભોગેચ્છાથી સ્થિતિ થતાં આત્મા જ જીવ સંજ્ઞા પામે છે. ને ભોગેચ્છા પૂર્ણ કરવાનું સાધન સૂક્ષ્મ શરીર એક શરીર છોડી બીજા શરીરમાં જાય છે અથવા શરીરમાં રહી ભોગ ભોગવે છે તે બધી ક્રિયાને આત્મા પોતાની માની કતાં ભોક્તાપણું પોતાનું માને છે. ને એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં પ્રતિરૂપ જન્મ મરણ પણ પોતાનાં જ માને છે, એ જ બધું છે. ભોગેચ્છા મરવાથી વાસના મરે, વાસના મરતાં સૂક્ષ્મ શરીર મરે ને તે મરતાં સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ રહે તે જ અખંડ શાંતિ, તે જ આનંદ, તે જ મોક્ષ

હાવે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહે છે. અમુક દેશમાં, અમુક રૂપવાળા, અમુક શક્તિવાળા, અમુક આભુષણ-પહેરેલા, અમુક નામના જ પરમાત્મા ને બીજા નહીં એ યથાર્થ વાત નથી. પરમાત્મા અમુક પંચના કે મતના નથી. કોડીથી માંડી બ્રહ્માં પર્વત સર્વના દેહમાં સમાન પછે રહેલા, ને દેહનો નાશ થતાં પણ જે સદા સ્વસ્વરૂપમાં રહેનારા, જેમને વિધવિધ દેહો જાણતા નથી પણ જે વિધવિધ દેહોને જાણે છે, જે દેહોમાં રહેતાં દેહ માત્રને સત્તા સ્કૃતિ આપે છે, તે પરમાત્મા છે.

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥

અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૧૨

સામ્યાર્થ:-સૂર્યમાં રહેલ જે તેજ આખા જગતને પ્રકાશ કરે છે, જે ચંદ્રમાં ને અગ્નિમાં તેજ છે તે તેજ મારું છે એમ જાણુ.

સર્વ વેદથી એ જાણવાનું છે તે હું જ છું. વેદાન્તનો કર્તા હું છું. ને વેદનો જાણનાર હું છું.

વિવેચન:-જડ ને ચેતન એ બે જગતમાં છે. જગતના અંધો ભોગ ને મોક્ષના વિવેચન કરનારા છે. તે અંધોને જડ એવાં મડદાંએ નથી ક્યાં. શરીર દ્વારા ચેતન વડે યએલ છે. તેથી જેમ કલમથી લખાતાં છતાં લેખક કલમ નથી પણ લેખક તો જીવતું પ્રાણી છે, તેમ જહું પરમાત્માથી જ થાય છે.

પ્રાયશઃ ભોગ કર્મને જાણવાનાર વેદ કહેવાય છે. ને મોક્ષ જાણવાનાર વેદાંત કહેવાય છે. બ્રહ્માંડના ગમે તે દેશમાં, ગમે તે પંથમાં આ બે જ પ્રકારનાં અંધો હોય છે. ભગવાન કહે છે એ બધાં મારા ચેતન સ્વરૂપ અધિષ્ઠાતા હોવાથી જ બનેલ છે. તેમ ચેતન સ્વરૂપથી જ શરીર દ્વારા તે જાણાય છે, તેથી તેમનો કર્તા યાતા વાસ્તવીક હું છું. હુંકમાં સર્વ મારાથી છે. સર્વ મારા સ્વરૂપ છે.

૧. દ્વાવિમૌ પુરુષો લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર एव च ।

‘ક્ષર સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ડગ્યતે ॥

અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૧૬

અર્થ:-લોકમાં (એટલે બ્રહ્માંડમાં અથવા જગતમાં) ક્ષર ને અક્ષર એમ બે પુરુષો છે. સર્વ જીવ ક્ષર છે. ને જે કૂટસ્થ છે તે અક્ષર કહેવાય છે.

વિવેચન:-જડ, ને જીવ બે જગતમાં છે. જડ નાશવંત છે તેથી ક્ષર છે. જીવ વિનાશી નથી, તેથી અક્ષર કહેવાય છે. નામ રૂપવાળું જડ છે. ને તે વિકારી ને વિનાશી છે. જડનો પણ આત્મતિક નાશ નથી. એક નામરૂપ ત્વજીબીના નામ રૂપવાળું થાય તેને આપણે નામ ત્વજીબી નામ ત્વજીબી

વીક રીતે જણાડની કોઈ પણ વસ્તુનો આત્મતિક નાશ નથી હવે એ જડ ને જીવનો નાશ નથી તો તેનું મૂળ શું છે, તે બંનેનું છેવટ અવિકારી અવિનાશી સ્વરૂપ શું છે તે ભગવાન કહે છે

उत्तमः पुरुषस्त्वन्य परमात्मेत्युदाहृत ।

यो लोकत्रयमाविश्य त्रिमर्त्यव्यय ईश्वर ॥

અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૧૭

શબ્દાર્થ—પરતુ જે ઉત્તમ પુરુષ છે તે તો અન્ય એટલે બીજો છે તે પરમાત્મા મહેવાય છે જે નણ લોકમાં પ્રવેશ કરી અવ્યય ધ્રુવર પોષણ કરે છે

વિવેચન—આ ગંભીર જ્ઞાન આને છે વાચક અહીં તર્ક વિતર્ક ન કરીય ભગવાન કહે છે જડ, ને જીવ એ બંનેમાં બંનેથી જુદી જે સત્ ને ટ્રેષ્ટ વસ્તુ છે તે પરમાત્મા છે જડનો નાશ થતા જે છેવટ રહ્યું છે તે પણ પરમાત્મા છે ને જીવને જ્ઞાન થતા જે છેવટ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તે પણ પરમાત્મા છે જડ સ્વરૂપે પણ પરમાત્મા જ થયા જીવ સ્વરૂપે પણ પરમાત્મા થયા નાટકમાં જેમ મહારૂપે પણ જીવતો મનુષ્ય પાઠ કરે છે, નારી રૂપે પણ મનુષ્ય પાઠ કરે છે, તેમ આ જગતમાં જે કંઈ છે તેનું વાસ્તવીક મૂળ સ્વરૂપ, અત સ્વરૂપ જે છે તે પરમાત્મા છે પરમાત્મા સિવાય ધતર વાસ્તવીક કોઈ છે નહીં એક પરમાત્મા જ અનેકરૂપે બાસી રહ્યા છે પરમાત્મા સિવાય પ્રથમ કંઈ અન્ય ન હતું તો બીજાના બળ્યા સિવાય પરમાત્મામાંથી જે ચક્ર તે પરમાત્મ સ્વરૂપ જ હોય એક જ પરમાત્મા પોતાની શક્તિથી અનેકરૂપે બાસી રહ્યા છે અનેકરૂપે થઈ રહ્યા છે, જેમ એક જ ખેલાડી જુદે જુદે સમયે અનેક પાઠ

ભજવે છે, તેમ પરમાત્મા એક જ સમયે અનેકરૂપે બેસ
બેસી રહ્યા છે. ને તે તેમની વિશેષતા છે.

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ।

અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૧૮

શબ્દાર્થ:-હું ક્ષરથી અતીત છું તેમ અક્ષરથી પણ
ઉત્તમ છું તેથી લોકમાં ને વેદમાં હું પુરુષોત્તમ કહેવાયલો છું.

વિવેચન:-ક્ષર કહેતાં નાચવંત. નામ ને રૂપ ત્યજવાથી
ને ખીજું ધરવાથી વિકારી ને વિનાશી કહેવાતું જડતું
અતીત છેવટતું જે અવિકારી ને અવિનાશી સ્વરૂપ, ને
અક્ષર એવા જીવતું જે ઉત્તમ શુદ્ધ વાસના રહિત સ્વરૂપ,
તે હું છું. હું પુરુષોત્તમ પરમાત્મા છું

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥

અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૧૯

શબ્દાર્થ:-જે સારી રીતે મોહ રહિત થએલ એ પ્રમાણે
મને પુરુષોત્તમને જાણે છે તે સર્વ જાણનાર હે ભારત !
સર્વભાવથી મને ભજે છે.

વિવેચન:-પરમાત્મા જ સર્વતું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે. તેથી
જડ, ચેતન સર્વ પરમાત્મ સ્વરૂપ છે એ જાણી પ્રાણીમાત્રને
વાસ્તવે સ્વરૂપ જાણનારની પ્રત્યેક ક્રિયા તે પરમાત્માની
ભક્તિ જ છે. રુધ્રાં પ્રહ છે. સધળું ભગવત સ્વરૂપ છે.
એ જ્ઞાન છેવટતું ને સાચું છે. પ્રાણીમાત્રને, જડ ચેતન
સર્વને પરમાત્મ સ્વરૂપ જાણવાથી સર્વ સ્વરૂપ પરમાત્માની
સાચામાં સાચી સેવા થાય છે. શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન આ છે.

તેથી જ એને જાણનાર સર્વ જાણનાર કહેવ છે. મોક્ષ
શાસ્ત્રમાં આથી વિશેષ જાણવાનું કશું નથી. ને જોમ શાસ્ત્ર
તો માયામય છે. મુમુક્ષુને લાગ્ય છે.

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतद् बुद्ध्या बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥

અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૨૦

અર્થ:-હે નિષ્ઠાપ અર્જુન ! મેં તને જાનામાં જાણ
આ શાસ્ત્ર આ પ્રમાણે કહ્યું. તે જાણીને હે ભારત બુદ્ધિ-
માનને કૃત કૃત થવાય.

વિવેચન:-સર્વ જ્ઞાઓનો નિર્મોહ આ અધ્યાયમાં કહ્યો
છે. મુંદર વિચાર શ્રેણીથી લખવાન મોરલીધરે જડ, શૂન્ય
ને પરમાત્માને સંધ્યું પરમાત્મ સ્વરૂપ છે એમ સમજાવ્યું
છે. મુમુક્ષુ નિષ્ઠાપ થાય. વાસના રહિત થાય ને સંધ્યું
જગત પરમાત્મે રૂપ છે એમ જાણી આત્મમાં વિચરે.
હરિઃ ॐ તત્ સત્.

અધ્યાય ૧૬ મો દૈવી આસુરી સપત્તિ લક્ષણ-

ગીતામાં અત્યાર સુધી પ્રતિપાલન કર્યું કે આખું બ્રહ્માંડ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે સરીર ઇન્દ્રિયો, ને અતઃકગ્લ જેનાથી કિંના માન ધાર કે તે પશુ પ્રકૃતિનું કાર્ય કે પુરૂષ વારંતવીક રીતે જ જ્ઞાને અબોધતા છે નિત્ય જ ને મુક્ત છે પ્રકૃતિ અનુસાર કર્મ થાય છે કર્મ અનુસાર પ્રકૃતિ બધાય છે. પ્રકૃતિ વશ આખો સ સાર છે એ પ્રકૃતિ સત્વ, રજસ, તે તમસ એમ ત્રણ ગુણમયી છે પ્રાણી માનવુ ધ્યેય કા તો ભોગ હોય જ અવના મોહ હોય કે તો કથી પ્રકૃતિની ક્રિયાથી મોહ મને ને જ્ઞી પ્રકૃતિની ક્રિયાથી ભોગ અર્થે જન્મ મરણ ॥ ૨૬ ॥ બમનુ પડે તે જાણવના બગવાન પ્રકૃતિના બે જાત પાડે છે મોહદાતા પ્રકૃતિને દૈવસ પત્ત ને જન્મ મરણ આપ ॥ ૨૭ ॥ પ્રકૃતિ આસુરી સ પત્ત સત્વગુણ પ્રધાન દૈવસ પત્ત મ્હેરાય છે રજો ને તમોગુણ પ્રધાન આસુરી સ પત્ત મ્હેરાય છે સત્વગુણથી જ્ઞાન ને સુખ થાય છે સામાન્ય સાગરમાં ફરતારા વદાણુ સાધન સ પન્ન (સુકાન, શઢ વન વિગેરે) ન હોય તો તેમની ગતિ સાગરના મોળ ને પન ॥ ૨૮ ॥ નિનાશને પામે છે તેમ સરીર સ સારથી માગરમાં કે તેમાં જ્ઞાન, વિવેક, વૈરાગ્ય વિગેરે ન હોય તો તે પશુ અહીં તહીં બટકી વિનાશ પામે સત્વગુણના મેવન વિના સુખ શાંતિ ને આનંદ યનાના નથી તેથી સુમુખુએ સત્વગુણી પુરોગુ, સત્વગુણી પદાર્થોનું, સત્વગુણી વાચન ને વિચારોનું, સત્વગુણી જમાનું, ને બીજા જેના સ સર્ગમાં આવતુ પડે તે બધામાં સત્વગુણીનું નાન રાખતુ, જેથી જોતાની ચિત્ત પ્રકૃતિ સત્વગુણી થાય

સત્વગુણ મેટને આગસ, પ્રમાદ, મોહ ને નિદ્રા આપ ॥ ૨૯ ॥ નહીં સત્વગુણ તો જ્ઞાન, આરોગ્યતા, આનંદ, પ્રેમ,

શાંતિ, સુખ, કર્તવ્ય પરાયણતા, ને દેવી ગુણોનો દાતા છે. જ્ઞાન વિના-સાચી સમજણ સિવાય શાંતિ આવવાની નથી મોહ દબ્યા શિવાય જ્ઞાન ન થાય. વિચાર વિના મોહ ન દબે. ને સત્વગુણ દેવામાં પર્યા સિવાય વિચાર-સારાસાર વિચાર, વિવેક સુક્ત વિચાર ન જ રહુરે.

આ અધ્યાયમાં ભગવાન દેવિ સંપત્તના ને આસુરી સંપત્તના લક્ષણ કહેશે. આપણે દેવિ સંપત્તના કહેલ લક્ષણ ધરીએ. આસુરી લક્ષણ છોડીએ. સમજ્યા વિના માળા ફેરવ્યાથી, દેવ દર્શનથી, જ્ઞાનથી, તિર્થથી, તપથી, કંઈ વળવાનું નથી પોતાનું ચારિત્ર્ય ક્યાં સિવાય, પોતાનો સ્વભાવ ક્યાં સિવાય લાખો ઉપાયે પોતાને સુખ થવાનું નથી. ટોલ, હળવીકાં વગાડે, જનન ગાયે, લોકના આપેલા પૈસાથી મોજ માણે, કયા વાર્તા ને આપ્તમાન કરે, ને લોકની આગેલી વાહવાહ ને કીર્તિથી ભગવાન મળવાના નથી. આકાશમા અદર ઉડતો હોય, અનેક અમતકાર કરતો હોય, બહુ વાહ શક્તિવાળો હોય, બહુ શાસ્ત્રો જાણનાર હોય, સારો કથાકાર ને કવિ હોય, વીર હોય પણ ચારિત્ર્યહીન હશે, વૈરાગ્યહીન હશે, દેવિ ગુણરહિત હશે તો કદી તેને સુખ શાંતિ કે જ્ઞાન થવાના નથી. વાંચક દેવિ ગુણ તારામાં ન હોય તો તું પોતાને અપૂર્ણ માનજે. લાખ માળા ફેરવ્યા કરતાં એક ખોટો સ્વભાવ ફેરવવો એ વધારે લાભકર્તા છે. મનુષ્યે પોતાનું એક ખોટું લક્ષણ લેવું ને જેને જ કમળથી કાઢવું. પછી ખીલું એમ કરતાં શુદ્ધ ચારિત્ર્ય મેળવવું. ચારિત્ર્ય એ પરેજી છે. જનન કીર્તન વિગેરે સાધન બવરાગનું ઔષધ છે. પરેજી વિના ઔષધ ફળનું નથી. ને ઉદ્ધતું નુકસાન કરે છે. દેવિ ગુણો આમદ પુર્વક સેવ્યા સિવાય જે કંઈ કરશું તે અફળ જવાનું છે. શુદ્ધ, નિષ્કલંક ચારિત્ર્ય તે જ સંપત્ત છે. તે જ ધન છે. તે જ

વાળી મનને આત્માનાં જોડતું. પરમાત્માનાં મન જોડવાનાં
અભ્યાસ વિધાન ઇન્દ્રિયોને નિરુદ્ધ શક્ય નથી. જેમ જેમ
નિષ્કામ કર્મમાં અથવા પરમપદ પ્રાપ્ત કરવાના કોઈ પણ
સાધનમાં મન જોડાતું જગે તેમ તેમ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ
થતો જગે. નિષ્કામ કર્મ તે માટે મર્વોત્તમ ઉપાય છે તેથી
જપ, તપ, દાન, કે કર્મ નિષ્કામ કરવામાં મહત્ત્વ રહેવું.

યજ્ઞ-અનેક પ્રકારનાં છે. પોતાનાં સાધન ને શક્તિને
પર દિન અર્થે વાપરવાં તે યજ્ઞની વ્યાપક વ્યાખ્યા છે.
અનેક યજ્ઞમાં જપ યજ્ઞ એ સૌથી રહેજે ઘણું શકે તેવો
યજ્ઞ છે. માટે સાધન સંપત્તિ હોય તો બ્રહ્મ યજ્ઞ કરતાં
જ્ઞાન મનને જદા કોઈ ને કોઈ ભગવાનના નામના જપ
યજ્ઞમાં જોડવું જેથી તે નવરૂં ન પડે. તે સંકલ્પો કરી
આર્તિ દેખી ન કરે.

સ્વાધ્યાયના જે અર્થ છે. જપ, ને વેદનું પારાયણ.
સ્વાધ્યાય એટલે જપ એ સર્વને લાગુ પડે તેવો અર્થ છે.

તપ-કાળીક, વાત્સીક ને માનસીક એમ ત્રણ પ્રકારનાં
છે તે આગળ ભગવાન કહેજો.

આર્જવ કહેતાં સરળતા. જે દેશમાં હોય તે પ્રમાણે
બોવાન ને તે પ્રમાણે વર્તાવ એ આર્જવનું છે. તેથી
વિરુદ્ધ કૃતિવતા છે.

અદિંસા-પરને દુઃખ દેવું તે દિંસા, દિંસા અદિંસા
માટે બદ્ધ મતનેદો છે. અમુક ચાક ખાવામાં પણ કોઈ દિંસા
માને છે. જીવને મારવું તેને કોઈ દિંસા માને જે પ્રાણી
માન નિદ્રા તેથી દિંસા તો કરે છે. આસ લેતાં જ ફેટલાય
વાગ્દાન જીવ મરે છે. આપખા શરીરમાં અસંખ્ય જીવો છે,
એક ઉપવાસથી ફેટલાય જીવ મરે છે. એ બધી દિંસા મનાય
તો તો જીવનું એજ દિંસા છે. મા પુત્રને દીવાને અડકતાં
વારે, ન વારે તો સિદ્ધા કરે તે દિંસા નથી. અનાજ ખાવું,

સાકષ્યાન ખાણું, તે હિંસા નથી. ખુનીને ફોંસી દે તે હિંસા નથી. પોતાના સાધન, ધર્મ સંપત્તિ ને પ્રાણનું ને હકનું પરથી રક્ષણ કરવું, ને તેમ કરતાં સામે હથીઆર ઉપાડી હલ્લો કરે તો શુદ્ધ કરવું તે હિંસા નથી.

હિંસા અહિંસાનો ભેદ જાણી સમજવા જેવો છે. અહિંસા વીરુદ્ધ હક્ષણ છે. અર્જુન શુદ્ધમાં ઉભા છે. ધૌધ્યુ તેને અહિંસા ધર્મ પાળવાનું પણ કહે છે. ને શુદ્ધ કર પણ કહે છે. શુદ્ધ એટલે હિંસા હોય તો તો ભગવાનનો ઉપદેશ પરસ્પર વિરુદ્ધ જાય. શુદ્ધ એ હિંસા નથી. પોતાના હક, પોતાની સંપત્તિ, પોતાના સિદ્ધાંત, પોતાનો ધર્મ, ને પોતાના સ્વજન તેને અન્ય અધર્મે કરી બળબેરીથી હણવા કે દુરવા આવે તો મરણાંત મુખી તેની સાથે લડવું તેમાં ધર્મ છે. ને તે આચરે અહિંસા ધર્મનો નાશ થતો નથી જ. વરણ માત્રમાં જીવ છે. જળમાં, અન્નમાં, વાયુમાં સર્વ જીવ છે. તે જીવ જાણે અભેદે સૌથી હણાય છે. તે હિંસા નથી પરને દુઃખ દેવું, પરનો કારણ વિના પોતાના ભોગ અર્થે નાશ કરવો એ હિંસા છે. અહિંસાનો અર્થ ગદન છે. અહિંસા મત ને આચરે તેને જે હિંસા જણાય તેનો તે ત્યાગ કરે. એમ કરતાં શુદ્ધ અહિંસા શું છે તે તેનો શુદ્ધ આત્મા જ કહેશે.

સત્ય-જે હોય તે કહેવું તે સત્ય. સત્યના મતવાળાથી અસત્ય કદી ન જ બોલાય. સત્ય એ સત્ય છે, અસત્ય એ અસત્ય છે. કોઈ કહે છે કે પરનો પ્રાણ બચાવવામાં, આજીવીકાનો નાશ થતો હોય ત્યાં, સર્વ નાશ થતો હોય ત્યાં એવા ને બીજા પ્રસંગે અસત્ય બોલવામાં વાંધો નથી, એ વખતે અસત્ય બોલાય તે સત્ય તો નથી જ. ને એ અસત્ય બોલનાર સત્યવાદી ન જ કહેવાય. સત્યવાદી તો આખા બ્રહ્માંડનો નાશ થતો હોય તો પણ અસત્ય ન જ બોલે.

સમગ્ર જાતોની એકંદર કિંમત કરતાં સત્તની કિંમત અનેક વધી છે.

ત્યાગ-કંચન ને કામીનીનો લાગ એ લાગ નથી, કુંડુંબ લાગ એ લાગ નથી. સાચામાં સાચો લાગ એ ધૃષ્ટારદિત પણ છે, વાસના રહિતપણું છે ને તેમાં સર્વલાભનો સમાવેશ થાય છે. ચિત્તમાં કોઈ પણ ધૃષ્ટા ન હોય એ જ ત્યાગ વાસ્તવિક છે.

શાંતિ-શરીરની નહીં, વાણીની નહીં, ઇન્દ્રિયોની નહીં. પણ શાંતિ મનની જોઈએ. મન શાંત, ક્ષોભ વિનાશ, વિકાર માનથી રહિત, સ્થિર રહે તે જ સાચી શાંતિ છે.

તેજ-પ્રાણી જેમ જેમ ભોગ ત્યાગ કરે છે ને આત્મ-સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરતો જાય છે તેમ તેમ તેના મુખ પર વિલક્ષણ લાવ આવે છે, તેની પાસે જનાર તેના પ્રભાવથી દબાય છે, શરીર કાળું હોય કે ગોરું પણ તપ, પુણ્ય, યોગ ને જ્ઞાનના પ્રભાવથી શરીરમાં તેજસ્વીતા આવે છે, ગંભીરતા આવે છે. તેમના પ્રભાવથી બીજો મગ્ન થઈ વિચારથી આજીવો હોય છતાં તેમની છાયામાં આવતાં પોતાની વિશ્લેષતા ભૂલી ચમકી દઈ તેમને અનુકૂળ થાય છે.

ક્ષમા-એટલે માફી. અપકૃત્ય કરનારને તે અપકૃત્ય માટે પાકો પંસ્તાવો થયો હોય, ફરી તેવું ન કરવાનું દઢ બાન તેને થયું હોય તો કરેલ કર્મ માટે માફી આપવી તે યોગ્ય છે. પણ જેને પોતાના કૃત્ય માટે પશ્ચાત્તાપ નથી થતો, ફરી પ્રસંગ મળે તેવાં કર્મ કરવાનાં છે તેને તો શિક્ષા કરવી જ. અર્ધમેં ચાલનાર બે પ્રકારના હોય છે. (૧) અવળી સમજ-લુધી અર્ધમેં જાય છે. તેવા સમજલુધી-ઉપદેશથી સવળે માર્ગે ચડે. બીજા સત્તા ને સંપત્તિ મદથી અવળે માર્ગે ચાલે છે. તેમનામાં રાજીશુ ઉપરાંત તમોશુલુ ન જ વિશેષ હોય છે. તેવા ઉપદેશથી પાછા ન વળે. તેમને તો શિક્ષા જ

કરવી જોઈએ. કરેલ કુકર્મનો પૂર્ણ પચાતાપ અંતઃકરણથી કરનારને જ સુખ આપી એ ધર્મ છે.

ધૃતિ—એટલે ધીરજ. જ્યારે પ્રાણીની ધીરજ ખૂટે ત્યારે જાણુવું કે તેને કોઈ આપત્તિ આવશે. સૌ જાણે છે તે ધીરજથી. કોઈ ને કોઈ આધારથી જ જીવન છે. વિપત્તિમાં ધીરજ જ કામ આવે છે તેમ સુસમયે પણ ધીરજવાન જ શોભે છે. ધીરજ કોઈ ને કોઈ આધારથી રહે છે. જગતમાં ત્રણ આધાર છે. એક તો જગતનાં પ્રાણી પદાર્થનો લૌકીક આધાર. બીજો અલૌકીક એવો દેવ અથવા ઇશ્વર આધાર. ત્રીજો આત્મ આધાર. લૌકીક પ્રાણી પદાર્થનો આધાર સર્વ સમયે ને સર્વ પ્રસંગમાં વિશ્વાસ રાખવા લાયક નહીં. કારણ તે આધારનાં સાધન અસ્થ સંક્રિતવાળાં, વિનાશી ને પિકારી છે. અલૌકીક એવાં દેવ ને ઇશ્વર સાધન પણ અપૂર્ણ છે. કષ્ટે કરી પ્રાપ્ત થાય તેવાં છે. ને તે છતાં તે સર્વ સંક્રિતમાન ને સર્વજ્ઞ વ્યાપક નથી. અનેક ભક્તોએ દેવ આધાર લીધેલા. તે પણ કેટલોય સમય દુઃખમાં દુખેલા. એક આત્મ આધાર એ જ અખુટ છે. જગત માત્રની અસુરથી પર, અન્નજ કું નિર્વિકાર, નિત્ય, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું એ જ્ઞાનથી જે આત્મસ્વરૂપ થએલ છે તેને પોતાનો આત્મ આધાર સુલભ, ને સંપૂર્ણ છે. પર આધાર કરતાં નિજ આધાર શ્રેષ્ઠ છે. તેથી નિજ આધારથી મહેલી ધીરજ અખુટ ને અક્ષય છે.

શૌચ—એટલે પવિત્રતા. શરીર, સાધન, મન સૌ નિર્મળ રાખવાં. નિર્મળતા, નિષ્કલંકતા, નિષ્પાપર્ણ એજ ઇશ્વરતા. સ્વચ્છતા એજ સુંદરતા છે. નિર્મળતા એ જ દિવ્યતા છે. બધાં કુકર્મનું મૂળ, બધી અપવિત્રતાનું મૂળ લોભની કામના છે. લોભેચ્છથી મન મલીન થાય છે. પાપી વાસનાવાળો

ગમે તેટલું શરીર કુવે, નમે તેનાં કીંમતી ને ધોએજ વસ્ત્ર પહેરે, ગમે તેટલા શય્યનાર ધરે ષય્ય મલીન હોવાથી તેની મલીનતા ને જધાને કોટીને પાર નીકળે છે, મનની પવિત્રતા, મનની નિમગ્નતા એ જ સાચું શૈભ્ય છે. જીજ્ઞાસુ શય્યમારની ઇચ્છા છેડે, આડળર છેડે, દેખાવ માત્ર ત્વજે, શુદ્ધ સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરે, શરીર જહારની મલીનતા ઘોષ્ટ સ્વચ્છ રાખે ને મનને વાસના વિનાશુ દિવ્ય પ્રેમ ને દિવ્ય ગુણધી પવિત્ર આનંદથી ભરપુર સાગર જેવું વિરાજ રાખે. જેમાં ચિંતા, કલેશ, દીનતા, ભોગવામના ન હોય તે મન સદા પવિત્ર છે. તે પુરુષ સદા પવિત્ર છે.

અતિમાનીતા-અતિમાની પછું ન રાખવું. પોતાની જાતે માન નેજાવવા ઇચ્છા ન કરવી. તેમ પોતાની જાતને હલકી પાણી ન ગણાવવી. પોતાના કર્તવ્યમાં પરાયણ, પારકી ઇચ્છા માત્રના લાગવાળા, રતમાન જાળરી પાગકી ગુલામી ને દીનતા ન બહોરનારા રહેવું. પોતાનો પરાભવ ન જ થવા દેવો. ને મહતાની આકાંક્ષા ત્યજવી. પોતાનો ખોટી રીતે પરાભવ કરનાર આગળ પોતાના પ્રયત્નથી પોતાનું રક્ષણ કરવું. પશુ દીન ન થવું. સ્વતેજ હણાવા ન દેવું. ખોટું અપમાન સહન ન કરવું એ દેવી સંપત્ત છે.

આટલાં ને ભગવાને કહેલા બીજા આચાર આપણે ધરીએ તો જરૂર આપણે તરીએ. હાલે ભગવાન આસુરી સંપત્તનાં મક્કણ કહે છે જે ઉપરથી તે આપણામાં હોય તો તેને ત્યજવા પલકીક થવું. આસુરી સંપત્ત રાખીને લાખ માળા ફેરવ્યા કરતાં, મત, દાન, તપ ને તીર્થ સેવ્યા કરતાં આપણામાં જે આસુરી સંપત્ત છે તેને કાઢીએ તે વધારે સારું છે.

दम्भो दूर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पादुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥

સમ્બોધન:-દંત, ગર્વ, અભિમાન, ક્રોધ, કડોર વચન બોલવું તે, ને અતાન એટલાં હે પાર્થ ! આસુરી સંપત્તિમાં જે જન્મેલા છે તેમનામાં હોય છે.

વિવેચન-પોતાનામાં જે નથી તેનો દેખાવ કરી વર્તવું તે દંભ છે. પોતાનામાં છે તેનું દુઃખદ ધરવું તે દર્પ છે. ને પોતાની શક્તિ ને સંપત્તિથી વેગમાં આવી ધતરની અવ-ચલન કરવી તે અભિમાનનું કાર્ય છે. દૈવી સંપત્તિવાળાની ક્રોધ પ્રિય ને સ્વપાણી હોય છે. આસુરી સંપત્તિમાં કડોર પાણી હોય છે. સસ્ત્રનો ધા દ્વાથી રક્ષાવ. પણ કડોર પાણીનો ધા મરતાં સુધી યાદ રહે. પ્રિય ને ક્રોધણપાણીથી સામાન્ય હેયું પ્રસન્ન થાય છે. શાંતિ પામે છે, કઠણ ને મર્મ બેદક પાણીથી સામાનાહેવામાં ચચળાટ થાય છે. ને જ્યારે જ્યારે તે વચન સાંભળે છે ત્યારે સારે તેનું દેવું બળે છે. પરને કઠણ પાણી રૂપી પ્રહાર કરે એ મહા પાપ છે.

દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય નિવન્ધ્યાયાસુરી મતા ।

મા શુચઃ સંપદં દૈવીમભિજ્ઞાતોઽસિ વાણ્ડવ ॥

અખ્યાય ૧૬ પ્રલોક ૫

સમ્બોધન:-દૈવી સંપત્તિ મોક્ષ માટે ને આસુરી (સંપત્તિ) બંધન માટે માનેલી છે. હે પાંડવ ! તું દૈવી સંપત્તિમાં જન્મેલો છે. શોક ન કર.

વિવેચન-ભગવાને અર્જુનને તો પ્રમાણુ પગ દૈવી સંપત્તિમાં જન્મેલાનું આપ્યું ને તેથી તે મોક્ષ માર્ગમાં છે એમ નક્કી થયું. આપણે રાજા આપણું આરિત્ય ભગવાને કહેલાં લક્ષણ દ્વારા તપાસીએ. ને તેમાં આસુરી સંપત્તિનાં લક્ષણ હોય તેને ત્યજીને દૈવી સંપત્તિનાં લક્ષણ ભરવા પ્રયત્ન કરીએ. આવા નિત્ય પ્રયત્નથી સારો લાભ થશે. પ્રયત્ન કરનાર કાઈ કાળે

ખેવને પહોંચશે. પ્રયત્ન જ ન કરે તો માર્ગ શી રીતે કપાય
 ને ખેવને શી રીતે પહોંચાય. માટે ધીરજ ધરી દેવી
 સંપત્તિના યવા પ્રયત્ન કરવો. આ પ્રયત્નમાં કંટાળતું નહીં.
 મનમાંથી ખોટાં લક્ષણ કાઢી સારા બરવામાં સાતર ઉભેય-
 વાના પ્રયત્નમાં ધીરજ જોઈએ તેથી પણ વિશેષ ધીરજની
 જરૂર છે. પણ મનની ખુબી એ છે કે આપણને મનનું
 એક લક્ષણ ખોટું કાઢવામાં પુષ્કળ જળ પડે છે. ને તે કઠો-
 તાં જ મન કમજોર થાય છે ને આપણે જળવાન થઈએ છે.
 જેથી ખીલું કુલક્ષણ કાઢવા બહુ સુખમ થાય છે. માટે ધીરજ
 ધરી મંથ્ય રહેવું. જગતમાં દેવી ને આસુરી બે સંપત્તિ
 પ્રાપ્તી હોય છે. હાલે આસુરી સંપત્તિ જળવાન વિરતારથી
 વર્ણન કરે છે જેથી આપણે તે આપણામાં હોય તો કાઢી
 સફાઈએ.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ।

અખ્યાય ૧૧ શ્લોક ૭

સંપ્રદર્શ:-આસુરી લોક પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ, પવિત્રતા ને
 આચાર તેને જાણતા નથી. ને તેમનામાં સત્ય હોય નથી.

વિવેચન-જગતમાં પ્રાણી માત્ર ક્રિયા કરે છે. જગતમાં
 સૌને ક્રિયા કરી તેનાથી અમુક ખેવે તેને પહોંચવાનું હોય
 છે. ક્રિયાથી ચતી ગતિને ઉદાહરણથી સમજીએ તો સુખમ
 થયે. તેમાં ગણ ઉદાહરણ છે. એક તો સીધી ગતિ જે
 ખેવને જ પહોંચાડે, બીજી ઘાણીના બેલની ગતિ. જે બેલ
 અનેક ગાઉ ચાલે છતાં ત્યાં ત્યાં જ હોય. ત્રીજી અવળી
 ગતિ. જે હોય ત્યાંથી-પણ પાછા પાડે. જગતમાં પ્રાણી
 માત્ર ક્રિયા તો કરે છે પણ તે વિચાર વિનાની હોય છે.
 આપણે જન્મ્યા છીએ તે શું કરવા ? શું ગેજવવા તેના

ચિંતાર કરવો. તે મેળવવા શું સાધન ને શું પ્રયત્નની જરૂર છે તે નક્કી કરવું ને પછી ક્રિયા કરવી. આપણા અનેક જન્મ વીત્યા. મોક્ષ કે પરમાત્મપદ એ આપણું ધ્યેય હોય તો હજી આટલા જન્મ વીત્યા છતાં સાથી નથી પહોંચ્યા ? ધાણીનો બગલ સેંકડો ગાઉ ચાલે પણ ધાણીવાળા ધરમાં જ હોય તેમ આપણું મન અનેક વર્ષ વતન કરે છે છતાં વાસનાના ધરમાં જ છે. જેમ અડીપલ ઘોડો એક ગાઉ આગળ ચાલે ને તોફાન કરી બે ગાઉ પાછું દોડે તેમ કેટલાકનાં મન આજન્મ જે સ્થિતિમાં હોય ત્યાંથી આગળ જવા કરતાં પાછાં વધારે જાય છે. સીધી ગતિ કાઢવીરલાની હોય છે. જ્યેષ્ઠ ઉપર નિશાન રાખી ચાડે અવશે ન જનાર વીર જ જ્યેષ્ઠને પહોંચે. વાચક ! તું ચિંતારી બે તારી જીંદગીની મહેનત, રાત દિવસનો અથાગ ચિંત્ર વાસનાના કાદવમાં ફસાયલા એવા તને બહાર કાઢ્યા છે કે અંદર ઉંડો નાખવા છે ? સાચે માર્ગે પ્રયાસ કરનારનું પ્રત્યેક પગલું જવાના મામને નજીક લાવે છે. તેમ જો આપણે પરમપદને પામવાના સાચા માર્ગે પડ્યા હોઈએ ને મંજલ કરતા હોઈએ તો આપણી પ્રત્યેક ક્રિયા તેને નજીક લાવેજ. એમ ન થતું હોય તો આપણી ક્રિયા ઉંધી છે એમ સમજવું.

ખોટા ચિંતાર ને ખોટા કર્મ સેરીએ તો ગંગાજળથી, ડાહ્યુ માટીથી, સ્નાનથી પવિત્ર ન જ થયાય. પાપ રહિત પવિત્ર મન, શુદ્ધ આચાર ને શુદ્ધ ચિંતાર જ પવિત્રતાની નિશાની છે.

આચાર : પ્રમોદ ધર્મ : કહેવ છે. ભંજીને અડધીને નહાવું, સંકાસ જાપ નહાવું, મુશ્વમાનને, કુતરાને, ચામડાને, પશુને, અન્યને અડધી નહાવું, ધિએણું લુમડું પહેરવું એ

આચાર લોકાચાર છે. શુદ્ધ નિષ્પાપ આચાર, ને શુદ્ધ ચારિત્ર્ય એ જ સાચો આચાર કહેવાય છે. ને તે પ્રથમ ધર્મ કહેલ છે. લોકાચાર પાળતાં છતાં બુદ્ધ, ચોરી, દુરાચાર, વ્યસન વિગેરે સેવે તો તે પાપી છે. તેનો લોકાચાર તેને તારતો નથી. તે લોકાચાર દંભ છે. પાપને ઢાંકવાના પ્રયત્ન કરવાનું તકલાફી ઢાંકણું છે.

असत्यमप्रतिष्ठं तं जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥

અધ્યાય ૧૬ શ્લોક ૮

અર્થ-તે જગતને અસત્ય, આધાર વિનાનું, ઈશ્વર રૂપ નિયંતા વિનાનું, પરસ્પરના સંબંધથી ઉત્પન્ન થએલું, ને કદમના સિવાય અન્ય હેતુ વિના થએલું માને છે.

વિવેચન:-પ્રત્યેક માણસની ક્રિયા તેના ધ્યેય અનુસાર હોય છે. ધ્યેય તેના જ્ઞાન અનુસાર ધડાય છે. આ જગતનું સ્વરૂપ કેવું છે, દેહના આધારે છે, તેના નિયંતા કાણુ છે, જગત થી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે, ને તેની ઉત્પત્તિમાં હેતુ શું છે આના નિશ્ચય સતજન ને દુર્જન બન્નેના મનમાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. ભિન્ન ભિન્ન નિશ્ચયથી ભિન્ન આચાર હોય છે જેના આચાર ભિન્ન હોય તેના વિચાર એક ન જ હોય. તત્ત્વજ્ઞાન જીવનમાં ધર્મ શું કરવું ને શું ન કરવું તેના નિશ્ચય કરી આપે છે રથુમાં ઉભેલ સેનાપતિ પરતૈન્યના સ્વરૂપને, આધારને, તેના નિયંતાને, જે સાધનથી તે બળવાન થયું છે તે સાધન સામગ્રીને ને તેના હેતુને જાણે છે, ત્યારે જ તે તેના પર જય મેળવવા યોજના ધડી શકે છે તેમ પ્રત્યેક પ્રાણી એ જ્ઞાનથી જગતના સ્વરૂપનો, તેના આધાર કારણનો, તેના નિયંતાનો, તેની ઉત્પત્તિના કારણનો ને તેના હેતુનો નિશ્ચય કરી તેનાથી જય મેળવી

પરમપદને પહોંચવાના પ્રયત્નની ક્રિયાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. આશુરી સંપત્તવાળાનો તે નિશ્ચય અયથાર્થ હોય. દેવી સંપત્તવાળાનો નિશ્ચય યથાવત્ત હોય. કારણ પ્રથમનો મલીન ચિત્ત છે. વાસનાવાળા ચિત્તવાળો છે. ખીજો શુદ્ધ ચિત્ત છે. જેટલી ચિત્તની શુદ્ધતા તેટલી નિશ્ચયની યથાર્થતા.

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः

प्रभवन्त्युप्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥

અધ્યાય ૧૬ શ્લોક ૬

શબ્દાર્થ:—આવી દૃષ્ટિનું આલંબન કરી નષ્ટાત્મા, અલ્પ બુદ્ધિવાળા, ઉપ્ર કર્મ કરનારા, જગતનું અહિત કરનારા ઉત્પન્ન થાય છે.

વિવેચન—ગ્રાણીની પ્રત્યેક ક્રિયા જગતની એક વસ્તુનો નાશ કરી તેને ખીજ રૂપમાં બાવે છે. ગ્રાણી માત્ર સંચય ને વ્યયની જ ક્રિયા કરે છે. દાખલાથી આ સમજાશે. આપણે અન્ન મેળવીએ છીએ, ખાઈને તેનો નાશ કરીએ છીએ. ધન મેળવીએ છીએ ને તેનો વ્યય કરીએ છીએ. શાલા તે ગણાય છે કે જે ઓછામાં ઓછા વ્યય કરે. ઉપ્ર એ કહેવાય કે જે પુષ્કળ ને જલદી વ્યય કરે. ઉપ્રથી જગતનો નાશ બહેલો થાય. મુમુક્ષુ વિચારે તો જણાશે કે જેમ બાળક બીની રેતી એકઠી કરી ધર કરે ને તેને ભાગે ને રાજ થાય, તેમ આપણી ક્રિયા ગ્રાણી પદાર્થને એકઠાં કરવામાં ને આપણી ઇચ્છા મુજબ વ્યય કરવામાં જ રોકાયેલી છે. જીવ શરીર ઓઠી જતાં બધું અહીંજ રહેવાનું છે. શરીરમાં જીવ છે ત્યાંસુધી વસ્તુ મેળવવી ને વાપરવી એ બેની ગડમથલ જ થયા કરે છે. આ ઉંઘી ક્રિયા છે. આ ક્રિયાથી શરીરમાંના જીવ શ્રમ ને મોહ સિવાય ખીજું કશું સુખ પામતો નથી.

આં પાળતી દાગની રેડ દેખાદેખી આપણુ સૌ આ જ
 ક્રિયા કરીએ છીએ એ ક્રિયા અને જન્મો કરી આ જન્મ
 કરીએ છીએ એનારી દલુ ધરાયા છીએ? હજારો વખત
 ધી ખાંધા છતાં જેમ જીવ ચીકદી નથી થતી, તેમ હજારો
 ને લાખો અનેક જન્મમાં જોગ મેળની ને ભોગવ્યા છતાં
 મૂરખ મન ધરાવુ નથી, ને એ જમ, દુઃખ, ચિંતા ને કલેશ
 આપનાર આ અકમળ નકામી કરવાનો રસ્તો સમજીને
 છોડવું નથી આ જન્મે કે લાખો જન્મે એ મારગ છોડી
 ઉપરામ પામી પન્મપદનો મારગ, અખંડ શાંતિનો મારગ
 વીધે છૂટકો છે જે મેળનારો છીએ તે આપણી પાસે રહે-
 વાતું નથી હું મેળવુ ને મારી અરજી મુજબ વાપરું એ
 હવતી જમણા ખોગી છે ને તેથી જ અનંત દુઃખ હવ
 વોરે છે. ને એ જમણા પાછળ જગતનો નાશ કરે છે.
 આખા જગતના ભોગ એકે વખતે એક જ મનને ભોગવવા
 મળે ને તે ભોગવે તો પશુ તે ધરાવાતું નથી. મન ભોગથી
 કદી તૃપ્ત થતું નથી ભોગથી જગતનો નાશ થાય છે. ભોગ
 ભોગવે મન શાંત કદી નહીં થાય. ઉલટું ભોગની ભૂખ તેની
 વધુ ઉપડરો. ભોગ છોડે તે શાંત થશે. ભોગ છોડતા જાણે
 મનને ભોગની ભૂખ જ નથી એવું તૃપ્ત માણુમ પડશે. ભોગ
 ત્યાગ એ જ મનની શાંતિ માટે સર્વોત્તમ ઉપાય
 છે તેનો અસ્થાય કંદાવ્યા સિવાય ધીમે ધીમે કરવો.

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ ।

મોહાદ્ગૃહાંત્વાસદ્પ્રાહાન્પ્રવર્તન્તેઽશુચિવ્રતાઃ ॥

અધ્યાય ૧૬ શ્લોક ૧૦

શબ્દાર્થઃ—દુ.ખે કરીને પુરાય તેવી કામ વાસનાનો આશ્રય
 કરી દંભ, માન ને મદ યુક્ત થઈ મોહથી ખોટા વિચારો અદ્ય
 કરી અપવિત્ર વ્રત ધરી પ્રવર્તે છે.

વિવેચન—મન જે જે કામના કરે તે બધી કામના પુરાય એવું ગમે તેવા બળવાન, ધનવાન, કે સાધનવાળા હોય તેનાથી પણ ન બને. એક કામના પુરાવાના સમય દરમ્યાન તો મન લાખો કામના ઉભી કરી શકે છે. જેમ મોળાં ને પવનવશ તથાતુ' વહાણ વિનાશ પામે છે તે દરીઆમાં કુએ છે તેમ હૃદયો ને મન પાછળ તથાતો હવ અનંત દુઃખ સંસાર સાગરમાં પામે છે.

ચિંતામપરિમેયાં ચ પ્રલયાન્તામુપાશ્રિતાઃ ।

કામોપભોગપરમા ઇતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥

અધ્યાય ૧૬ શ્લોક ૧૧

જાશાપાશશર્તર્થસ્રાઃ કામક્તોધપરાયણાઃ ।

ઈદન્તે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થ સંશ્ચયાન ॥

અધ્યાય ૧૬ શ્લોક ૧૨

શબ્દાર્થઃ—મરણ પશ્ચેત અપાર ચિંતાનો આશ્રય કરી કામ વાસનાનો ઉપભોગ એ જ જેવું પરમપદ છે એવા અને એ જ (સાચું) છે એમ નિશ્ચયવાળા, સેંકડો આશપાશથી બંધાયેલા, કામ ને ક્રોધ પરાયણ, કામ ભોગના અર્થે અન્યાયથી ધન સંચયને મુચ્છે છે.

ઈદમથ મયા લબ્ધમિમં પ્રાપ્સ્યે મનોરથમ્ ।

ઈદમસ્તીદમપિ મે ભવિષ્યતિ પુનર્ધનમ્ ॥

અધ્યાય ૧૬ શ્લોક ૧૩

શબ્દાર્થઃ—આજે હું આ મેળવ્યું. તે મનોરથ (હવે) હું મેળવીશ. આ ધન મારું છે ને વળી આ ધન પાછું મારું થશે.

અસૌ મયા હતઃ શત્રુર્દનિપ્યે ચાપરાનપિ ।

ईश्वरोऽमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥

અધ્યાય ૧૬ શ્લોક ૧૪

શબ્દાર્થ:-આ શત્રુ મારાથી હણાયો, ખીન્નઓને પણ હણીશ, હું ઇશ્વર છું, હું ભોગ ભોગપનાર છું. હું સિદ્ધ છું. હું બળવાન છું. હું સુખી છું.

आक्योऽत्रिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥

અધ્યાય ૧૬ શ્લોક ૧૫

अनेक चित्त विभ्रान्ता मोहजाल समावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति गरकेऽशुचौ ॥

અધ્યાય ૧૬ શ્લોક ૧૬

શબ્દાર્થ:-હું ધનવાન છું, હું ઉંચો કુંજવાન છું, મારા સમાન ખીન્ને કોણ છે? હું યજ્ઞ કરીશ. હું દાન આપીશ. હું આત્મક કરીશ. આ પ્રભાણે અજ્ઞાનથી મોહ પામેલા,

અનેક સંપદપથી ભ્રમિત થએલા, મોહરૂપી જાળમાં પીંટાયેલા વિષયોના ઉપભોગમાં આસક્ત એવા તેનો અપવિત્ર નરકમાં પડે છે.

વિવેચન:-બધુ! આપણે શું કરીએ છીએ તે તપાસવા ભગવાને સંખ્યાલુપૂર્વક આસુરી સંપત્તિવાળાના મનોરથ મૂક્યા છે. કેટલાય જીવો જન્મી આ જ કરે છે ને? મેળવધુ, મેળવધુ, ભોગવધુ ને ભોગવીશુ તેમાં જ જીવન આપણું સમાપ્ત થાય છે. ભોગ પાંચ પ્રકારના છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ને ગંધ. બાકા વિચારી લેઈએ તો એ પાંચે ભોગ પાછળ જ આપણા

અનેક અવતાર ગયા ને આ પણ જાય છે. જાગીતે જોવા જેવું છે. ચિચારી દઢવા જેવું છે. અનેકસ્વાદ ને ચક્તિવાળા ખોરાક ખાયા, ઝાડે ફરતું, વીથી અનેક રીતે એકડું કરતું ને સ્ત્રીની યોનિકુંડમાં હોમી દેવું. જગ, કપટ, ચોરી, અત્યાચાર ને આપર્મે ધન સંપત્તિ એકઠી કરવી ને વાપરવી અગર મૂકીને મરી જતું. બોગની રાજ્ય જગત માંડું થયું છે. ખુન, લડાઈ, ચોરી સૌ બોગ માટે જ ને? જગત કામથી દહાયું છે. પાંચિક તોષ, મનવારો, તોષો, વિમાનો, જોખ સર્વ પરને દહી પોતાના બોગ મેળવવાજ ને? ને બોગ એટલે શું? એકડું કરેલ પોતાની મરજી મુજબ વાપરવું તે જ ને? ને તે યા માટે? આનંદ માટે જ ને? જેમ તકમાં તેલ છે તે તેલ પીલવાથી નીકળે છે તેમ આનંદ સોના, ચાંદી કે જવાહીરમાં છે?—

કિંમતી વસ્ત્રોમાં છે? સ્ત્રીના સ્તનમાં કે યોનિમાં છે? આનંદ ક્યાં છે? પોતાના સાધન સંપત્તિથી અન્યમાંથી આનંદ મળશે જાણી આનંદ લેવા જઈએ છીએ. આનંદ તેથી મળતો નથી ને ઉત્તરડું સાધન સંપત્તિ ખોઈએ છીએ. જેમ હુરથી વેશ્યા મુરખતું ધન છીનવી લે છે ને રમણ કરાવ્યા સિવાય કાઢી મૂકે છે, તેમ આ જગતનું રૂપ ધરી રહેલ માયા જીવને આનંદ આપ્યા સિવાય તેણે મેળવેલ સાધન, ચક્તિ ને સંપત્તિનો નાશ કરે છે. ગણા ગણાતા તપસ્વી, ત્યાગી, ચોગી, બોગી સૌ આ માયાના મોહમાં બાન ભૂલી આનંદ ન પામતાં, આનંદ લીધા સિવાય પોતાનું બધું આપી દે છે.

સ્ત્રી પુરુષના માંસ લોહી ને હાડકાંનાં મજામાં આનંદનો લોચો નથી. જેમ પથ્થરમાં તેલ નથી તેમ હીરા, માણિક, સોના ને ચાંદીમાં આનંદ નથી. જીવ આનંદનો જીખે છે.

આનંદ માટે અહીં તહીં બટકે છે આનંદ માટે જ અધર્મ કરે છે. જેમ દાડકામાં લોહીને જોગતો કુતરો અનેક આપત્તિમાં પડ્યા છતાં દાડકામાંથી લોહી પામતો નથી તેમ જીવ અનેક કષ્ટ પામ્યા છતાં માયા રૂપી જગતમાંથી આનંદ પામતો નથી. આનંદ જડમાં નથી. આનંદ માયામાં નથી. આનંદ પદાર્થમાં નથી. આનંદ પરમાત્મામાં છે. આનંદ આત્મામાં છે. ને ને ચિત્તમાંથી કામના માત્ર, ઇચ્છા માત્ર નાશ પામતાં શુદ્ધ ચિત્તદ્વારા આનંદ અનુભવાય છે. જીવ આનંદ જોગે તો તો જડે. પણ જીવ અમુકથી આનંદ મળશે એવું કદાચી તે વસ્તુ માટે મથે છે. ને તે વસ્તુ મળતાં તે વસ્તુના કોઈ ભાગમાં આનંદ જોતો નથી. વાસનાવાળા ચિત્તની કલ્પનામાં, વિરહીના મનોરાજ્યમાં આનંદ જણાય છે. વસ્તુતઃ જગતના કોઈ પ્રાણી પદાર્થમાં આનંદ નથી. છતાં તેને આનંદરૂપ કદાચી તે મેળવવા મથનાર આશુરી સંપત્તવાળાનાં લક્ષણ બગવાને કલા. આપણામાં તે હોય તે સજી દેવી સંપત્તવાળા થવું.

त्रिविधं नरकस्पेदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

કામઃ ક્રોધસ્તયા લોભસ્તસાદેતત્રયં ત્યજેત્ ।

અધ્યાય ૧૬ શ્લોક ૨૧

સમ્પદાર્થઃ— કામ, ક્રોધ ને લોભ તે ત્રણ આત્માનો નાશ કરનાર નરકનાં દ્વાર છે. તેથી એ ત્રણેનું તું ત્યાગ કર.

વિવેચન—આત્માનો નાશ કરનાર એટલે આત્માનું અહિત કરનાર, આત્માને દુઃખમાં નાખનાર નરક એટલે દુઃખ. જ્યાં દુઃખ વિશેષ હોય તે નરક. બધાં દુઃખનું મૂળ કામ ક્રોધ ને લોભ છે. કામ એટલે ઇચ્છા. ઇચ્છાને વિદ્ય કરનાર પર ક્રોધ થાય છે, ને ઇચ્છા પુરી થતાં તેની વિશેષ કામના

તે લોભ કહેવાય છે. એટલે એ ત્રણેયનું મૂળ ઈચ્છા છે. ભોગની વાસના હોવા સિવાય જય કરવાથી, દેવાર્ચનથી, તપથી, મતથી, નિયમથી કે બીજા કોઈ ઉપાયે આપણે દુઃખથી છુટવાના નથી. પરથી મુખ કે આનંદ મેળવવાની ઇચ્છા એ જ લોભેચ્છા છે. પરમા મુખ કે આનંદ નથી. મુખ કે આનંદ સાંત ચિત્તથી આત્મામાં અનુભવાય છે. તે ચિત્ત કામ, ક્રોધ ને લોભથી જ અશાંત થાય છે.

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्धारैस्त्रिभिर्नरः

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परांगतिम् ॥

અખ્યાય ૧૬ શ્લોક ૨૨

શબ્દાર્થ:-હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! આ ત્રણે અજ્ઞાન અથવા દુઃખનાં કારથી છુટેલ પુરુષ પોતાનું કલ્યાણ આચરે અગર સાધે તો તેથી તે પરમગતિને પામે.

વિવેચન:-નર શબ્દ લખ્યો છે તે જીવ વાચક શબ્દ છે. પુરુષ ને સ્ત્રી કે નપુંસકની ભવિ સરીરને લીધે છે. પણ જીવાત્મા તો ત્રણેયનો પુરુષ વાચક છે. એ જીવાત્મા પુરુષ કહેવાય છે. કામ ક્રોધ ને લોભ એ ગણુ ન હોય તો મુક્તિ થાય એમ નહીં. કારણ એ ગણુ તો પથ્થરમાં નથી તો જડની જ મુક્તિ માય. એ ત્રણુ છોડી નિજ કલ્યાણ સાધે તો પરમપદ પામે. ચિત્તને જગતથી છોડાવવા કામ ક્રોધ ને લોભનો ત્યાગ સાધન છે. તે તેનાથી જગત તરફથી ખેંચાઈ છુટેલું ચિત્ત જો પરમપદમાં પ્રવત્તે ત્ય તો જ તેને પામે નહીં તો પાછું જગતમાં પડે. ચિત્ત મારગમાં ગતિ વિનાનું કે આધાર વિનાનું રહી શકતું જ નથી. તેથી કામ ક્રોધ ને લોભના ત્યાગથી જગતથી ચિત્તને વાળી પરમપદમાં યોજવું.

यः शाखाविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न सः सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥

અખ્યાય ૧૬ શ્લોક ૨૩

શુદ્ધાર્થ?—જો શાસ્ત્ર વિધિ ત્યજી દઇને પોતાની ઇચ્છા મુજબ વરને છે તે સિદ્ધિ પામતો નથી, સુખ પામતો નથી, ઉત્તમ ગતિમાં પામતો નથી.

વિવેચન—કામ, ક્રોધ, ને લોભ ત્રણથી રહિત થયેલ શુદ્ધ ચિત્ત કથી ક્રિયાથી પરમપદને પામે, પરમપદ શું છે, ક્યાં છે, શી રીતે મળે એ જાણવું બાકી રહે છે. તે તર્કથી જાણીએ તેમાં ભુલ હોય. શાસ્ત્રથી જાણીએ તો સુગમ હોય. શાસ્ત્ર એટલે અનુભવનું લખાણ. મુંબઈ પણ રસ્તે જવા ઈચ્છનાર તર્કથી મુંબઈને રસ્તો લે તેના કરતાં પણ મુંબઈ જઈ આવેલાના અનુભવથી રસ્તો નક્કી કરે તો તેને સુગમ પડે. આપણે શુદ્ધ ચિત્તથી પરમપદમાં સ્થિતિ કરવી હોય તો તેના સ્થિતિને પામેલાએ કહેલ અનુભવ પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ હરેક દેશમાં, હરેક લોકમાં, હરેક પંથમાં આવા અનુભવથીએ હોય. ને તેમણે બતાવેલ રસ્તો તે શાસ્ત્ર જ છે. કોઈ શાસ્ત્ર હલકું ને કોઈ શાસ્ત્ર ઉત્તમ નથી. માટે જેને જેમાં શ્રદ્ધા હોય તેના વડે કામ, ક્રોધ ને લોભ ત્યજી પરમપદ માટે પ્રયત્ન કરવો શાસ્ત્રના આધાર છે, માર્ગદર્શક છે. જેમ દરીઆમાં હોકાપંજા, દિવાદાંડી ને નૌકા મારગનો નકશો વઢાણને માર્ગ કાઢી ધારેલે રથને પહોંચવા સહાયક છે તેમ શુદ્ધ ચિત્તવાળાને પરમપદે પહોંચવા શાસ્ત્ર સહાયક છે.

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

જ્ઞાત્યા શાસ્ત્ર વિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિદાર્હસિ ॥

અખ્યાય ૧૬ શ્લોક ૨૪

શુદ્ધાર્થ:—માટે કાર્ય અકાર્યના નિર્ણયમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણ તારે જાણી શાસ્ત્રના નિયમોથી કહેવું કર્મ કરવું તને યોગ્ય છે.

વિવેચન—જેથી શ્રેય સધાય તે કર્તવ્ય છે ને જેથી ને શ્રેય ન પમાય તે અકર્મ છે કર્મ ક્યાં પહેલાં એ શી રીતે સમજાય. અનુભવી તે જાણે. અનુભવીનું કથન તે શાસ્ત્ર.

માટે શ્રેયની ઇચ્છાવાળાએ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ચાતુર્ય શાસ્ત્ર બે પ્રકારના છે બવહાર શાસ્ત્ર ને બીજુ મોક્ષ શાસ્ત્ર બવહાર શાસ્ત્ર સમય, સાધન, શક્તિ ને સંલેગવશ હોય છે ને તેના વિધાન દેશ કાળ પ્રમાણે બિન્ન બિન્ન હોય છે ને ફેર છે મોક્ષશાસ્ત્રમાં તેના બેઢ નથી તેમ તે બદલાતુ નથી કારણ જે પરમપદ છે તેમાં ફેર થતો નથી તેથી તેને પામનાનો માર્ગ પણ તેનો તે રહે છે

આપણને સુખની વાછના છે સૌ સુખ ઇચ્છે છે આપણે કંપેતુ સુખ મેળવતા સાધન ને શક્તિનો નાશ થાય છે સાધન ને શક્તિમાં આપણને મત્તપ છે તેથી સાધન ને શક્તિનો નાશ થતા આપણે દુખી થઈએ છીએ એટલે સુખ મેળવવા જતા હજુ સુખ તો મળ્યું નથી તે પહેલા સાધન ને શક્તિના નાશથી દુખી પહેલા જ થઈએ છીએ આપણે કંપેતુ સુખ પરાધીન છે તેથી પારકે દુખે આપણે દુખી થઈએ છીએ વળી એ સુખ એ કાંઈ પદાર્થ નથી કે જે વસ્તુ કે પ્રાણીમાંથી નીકળી બહાર આવે

વસ્તુત તો સુખ શુ છે તે આપણે સમજ્યા નથી ચિત્તની સાત વૃત્તિમાં અનુભવાતુ આત્મસુખ એ જ સાચુ સુખ છે કશું પણ ગુમાવ્યા સિવાય ચિત્તને સાત શુદ્ધ રાખીએ તો આત્માનંદ, આત્મસુખ અપાર સુખ અનુભવાય જે ફિરા કરવાની છે તે ચિત્તને સાત ને શુદ્ધ રાખવા કરવાની છે ચિત્તની બધી અશાનિતુ મૂળ પરથી હોગ હોગવી સુખ મેળવનાની ઇચ્છા છે. બહુ જન્મના સરકારથી એ ઉધી મતિ જડ વાલી મઘ છે તેને વારવાર વિચાર કરી કાઢી ને સુખ આત્મામાં છે પણ પ્રાણી પદાર્થમાં નથી એ નિશ્ચય કરી તદનુસાર સદા ચિત્ત સાત શુદ્ધ રાખવું

હરિ ॐ તત્ સત

અધ્યાય ૧૭ મો. શ્રદ્ધાત્રય વિભાગ યોગ.

સંસારમાં બનતી પ્રત્યેક ક્રિયાનું મોલું અંતઃકરણ ઉપર ડાઘને ડાઘ સંસ્કાર નાખે છે. અત્યાર સુધી આપણે જોયું કે ક્રિયા અંતઃકરણના સંસ્કાર, અંતઃકરણની વાસના અનુસાર થાય છે. ડાઘો મનુષ્ય દારૂ પીવે છે તે દારૂનાં પરમાણુ અંદર જઈ જ્યાં જ્યાં અંતઃકરણને અસર કરે છે એટલે તેની આખી ચેષ્ટા બદલાઈ જાય છે. આપણા જે શરીર છે તે પ્રકૃતિનાં છે ને પ્રકૃતિના વશ છે. ખાન, પાન, જંગલ, સહવાસ એ સર્વ ઉપરથી, પુર્વ જન્મના સંસ્કાર પરથી, માળાપના વીર્ય સંસ્કારથી, આપણા અંતઃકરણ અમુક સંસ્કારવાળાં હોય છે. જેને વાસના કહે છે. તે વાસના અનુસાર કર્મ બને છે. એ વાસના શાશ્વતી ફરે, પ્રવત્નતી ફરે, યાનતી ફરે. વાસના પ્રમાણે થકા બંધાય છે. વિશ્વાસ ખેસે છે. ને વિશ્વાસ અનુસાર કર્મ થાય છે. ડાઘ પણ કર્મ કરતાં પહેલાં એ કર્મથી મારું હિત છે એવું જ્યારે કર્તા જાણે છે ત્યારે જ તે કર્મ કરે છે. મૂર્ખ માણસની મૂર્ખ જણાતી ક્રિયા પણ તેના કર્તાને હિતાવહ લાગે છે તેથી જ કરે છે. અંતઃકરણની શક્તિ ને સંસ્કાર અનુસાર ક્રિયાથી હિત અહિતનું નક્કી થાય છે. ને તે અનુસાર કર્મમાં શ્રદ્ધા એટલે વિશ્વાસ થાય છે. સોળમાં અખ્યાયની છેવટ ભગવાને કથું કે શાસ્ત્ર અનુસાર ક્રિયા કરવી ને જેમ તેમ ક્રિયા ન કરવી એટલે ક્રિયાના બે આધાર થયા. શાસ્ત્ર આધાર-બીજો સ્વભાવ આધાર. સ્વભાવ આધાર કરતાં શાસ્ત્ર આધાર શ્રેષ્ઠ છે. ઇદ્રિયો ને મન જેનાં સ્વવશ નથી તે સ્વભાવ આધાર એટલે સંસ્કાર આધાર વર્તે છે. ને શાસ્ત્ર દૃષ્ટિથી જેમણે પોતાનું હિત જોયું છે તે સ્વભાવને વશ કરી મન ઇદ્રિયો વશ કરી સ્વહિત શાસ્ત્ર અનુસાર સાધે છે. શાસ્ત્ર

જેને આધાર છે, શાસ્ત્રમાં જેને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે તેવાનો પોતાનો સ્વભાવ-અંતઃકરણના સંસ્કાર ગમે તેવા હોય તેને આધા ખસેડી શાસ્ત્રમાં કહેલ વિધિસર કર્મ કરી શ્રેય સાધે છે. તેવું ન કરનાર ને કેવળ સ્વભાવવશ વસ્તનાર શાસ્ત્ર વિધિ ત્યજી જે યજ્ઞન કરે છે તેમની શ્રદ્ધા કેવા પ્રકારની કહેવાય તે અભૂત પૂછે છે. તેના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે=

ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દ્રોહિનાં સા સ્વમાત્રજા ।

સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચૈતિ તાં ધૃણુ ॥

અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૨

શબ્દાર્થ:-જીવોની સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી આ શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની હોય છે. સાત્ત્વિકી, રાજસી તે તામસી તે સમિજ.

સત્વાનુરુપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ મારત ।

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો યજ્ઞકૃદ્ધઃ સ એવ સઃ॥

અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૫

શબ્દાર્થ:-હે ભારત ! સર્વની શ્રદ્ધા અંતઃકરણ અનુસાર હોય છે. આ પુરુષ શ્રદ્ધામય છે. જે જેવી શ્રદ્ધાવાળો હોય તેવો જ તે થાય છે.

વિવેચન-જગતના પ્રાણી પદાર્થના અનેક સંસ્કાર સ્વાભાવિક રીતે સર્વના હૈયામાં પડે છે. તે સંસ્કાર અનુસાર કર્મ થાય છે. પણ જે જન્મતો છે, જેને શ્રેયની ઇચ્છા થઈ છે, જે સ્વભાવ વશ નથી પણ પોતાના શ્રેય વશ છે, તેવો પુરુષ જગતનાં જે જે સંસ્કારનાં મોખાં અંદર પેસવા આવે તેને પોતાના હિતનાં અંદર પેસવા દે અહિતનાં પાછા દેવે છે. અંદર જમાવા દેતો નથી

યાગીમા પીરમનુ બોજન સ્વાદ વડ મનુષ્ય સ્વાદીષ્ટ બોજન
 ખાય છે, તે ક્ષિતકન્ટી દર્શિતાયો યાગીમાનું જે બોજન
 હરીને દિત કરે તેનું જ ખાય છે ને બીજું ત્યજી દે છે,
 તેમ જ લખા અમખ્ય સન્કાગ્વાળા ગ્રાણી પદાર્થ છે તેની
 પરિક્ષા હરી દિતમા જાગ્રત દિતકર સગલી અદિતકર ત્યજે
 જે દિતકર અદિતકર તપાસના તે સ્વભાવનો આશ્રય લેતો
 નથી પણ હાનનો આશ્રય લે છે

ગ્રાણી ને પ્રકારના છે સ્વભાવવદ, ને બીજા ક્ષિત વદ
 ક્ષિત વદ સવમી હોય જાની હોય, નિજ ક્ષિતમાં જાગતા
 ત્યાં તે ધીમે ધીમે મનુષ્યત્વમાથી દેવત્વને ને ત્યાથી પરમ-
 પદને પામે સ્વભાવ વદ ગ્રાણી ધીમે ધીમે પશુત્વને ને હેવટે
 જડત્વને પામે હૃદયોને મનને બોમ ગમે છે, તે તેનો સ્વભાવ
 છે તે અદિતકર છે તેથી તે સ્વભાવને વદ કરી દિત સાધના
 જે પ્રયત્ન કરે તે તરે મુજારો ધ્યેનાતી જીમ મિસ્તાન્ત
 ઘૂરડે પણ તે ઘૂરડાને કાબી કરી પણ ક્ષિતકર ગોળા જે
 ખાત તે જ સાને થાય તેમ આપણે પણ હૃદયો વદ કરી
 તેમના સ્વભાવથી હૃદયાતા બોમ ત્યજી પરમપદનો મારગ
 લેઈએ તો તરીએ હાલે સ્વભાવ વદ, અમર હાસા દિત
 નય મન્નેતી ક્રિયા તો અતકરણના સરકાર વદ હોય છે
 એ ના અતકરણમાં શાસ્ત્રમા કહેન ક્ષિતના સરકાર છે
 બીજાનામા સ્વાભાવીક જેમ તેમ પડેલા સરકાર છે આ
 અતકરણના સરકાર વચાત પ્રુષ્ઠ પોતાને જેવો માને તેવો
 તે છે મદિરા પીધેનો જાલણુ મદિરાના સરકારવદ બોલે છે
 હું ૭૬ છુ, હું બગી છુ તે તે વખતે સાને જ પોતાને
 તેવો માને છે તેમ જનાતમા અતકરણના સરકારથી શ્રદ્ધા
 વડે જેવો પોતાને માને તેવો તે છે કામ, ક્રોધ, ને લોભથી
 ગદિત શુદ્ધ વિષયતા પણ જાન ને રાજના સરકારવદ

જીવાત્મા પોતાને જોવો માને તેવો તે થાય છે. તેથી જ આત્મા પરમાત્માથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન કે એ મતમાં પણ મોટા મોટા વિદ્વાનોના ભિન્ન ભિન્ન મત કે, જીવાત્મા અદ્વામય છે તે તે શ્રદ્ધા સસ્કાર વદ-સ્વભાવ વશ અથવા રાસ્ત્રવશ છે. પુરા રત્નીનો વેદ અમુક લે કે સૌ તેને ગ્રાંતરીકે જાણે છે તે રત્નીતરીકે જ જોલે ચાને કે છતાં તેના દેખાતા પુ પુરુષ છુ એની શ્રદ્ધા કે તેથી તે પોતાને પુરુષ માને કે. અતઃકરણ્યમા જે સમજણ દદ ઠસી ગઈ હોય છે તે પ્રમાણે જ પુરુષ કે તેથી જ મોટે અહ અન્ન રિમ મોલે અન્નસ્વરૂપ નથી થતાવુ પણ , અન્નસ્વરૂપ છુ એવું હિ હિ હિ હિ દેખાતા વસ્તુવત્ ઠસું હોત જોઈએ સાચુ વર્મેલુ એને કહેવાય કે જેના વત્ સર્વ કાળમાં આચરણુ હોય અન્ન નિર્વિનાર છે જે અન્નસ્વરૂપ હોય તે હદિયોના મોગના સાનિધ્યમાં નિર્વિકાર જ રહે કરેલ છે કે હદાતા છતાં ને પીડાતા છતાં અન્નસ્વરૂપ થએલ ન કે પે ન કોઈ કરે પણ રિશ્તર અન્નની પે રહે મોટે અન્નસ્વરૂપ છુ એમ કહે મહાસ્વરૂપ થવાવુ નથી. રાત્ર્ય મેળવવુ સહેલુ છે ઉદપદ મેળવવું સહેલુ છે, મહા વિચ્છુ કે મહેશ પદ મેળવવુ સહેલુ છે પણ મહાસ્વરૂપ થવું કઠણ છે કારણુ એ સર્વ દેવો મહાસ્વરૂપ થવા ઇચ્છે છે જેની જે ઇચ્છા કરે છે તે તેનાથી ટ્રેપ્ટ છે શ્રદ્ધા અનુસાર કર્મ કરવુ. કર્મ પ્રમાણે શ્રદ્ધા જામતી જશે સમજ્યા વિના કશું ન કરવુ જે કરવું તે વિચારીને સમજીને કરવુ સમજ્યા વિના કરેલુ ફળવુ નથી ને બ.રૂપ થાય કે

યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્યક્ષરશ્ચાસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્મૂતગણાશ્ચાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥

અર્થાત્ ૧૭ ર્નોક ૪

શબ્દાર્થ—સાત્ત્વિકા દેવતાને ઉપાસે છે રાજસો વક્ષ રાક્ષસને, ને બીજા તામસ જનો પ્રેતશૂત ંજુને ઉપાસે છે

અશાસ્ત્રિદિતં ઘોરં તપ્યન્તે યે તપો જનાઃ ।

દમ્માહંકારસંયુક્તાઃ કામરાગવલાન્વિતાઃ ॥

અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૫

કર્પવન્તઃ શરીરસ્યં ભૂતપ્રામમચેતસઃ ।

મા ચૈરાન્તઃ શરીરસ્યં તાન્વિદ્વયાસુરનિથવાન્ ॥

અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૬

અર્થ—જે જનો દંભ ને અહંકારથી યુક્ત થઈ કામના ને રાગના જગથી અંધ બની યદ્ય શાસ્ત્રમાં નહિ કહેલ ઘોર તપ તપે છે, ને એવા મૂઠા શરીરમાં રહેલ (પંચ) ભૂત સમૂહ ને અંતઃશરીરમાં રહેલ મને કૃષ કરે છે તેમને આસુરી નિથયવાળા જાણુ.

[વિવેચન—આ અધ્યાયમાં શાસ્ત્ર કેને કહેવા તે જાણવું જરૂરી છે, જે પ્રકારના જગતમાં શાસ્ત્ર છે. ભોગ શાસ્ત્ર ને મોક્ષ શાસ્ત્ર ભોગ શાસ્ત્રમાં અનેક ભાગ છે. તેમાં વ્યવહાર શાસ્ત્ર, શિષ્ય શાસ્ત્ર, યુદ્ધ શાસ્ત્ર, અર્થ શાસ્ત્ર ને બીજા ઘણા વિષયો આવી જાય છે. જગતના ભોગમાંથી ચિત્ત દહાની પરમપદમાં ચિત્તને લઈ જવાનો બોધ જેમાં છે તે મોક્ષ શાસ્ત્ર કહેવાય છે. તેમાં ચિત્તને ભોગમાંથી દૂર પાછું દહાવવું ને તેને આત્મામાં દૂર બેઠવું એ બોધ હોય છે તેવા મોક્ષ શાસ્ત્રમાં પણ અનેક મહાત્માઓએ અનેક રીતો બતાવેલ છે. ચિત્તને ભોગમાં ન નાખે, ચિત્તને રાગદ્વેષથી ન રંગે, ચિત્તમાં અંતઃજનના, અત્યાતિ, જડત્વ ન ઉપજાવે એવું આપણને પ્રજ્ઞ શ્રદ્ધા બેસે એવું ગમે તે શાસ્ત્ર હોય તેને આપણે મોક્ષશાસ્ત્ર સમજવું. વેદ એ જ શાસ્ત્ર ને કુરાન કે બાઇબલ શાસ્ત્ર નથી એમ નથી. આપણને વેદ પ્રમાણ

હોય તે મતનાં તેમજો અથ પ્રમાણ હોય હિંદુની મુક્તિ
ચાત્ર ને અન્ય ધર્મનાગાંત્રી નથી એમ નથી એટલે જે
શાસ્ત્રના ઉપદેશથી રત્નતા વાચના નહિતપણ, શુદ્ધ ચારિત્ર્ય,
ચિત્તની આત્મતિક્ક ચારિત્ર્ય ને પરમાત્મની પ્રાર્થિત શાય તેને
પ્રમાણ ગણવું આપા જે જ્ઞાન હોય તેમા તર્ક ન કરવો
અથવા ન ધરવી પરમાત્મ જાણ માન્ય અનુભવીને રસ્તો
પડી નક્કી કરી પડી અહા રાખી પડે પડે તો જ ગામ
પહોંચે પણ તર્ક ને અનહા ધરે દુ ઠી ચાર તેજુ જ આપણા
ધોય નાગવું

અનુભવ ને જ્ઞાનથી નક્કી કરેલ વાતોનો જે જામ
તેજુ નામ શાસ્ત્ર તેને ન માની પોતાની મતિ પ્રમાણ
ચાલના નાય તે દુખીજ થાય ને શરીરને ફેર કરનાવું
તપવું હું પ્રયોજન શરીર શોભે મન ને જાણ નથી મન
સમજ્યા વિના તપવું શુ ફળ નથી જેમ સમાજને
અથવા કુટુંબી જનન નિરમમા રાખના શાસ્ત્ર ને સમજણ
ખેતી જરૂર છે તેમ આપણા માટે પણ મનને શુદ્ધ ને
વાસના રહિત કરના બોધ ને તપ બન્નેની જરૂર છે ઉપ
વાસ એજ તપ નથી મન સહિત ઇદ્રિયોને તેના બોગ
માથી ખેંચી પરમાત્મામા જોડવું તે સાચું તપ છે ને
તેમ કરતા નક્કી કરેના ધોરણે મન ન વરતે તો થોડા ઉપવાસ
તેને શિદ્ધા કરવા બને થાય પણ હઠવાવું ને દુસહ તપ તો
આસુરી બાનવું નક્કી છે મુમુક્ષુને ત્યાજ્ય છે જેમ દુષ્ટને
સુધારના શિક્ષા ને સમજણ બન્નેની જરૂર છે તેમ બહુ
સમયની અવલ થયેન ચિત્તને શિક્ષા ને સમજણ બન્નેની
જરૂર છે શિક્ષા એ તપ સમજણ એ બોધ જે સાસગથી
મળે સત્ત્ર મધથી મળે

આહાર વ્યવહાર ઉચિત્તી પોતાની પ્રકૃતિ જાણના બગ
વાન સિત્ર સિત્ર પ્રકૃતિના આહાર વ્યવહાર ને નક્કી કહે છે.

આપણે જેની પ્રકૃતિના ચતુર હોય તેના આહાર વ્યવહાર ને
લક્ષણ ધરીએ તો તેવા યનાય ચિદતુ જે લક્ષણ છે તે જ
સાધકનું સાધન થાય છે સાત્ત્વિક લક્ષણ ત્રિષ્ટ ને
ભેદાક્ષર ॥

આહારસ્ત્યપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો મતિ પ્રિયઃ ।

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં ભેદમિમ શ્રુણુ ॥

અધ્યાય ૧૭ સ્લોક ૭

સમ્બાર્થ સર્વને વળા આહાર નહી પ્રકારનો પ્રિય હોય
■ યજ્ઞ, તપ ને દાન (તે પશુ નહી પ્રકારના) તેમના ભેદ
આ સાક્ષણ

આયુઃ સત્ત્વવજારોગ્ય સુખપ્રીતિ વિવર્ધનાઃ ।

રસ્તાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા દૃઢા આહારાઃ સાચિત્ક્રિયાઃ ॥

અધ્યાય ૧૭ સ્લોક ૮

સમ્બાર્થ - આયુષ્ય, સત્ત્વ કહેતા અત કમળુની શૈક્ષિત્ય,
બળ ને આરોગ્ય, સુખ ને પ્રીતિને વધારનારા રસનાળા
ચિકાસનાળા, સ્થિર (શરીરમાં પોષક દ્રવ્ય રૂપે ઝાઝો વખત
રહેનારા) આનંદ આપનારા, આહાર સાત્ત્વિકાને પ્રિય
હોય છે

વિવેચન - જીવનું એટલે જેમ તેમ જીવણ નહી જીવનની
પ્રત્યેક ક્રિયામાં સુખ, શાંતિ ને આનંદ હોવા જ જોઈએ
જમનું એટલે જેમ તેમ જમણ નહી જમવાની વસ્તુ ગમે
તે હોય પણ તે સારામાં સારી જાત હોવી જોઈએ જમણું
તે શરીર ને અંત કરણના પોષણ માટે, આપણી સુખ શાંતિ
ને આનંદ માટે તેથી ભગવાને કહ્યા તેવો જ આહાર ખાવા
પસંદ કરવો. ચિકાસને વેદકમાં સ્નેહ કહેવ છે જેનો અર્થ

આમાન્ય રીતે ધી છે. ચિકિત્સાપાળા પદાર્થ ચિરસ્થાયી હોય છે. જમનાની જગા સુદર, ચન્દ્ર, આકર્ષક ને અલંકૃત હોય છે. જોઈએ અથવા એકાંત જોઈએ. પ્રત્યેક ક્રિયા વખતની પેઠે જમતાં પણ શાંતિ ને આનંદ જોઈએ. જમતા વિશેષ, ચિંતા, ભય, ક્વેદ, વાર્ધવવાદ ખીલકુલ ન જોઈએ.

કટવસ્થા લવણાત્યુષ્ણ તીક્ષ્ણ રુક્ષ વિદાર્હિનઃ ।

આહારા રાજસત્વેષ્ટા દુઃખશૌકામયપ્રદાઃ ॥

અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૬

શબ્દાર્થ.—કઠિના, ખાટા, ખારા, અતિ હિના, તીખા, લુખા ને દાહ કરનારા તથા દુઃખ શૌક આમય એટલે વ્યાપિને ઉત્પન્ન કરનારા આદાર રાજસ પુરુષને પ્રિય હોય છે.

યાતયામ ગતરસં પૂતિ પર્યુષિત ચ યત ।

ઉચ્છિદ્ધમપિ ચામેઘ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥

અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૧૦

શબ્દાર્થ.—એક પ્રદરનુ વાસી, રસ વિનાશુ, દુર્ગંધવાણુ, બગડી ગરેણુ, વાસી, હડિણુ, અપવિત્ર એવું ભોજન તામસ જનને પ્રિય હોય છે.

વિવેચન—અહીં એક વાત બહુ મોઝખી કરવાની જરૂર છે. આ મોક્ષ શાસ્ત્ર ચાલે છે. મોક્ષ એટલે જેમા ભોગ માત્રનો અભાવ ને સ્વસ્વરૂપથી જ આનંદ છે તે દશા. મુક્તિ માટે સત્પણુ જરૂરી છે. આજ કાલ આપણે બધાય કહીએ છીએ કે અમને મુક્તિ જોઈએ છે વાસ્તવિક રીતે અંતરથી આપણને મુક્તિ જોઈતી નથી. આપણને ધન, સ્ત્રી, પરિવાર, જમીન, મીઠકત ને ખીજા જગતના ભોગ ને વૈભવ જોઈએ છે. અંતરમા તેની અત્યંત લાલસા છે. તેને માટે

આપણે જેની પ્રકૃતિના ચતુર હોય તેના આહાર વનહાર ને
લક્ષ્ય ધરીને તે તેના થવાય મિદ્યુ ને લક્ષ્ય છે તે જ
સાધકનું સાધન થાય છે સાત્ત્વિક લક્ષ્ય થેટ ને
મેક્ષપ્રદ છે

આહારસ્ત્યપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો મયતિ પ્રિયઃ ।

યજ્ઞસ્તપસ્ત્યા દાનં તેષા મેદમિમ શ્રુણુ ॥

અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૭

અર્થ - સર્વને વળી આહાર નહી પ્રકારનો પ્રિય હોય
છે યજ્ઞ, તપ ને દાન (તે યજ્ઞ તથા પ્રકારના) તેમના બેઠ
આ સાબળ

આયુઃ સત્ત્વરોગ્ય સુખપ્રાપ્તિ વિવર્ધનાઃ ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા ક્વચા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥

અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૮

અર્થ - આયુષ્ય, સત્ત્વ વહેતા અત કરણની શૌક્ત,
બળ ને આયુષ્ય, સુખ ને પ્રીતિને વધારનારા રસવાળા
ચિકાસનાળા, સ્થિર (શરીરમાં પોષક દ્રવ્ય રૂપે જાતો વખત
રહેતારા) આનંદ આપનારા, આહાર સાત્ત્વિકાને પ્રિય
હોય છે

વિવેચન - જનનુ એટલે જેમ તેમ જીવનુ નહી જનનની
પ્રત્યેક ક્રિયામાં સુખ, સાતિ ને આનંદ હોવા જ જોઈએ
જનનુ એટલે જેમ તેમ જીવનુ નહી જીવવાની વસ્તુ મને
તે હોય પણ તે સાગમાં સાગી વત હોની જોઈએ જમવું
તે શરીર ને અત કરણના પોષક માટે, આપણી સુખ સાતિ
ને આનંદ માટે તેથી જીવવાને કલા તેવો જ આહાર ખાવા
પત્રદ કરવો, ચિકાસને વેદકમાં એક કહેન છે જોનો અર્થ

આમાન્ય રીતે ઘી છે. ચિકાસવાળા પદાર્થ ચિરસ્થાયી હોય છે. જન્મવાની જગા મુંદર, સ્વચ્છ, આકર્ષક ને અલંકૃત હોવી જોઈએ અથવા એકાંત જોઈએ. પ્રત્યેક ક્રિયા વખતની પેઠે જન્મતાં પશુ શાંતિ ને આનંદ જોઈએ. જન્મતાં વિક્ષેપ, ચિંતા, ભય, ક્રોધ, વાદવિવાદ ખીલકૂલ ન જોઈએ.

કટવમ્લ લવણાત્યુષ્ણ તીક્ષ્ણ રુક્ષ વિદાહિનઃ ।

આહારા રાજસત્ત્વેષ્ટા દુઃખશોકામયપ્રદાઃ ॥

અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૬

શબ્દાર્થ:-કડવા, ખાટા, ખારા, અતિ ઉના, તીખા, છુખા ને દાહ કરનારા તથા દુઃખ શોક આમય એટલે વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરનારા આહાર રાજસ પુરુષને પ્રિય હોય છે.

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુપિતં ચ યત્ ।

હચ્છિદ્રમપિ ચામેઘ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥

અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૧૦

શબ્દાર્થ:-એક પ્રહરનું વાસી, રસ વિનાનું, દુર્ગંધવાળું, બગડી ગયેલું, વાસી, હડિલું, અપવિત્ર એવું ભોજન તામસ જનને પ્રિય હોય છે.

વિવેચન:-અહીં એક વાત બહુ ચોકખી કરવાની જરૂર છે. આ ભોક્ષ શાસ્ત્ર આલે છે. ભોક્ષ એટલે જેમાં ભોગ માત્રનો અભાવ ને સ્વસ્વરૂપથી જ આનંદ છે તે દશા. મુક્તિ માટે સત્પણુ જરૂરી છે. આજ કાલ આપણે બધાય કહીએ છીએ કે અમને મુક્તિ જોઈએ છે. વાસ્તવિક રીતે અંતરથી આપણને મુક્તિ જોઈતી નથી. આપણને ધન, સ્ત્રી, પરિવાર, જમીન, મીઠકત ને ખીલ જગતના ભોગ ને વૈભવ જોઈએ છે. અંતરમાં તેની અત્યંત લાલસા છે. તેને માટે

જીવે જોખમે પણ પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે મોટે કદીએ
 છીએ મુક્તિ જોએ છે. માથી રીતે મુક્તિની ઇચ્છાવાળો
 સાધોમા ધર્મક હોય. મુક્તિની ઇચ્છા સાથે જેને હોય તે
 તે સંભોગના તાગના જ અભ્યસમા હોય જેને અંતરમાં
 જે ઇચ્છા હોય તેને તે મોટે પ્રયત્ન કરવો જગતના ભોગની
 ઇચ્છા હોય તેને તે મોટે પ્રયત્ન કરવો જગતના ભોગની
 ઇચ્છા હોય તે મુક્તિનો યત્ન કરે તે ઉધો યત્ન છે,
 બ્યર્થ મહિત્ત છે આત્મિક ગજસને તામચ નજોય આહારો
 જેની જે કામના હોય તે મોટે વાગતીક છે મુક્તિની ઇચ્છાવા-
 લાએ આત્મિક આહાર ને છે. રજોગુણી ને તમેગુણી કર્મવા
 લાને આત્મિક આહાર ન જ ફાવે આહાર, બચ્ચાર ને વિહાર
 મો અતઃ કામના પ્રમાણે હોય તે જ ફો મુક્તિ ગમે તેવી
 સારી લેખાતી હોય પણ અતરમાં ભોગવાસના હશે
 તે ભોગ વાસના નાશ પામ્યા સિવાય મુક્તિના
 તમામ પ્રયત્ન નિરૂપ જવાના વાસના એ પ્રકારની છે.
 ધર્મ વાસના અધર્મ વાસના દાખના તરીકે સ્વભાવિયા વિષય
 વાસના એ ધર્મયુક્ત વાસના છે પરભાવિયા ભોગવાસના છે
 તે અધર્મયુક્ત વાસના છે પરધન દરણ અધર્મ વામના છે.
 અધન રક્ષણ ધર્મ વાસના છે અધર્મ વાસનાને તો ગમે તે
 ઉપાયે નાશ કરવી ને ધર્મવાસનાને ભોગવતા ને મનને ભોધ
 આપતા ધીરે ધીરે રમાવવી હૃદયી ઇચ્છા બધ કરે તે
 રૂપાવેન રમરનો દડો જેમ બધુ ઉછળે છે તેમ તે ઇચ્છા
 વેગે ચડતા અધર્મ કરે છે ધીમે ધીમે ભોગ ધર્મયુક્ત ભોગ-
 વતા, વળે ત્યજતા મનને ગમજણ આપી વાસના છોડાવતા
 મથુ' ને અતે સમૂળ વાસના ત્યજવી અતરમાં વાસના
 માનવી તૃપ્ત થતા હોઈએ ને સાચી જ મુક્તિની ઇચ્છા થઈ
 હોય તો જ તે મોટે યત્ન કરવો નહિ તો પ્રથમ વાસના

ધર્મ પ્રમાણે પુરી કરવા ચત્ત કરવો. જીવાને મોક્ષશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવો તે ખોટો છે. તેથી જ ગીતામાં કર્મ કરતાં, વ્યવહારમાં ચર્તાતાં. ધીમે ધીમે મનને વ્યવહારમાંથી હઠાવી પરમપદમાં જોડવાનો બોધ છે. દેવામાં કુળેલો વેપારી વેપાર કરતાં ધીમે ધીમે દેવું કાપતો જાય છે ને મુઠી વધારતો જાય છે, ખરચ ઘટાડતો જાય છે, ને તેમ કરતા કાળે કરી દેવાથી મુક્ત થઇ માત્રદાર થાય છે તેમ ચિત્ત વૃત્તિ ભોગમાં રૂચીવાળા છે તેને ધીરે ધીરે ભોગ ભોગવતાં તે ઉપર અશ્ચિ કરાવી પરમાત્મામાં ઝચિ પેદા કરી છેવટ ભોગ ત્યજીવી પરમપદમાં જોડવી. જગતમાંથી ચિત્તવૃત્તિ હઠાવે ને પરમપદમાં તેને ચોટાડે તેવા બોધ ને રીતનો જેમાં સંગ્રહ હોય તેનું નામ મુક્તિ શાસ્ત્ર. તેનું વારંવાર વાંચન ને વિચાર કરવો.

સમજીએ સૌને સાત્વિક આહારનો ને મુક્તિના માર્ગનો ઉપદેશ ન કરવો. ધર્મયુક્ત જે કામના હોય તે પુરવાનો માર્ગ જતાવવો. ને તે માટે જે આહાર, વિહારની જરૂર હોય તે જતાવવાં જરૂરી છે.

નિર્બળ શરીર ન કરવું. ઉપવાસ, અલ્પ આહાર ન કરવા. શરીરમાં પરાણે કમજોરી લાવ્યાથી શો લાભ ? શરીર બળવાન જોઈએ, મન બળવાન જોઈએ. બળવાન શરીર ને બુદ્ધિ હશે તો સહનશીલતા, ધીરજ, ને શ્રેયની ક્રિયા થઇ શકશે. નિર્બળથી કશું નથી થઇ શકતું. હા પશુ પડતા ઉન્માદ કરે એવા આહાર મોક્ષમાર્ગીએ ન લેવા. શરીરનું પોષણ કરવા મોગ્ય આહાર લેવો. જ શરીરવાળાનો આત્મા બળવાન હોય એ ખોટો ખ્યાલ છે. ચિત્તની નિર્મળતા એ જ સાચું આત્મબળ છે. ચિત્તનું વાસના રહિતપણું એ જ સાચું બળ છે. ધણી વખત તો શરીરની કમજોરીથી

કુલ ને આવેશ આવે કે કહાપણુ ને યાત્રિ નાશ પામે છે. નરીરના પોતાજ પુરતો આવરત ખોરાક ખાવો ધરીરને ધસારાના પ્રમાણમાં અન્ન હઠથી ન લે તો રોગ આપ અતિરાશિને જાનતા જ્ઞેય પણ યાન.

ચિત્તને જગતના ભોગ જના સુધી લાચી રીતે દુઃખદાયક ન નમનદર તા સુધી તે જગતના ભોગ પણ નહિ છોડે તે તેના પ્રત્યે તેનો રાગ નહીં મરે ભોગમાં રાગ ધટ્યા સિવાય ભગવાનમાં ગગ ન થાય ને ભગવાનમાં રાગ થયા સિવાય ભગવાનની પ્રાપ્તિ ન થાય જેટલો જગતના ભોગ પ્રત્યે રાગ તેટલો ભગવાન પ્રત્યે રૂપાન્ન ને જેટલો ભગવાન પ્રત્યે રાગ તેટલો જગતના ભોગ પ્રત્યે દૈશમ્ય ભોગમાંથી રસ જ્યારે મરે જ્યારે તે દુઃખજ લાગે ત્યારે ચિત્ત સાત્વિક હોય- શુદ્ધ હોય તો વસ્તુના ગુણ હોય તેને યથારત સમજાય છે. ને રજ્જે-તમોગુણ ગુણ વાસનાથી મૂલીન હોય તો વસ્તુના ગુણ હોય તેને બરાબર સમજતા નથી જેમ પક્ષપાતી માણસ બગમગ ન્યાય તોળી શકે તો નથી તેમ રજ્જે-તમોગુણી ચિત્ત જગતના ભોગને યથારત જાણતું નથી શુદ્ધ સાત્વિક ચિત્તને જ ભોગમાં દુઃખ યથારત સમજાય છે તેથી શુદ્ધ સાત્વિક આદાર, શુદ્ધ ચિત્ત બનાવી ભગવાન પ્રાપ્તિની ધરછાવાળાને આનંદયક છે

જગતમાં જડ ને મેતલ જે છે મુક્તિની ધરછાવાળાએ એ બંનેના જે સત્ગુણી હોય તેનું મેતલ કરવું દશમાં અધ્યાયમાં કહેલ ભગવત વિભૂતિ ને બીજો પણ કહેલ સાત્વિક વિભૂતિના મેવનથી ચિત્ત સાત્વિક થાય છે જેથી સાત્વિક ચિત્તમાં વસ્તુ યથારત સમજાય છે યથારત ભોગનું અનુભવ તો દુઃખ જ છે. શુદ્ધ સાત્વિક ચિત્તમાં વિચારનો હિત થાય કે જે વિચારથી આત્મ સ્વરૂપ-પરમઆનંદ

સ્વરૂપ સમગ્રય છે. ને જગતના ભોગ અત્યંત દુઃખવાળા હોય છે. ભોગને ભજતાં પરમપદમાં રમીએ છીએ કહેનાર મૂર્ખ છે. ભોગમાં રાગ છતાં ભગવાનમાં રાગ થાય જ નહીં. જેમ પરણેલ પતિને બાર બેને સેવનાર સ્ત્રી સતી ન કહેવાય, તેમ ચિત્ત ભોગને ભજતાં ભગવત્તમય છે એમ ન જ કહેવાય. અલ્પસ્વરૂપ થવા ઇચ્છનારે, ભગવાનને મેળવવા ઇચ્છનારે ભોગને તો પ્રથમ ત્યજવા જ જોઇએ.

જગતના ભોગ ત્રણ શુદ્ધ થએલ ચિત્તને પરમપદના બે માર્ગ છે. (૧) સાંખ્ય. (૨) યોગ. બન્નેમાં જગતના ભોગના ત્યાગ રૂપ ઉત્કટ વેરાગ્ય જરૂરી છે. તેથી ભોગ ત્યજવા ઇચ્છનારે, મુક્તિની ઇચ્છાવાળાએ સાત્વિક આહાર, સાત્વિક કર્મ, સાત્વિક સહવાસ, યજ્ઞ, દાન, તપ સર્વ સાત્વિક કરવા—

હવે તથા પ્રકારના યજ્ઞ કહે છે. જેમાંના સાત્વિક સેવવા; રાજસ, તામસ ત્યજવા.

अफलाकाङ्क्षिर्भिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इत्यत ।

पष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥

અભ્યાય ૧૭ શ્લોક ૧૧

શબ્દાર્થ:—યજ્ઞ કરવો જ જોઇએ. મનથી નિશ્ચય કરી ફળની ઇચ્છા ન રાખતા પુરૂષથી શાસ્ત્ર વિધિ પ્રમાણે જે યજ્ઞ થાય તે સાત્વિક કહેવાય છે.

વિવેચન:—મીતામાં કહેલ છે કે દેવતાઓને તેમનો ભોગ આપી તેમને પ્રસન્ન કરી તેમના આપેલ ભોગ ભોગવે તે સિવાયના અન્ય ચોર છે. સાચી વાત છે. જેનાથી આપણને આપણા ભોગ મળે તે આપણા દેવતા છે. જેનામાં પરમાત્મા વિરાજ્યા છે તે ગમે તેવું શરીર હોય પણ તે દેવતા છે. જેનામાં શક્તિ છે તે દેવતા છે. ખેડતની પૃથ્વી એ દેવતા

બલે દેવતા યદ રૂપે જ ગણ્યાતા હોય પણ વ્યાપક યદ ઉપર
કલા પ્રમાણે જો ગણીએ તો સર્વ સુખી થાય.

અભિસંધાય તુ ફલં દમ્માર્થમપિ ચંવ યત્ ।

इश्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ।

અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૧૨

શબ્દાર્થ:—પણ ફળની ઇચ્છા રાખી, કંઈ ખાતર હે
બરત શ્રેષ્ઠ ! જે યજ્ઞ કરવામાં આવે તે યજ્ઞને રાજસ ગણીવે.

विधिहीनमसृष्टाजं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ।

અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૧૩

શબ્દાર્થ:—શાસ્ત્ર વિધિ રહિત, જેમાં અન્ન આપવામાં
આવતું નથી, મંત્ર ને દક્ષિણા રહિત ને શ્રદ્ધા રહિત યજ્ઞને
તામસ યજ્ઞ કહે છે.

વિવેચન:—આ શ્લોક ઉપરથી એમ જણાશે કે યજ્ઞ
એટલે આહુતિ, મંત્ર ને દક્ષિણા જેમાં છે તે જ યજ્ઞ. આપણે
તે પણ યજ્ઞ શબ્દથી માનીએ ને ઉપર કલા તે પ્રમાણે
વ્યાપક યજ્ઞ માનીએ તો હાનિ નથી. બહુકે અતિશય લાભ
છે. પ્રત્યેક ક્રિયાથી સુખ ને આનંદ તેથી નીપજશે. માખાપ
બાળક ઉછેરે તે પણ યજ્ઞરૂપ ગણે, ને આનંદથી કરે. શિક્ષક
વિદ્યાર્થીઓને પણ યજ્ઞ રૂપે જ બણાવે. ને તેથી જો કંઈ
ક્રિયા થાય તે યજ્ઞ રૂપે બગવાનું યજ્ઞન થાય છે એ બાવના
રાખે તો રહેજો ગ્રાણી તરે.

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

महत्तममहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ . .).

અધ્યાય ૧૭ શ્લોક: ૧૪

શબ્દાર્થ:-દેવ, આઠાણુ, ગુરુ ને વિદ્વાનનું પૂજન, પવિત્રતા, સરળતા, અહિંસા ને અહિંસા એ શારીર તથા કહેવાય છે.

વિવેચન:-ચિત્તની પ્રેરણાથી ને તેમાં રહેલી પ્રાણ શક્તિથી શરીર ઈન્દ્રિયો વડે કર્મ થાય છે. પ્રકૃતિ વશ કર્મ જો થાય તો તે સંસારથી ન છૂટાય. શ્રેયના ધ્યેય અનુસાર ચિત્ત કર્મ કરે તો તરે. શરીરથી કર્મ કરે શ્રેય સધાય તે આ શ્લોકથી જાણવાન કહે છે. પૂજનના પ્રકાર સાત્ત્વમાં કલા છે. મૂર્તિ વિગેરેનું પૂજન જળ, અંદન પુષ્પથી થાય. પશુનું પૂજન ખડ, ધાન્ય વિગેરેથી થાય. આઠાણુ, ગુરુ ને પ્રાણનું પૂજન અંદન પુષ્પ ચઢાવે જ થાય તેમ નથી. તે પ્રધુ કરે ને તેમનું અપમાન કરે, તેમને અસંતોષે તો તે પૂજન ન રહે. પૂજન એ પુજનના સંતોષ માટે છે. તેથી જે રીતે દેવતા, આઠાણુ, ગુરુ ને વિદ્વાનનો આત્મા સંગૃહ્ય થાય તે રીતે વર્તણું તેણે નામ તેમનું પૂજન છે. જે હિત ઉપદેશ કરે તે ગુરુ. તેથી જેનાથી આપણે બોધ પામીએ તે સૌને યથાશક્તિ સંતોષીએ.

શરીરને પવિત્ર રાખવું, મેલ રહિત રાખવું, તે બાદ સૌચ છે. ને મનને પાપરહિત, વાસના રહિત શુદ્ધ રાખવું તે અંતર સૌચ છે. બન્ને સૌચની જરૂર છે.

વિચાર, વાણી ને વર્તનની એકતા રાખવી તે સરળતા છે.

અહિંસાનો જાગ આઠ રીતે કહેલ છે તે આઠે પ્રકારે પરસ્પરીથી અસંગ રહેવું તે અહિંસા છે. ને સ્વસ્ત્રી સાથે ગૃહસ્થાશ્રમીએ રત્ન સિવાય-અભોક્ષિતા હેતુ સિવાય-ભોગ સુખ માટે જે ગમન કરવું તે અહિંસાનો જાગ છે.

અહિંસા-એટલે પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે હેતુ વિના નિર્મળ પ્રેમ ભાવવાળી દ્વા.

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયામ્યસનં ચૈવ વાક્યં તપ ઉચ્યતે ॥

અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૧૫

શબ્દાર્થ:-ઉદ્વેગ ન કરે તેવું, સત્ય, પ્રિય, તથા હિતકર એવું વાક્ય, તેમ જ વેદનો અભ્યાસ અથવા જપનો અભ્યાસ તે વાચીક તપ કહેવાય છે.

વિવેચન:-સ્વાધ્યાયનો અર્થ પરમાત્માનાં કાંઈ નામનો જપ પણ થાય છે. અગર વેદનો પાઠ પણ થાય છે. સત્ય, પ્રિય ને હિતકર વાણીનું તપ ઉત્તમ ફળનું દાતા છે. અત્યારે એકાદશી, સોમવાર વિગેરેનાં વ્રતથી વિધવિધ પ્રકારનાં ભોજન ખાઈ જે તપ થાય છે તે તો વેવલાં છે. સાચું તપ ને સાચાં વ્રત તો ભગવાન કહે છે તે છે. એકલું સાચું બોલવાનું વ્રત પણ મહા ફળનું દાતા છે. પ્રિય બોલવાનું વ્રત તે પણ મહાન છે. હિતકર સિવાય અન્ય ન બોલવું તે પણ સાદું વ્રત છે. ને જો તથોય ના એકત્ર રૂપ તપ થાય તો તો તેવું અપ્રુટ ફળ છે.

મનઃ પ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મ વિનિગ્રહઃ ।

ભાવ સંશુદ્ધિ રિત્યેતત્ત્વો માનસમુચ્યતે ॥

અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૧૬

શબ્દાર્થ:-મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્યપણું, મૌન, મનને નિગ્રહ, ને શુદ્ધ બાવના એ માનસ તપ કહેવાય છે.

વિવેચન:-શરીર, ઇન્દ્રિયો વિગેરેને ચલાવનાર ચિત્ત છે. તે ચિત્ત સ્વભાવવશ-પ્રકૃતિ વશ થઈ ચલાવે તે પરમપદના માર્ગે ન પહોંચાડે. ને ત્રેય જેમાં કહેલ છે એવા શાસ્ત્ર અનુસાર ચલાવે તો તેથી, જો તે ક્રિયા નિઃકામ રૂપ હોય તો પરમપદને પ્રાપ્ત કરાવે.

મન, વચન, ને કાયા રૂપ ક્રિયાના ત્રણ ભેદ છે. તેથી જે ક્રિયાથી શ્રેય પમાય તેને તપ કહી તે ત્રણે તપનું વર્ણન કર્યું.

મૌન એટલે ન બોલવું તે નહીં. મુખે ન બોલવું તે વાણી મૌન છે. ને મનથી સંકલ્પ ઉભો ન કરવો ને મનનું સાંત નિઃસંકલ્પ રહેવું તે મનનું મૌન છે. ને તે જ મૌનનું સાચું સ્વરૂપ છે. સદા પ્રસન્ન મન, શમ વિષમ પ્રસંગમાં પણ મનની શાંતિ, ઈન્દ્રિયોના ભોગ તરફ જતાં મનને રોકવું, ને વિચારથી ગ્રાણીમાત્રનું લગ્નું ધ્રુજવું, ગ્રાણી માત્રને સુખી ધ્રુજવું એ મનનું તપ બહુ સુંદર છે. લોહના બાબાવાળા ખાટલા પર સૂવું, ઉંચે ભરતકે લટકવું, ચોરાશી ધૂણીઓ તાપતી, જડવત્ બેસી રહેવું વિગેરે તપ બગવાને કહેલ આ ત્રણ તપ આમળ હલકાં છે.

રાજ માળા ફેરવ્યા કરતાં, મંદીર જવા કરતાં, તીર્થ ને કરતાં ને બીજી પણ તેવી જ ક્રિયા કરતાં છતાં બગવાને કહેલ આ તપોમાંનું એક પણ તપ આપણે જીવનમાં ઉતારીએ તો અનેક રીતે દુષ્પણ છે.

બધાં તપ, પુણ્ય, દાન, યજ્ઞ, તિર્થસેવન, જપ, દેવ સેવા-વિગેરે સર્વથી મન અખંડ સાતિમાં રહે એ જ પામવા જેવું છે. મનની અખંડ નિર્વિકાર શાંતિ એ સર્વ તપનું ચિરોત્પણી છે.

આ ત્રણે પ્રકારનાં તપમાં બે શ્રદ્ધા, ને ફળની આકાંક્ષા જિનદ્રુતપ તપાય તો તે સાત્ત્વિક કહેવાય-મુક્તિ દાતા કહેવાય. ને સતકાર, માન, પ્રભુ અર્થે, દંબથી થાય તો રાજસ કહેવાય ને. પરના નાશ અર્થે, આત્મપીડા અર્થે મોહથી થાય તો તામસ કહેવાય.

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેऽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાર્વિકં સ્મૃતમ્ ॥

અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૨૦

અર્થ:-આપણું જોઈએ (જેમ માની) દેશ, કાળ ને પાત્ર (જોઈ) અનુપકારીને જે દાન આપવામાં આવે છે તે દાન સાર્વિક કહેલ છે.

વિવેચન-માયાનો પ્રભાવ વિચિત્ર છે. બધું ત્યજવાની જાવનાવાળો બધું ત્યજે તો પણ ત્યજવાની રીત ને ક્રિયામાં માયાનો પ્રભાવ જણાય છે. દાનમાં પણ માયાનો પ્રભાવ છે. જેમ જગતના ભોગમાં માણસને મોહ છે તેમ હું બહુ પેદા કરું ને હું દાન કરું એ મોહ છે. પોતાને જોઈએ તેથી બધું મેળવી દાન કરવું જેના કરતાં પોતાને જોઈએ તેથી બધું ન લેવું એ શ્રેષ્ઠ છે. છતાં જેના પૂર્વ જન્મના પુણ્યના પ્રભાવે આ જન્મમાં સંપત્ત મળી છે તે દાન આપે તે સારું છે. દાન, ભોગ ને નાશ ત્રણ જ ધનની ગતિ છે. ભોગમાં ખર્ચા પોતા કરતાં દાનમાં ખર્ચા પોતા સારું છે. પણ આપણે દાન દેવા માટે અધર્મ, જુઠું, કપટ, ચોરી વિગેરેથી, જુગારથી કે બીજી કોઈ ક્રિયાથી ધન મેળવવા ન ઇચ્છીએ. પાપ કરી ધન મેળવી દાન કરવાથી પાપ છૂટતું નથી. કર્મમાં બાદ બાકી થતી નથી. હજાર રૂપીઆ પાપથી મેળવાય ને ૫૦૦ દાન અપાય તો પાંચસોનું પાપ ભોગવવું પડે તેમ નથી. એ તો હજારના પાપનું ફળ ભોગવવાનું. ને પાંચસોનું પુણ્યનું ફળ ભોગવવાનું. દાન ધનનું જ થાય તેમ નથી. દાન અનેક પ્રકારનાં છે. અન્નદાન, વસ્ત્રદાન, જ્ઞાનદાન, પરતુ દાન, અભયદાન વિગેરે. આપણી પાસે જે હોય તે પરના કલ્યાણ અર્થે વાપરવું તેનું નામ દાન. ઉપકારીને આપે તે દાન નથી. તે તો ઉપકારનો બદલો છે. દાનનું પાત્ર એ છે કે

જે પોતાની આજીવીકા પોતાની મેળે મેળવવા અસક્ત છે.
 તેને આજીવીકા આપવી તે દાન છે. આપેલાનો જે સદુપયોગ
 કરે, આપેલાથી જે પોતાનું ને પરનું યથાશક્તિ કલ્યાણ
 સાધે તે પાત્ર કહેવાય છે. દાન પણ વિચારીને કરવું જોઈએ.
 જેમ યોગ્ય ભૂમિમાં વાવેવું હોય છે, તે અયોગ્યમાં નથી
 ઉગતું તેમ જે નિજ ને પર કલ્યાણ સાધવાના પ્રયત્નમાં છે
 તેવા યોગ્ય પાત્રને આપેલું દાન જ ઉગે છે ને ફળે છે.
 અપાતાં આપનારનો આત્મા કલેશ ન પામે ને લેનારનો પણ
 ન પામે તો જ તે સાચું દાન છે. જે પાપાચારી છે, દુરાચારી
 છે, બ્રહ્મચારી છે, પોતાના કલ્યાણના માર્ગમાં જનાર નથી,
 જે જગતના દિવ માટે યત્ન કરનાર નથી તે દાનના પાત્ર
 નથી. જે દાન દીધાથી આપણા ચિત્તમાં શાંતિ થાય, આનંદ
 થાય, કલેશ ને અચળાટ ન થાય, જે દાન દેવામાં માન,
 પ્રતિષ્ઠા, ઇર્ષ્યા ને પરનું અશુભ ન હોય તે સાચું દાન છે.
 આજીવીકાને ધણો લાભે, કુટુંબીજન દુઃખી થાય તે શક્તિ
 ઉપરાંતનું જે દાન હોય તે ગૃહસ્થાશ્રમીએ ન કરવું. પોતાને
 અપુર્વક જીવવા માટે જરૂરી હોય તેથી વિશેષ હોય તે
 દાન ગૃહસ્થીએ સામાન્ય રીતે કરવું. કુંકમાં જે દાન દીધું
 દાતાથી ને કુટુંબથી આનંદથી સહેવાય તે દેવું. તે ઉપરાંત
 કશું ન દેવું. પરમાત્માનાં અનેક નામ કલ્પેલાં છે તેમાં ૐ એ
 વિશેષ રૂપ છે, તેનાં અનેક કારણ છે. તત્ત્વ એટલે તે પરમાત્મા
 સત્ સ્વરૂપ છે. સદા જેવા ને તેવા વિકાર રહિત છે. જગત
 નશ્વર છે. પરમાત્મા નિત્ય છે તેથી દાન, યજ્ઞ, તપ વિગેરે
 જે કંઈ ક્રિયા થાય તેમાં ભાવના એ ઠરવી કે આનાથી
 પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય. દાન, તપ, યજ્ઞ કે બીજી કોઈ
 ક્રિયાનાં બે ફળ છે. કાં તો ભોગ. કાં તો મોક્ષ. મોક્ષ
 પરમાત્માની કૃપાથી જ મળે છે. તેથી શુભની પ્રત્યક્ષ રાખ-
 નારે દુઃખ રૂપ ભોગ ન માગતાં શુભ ને આનંદરૂપ મોક્ષની

મરજા કરવી. ને પરમાત્માની પ્રસન્નતા પ્રગ્લવી. તેથી પ્રત્યેક
આવી ક્રિયા કરતા પરમાત્માને યાદ કરવા ને કહેવું કે હે
પ્રભુ મારાથી કંઈ થાય તેમ નથી તાઝ આપેલું તું અપાવું
છું ત્યારે આપું છું જે કંઈ કરું છું તે તું કરાવું છું
ત્યારે તારી આપેલી શક્તિ ને શુદ્ધિથી કરું છું આમા મારું
કંઈ નથી જગત તે નીપજ્જીવું છે આ શરીર પણ તેજ
ઉજું ક્યું છે. હું સહિત જગતનો સંપટા ને પાલક તું છે.
હું જે કંઈ કરું તેથી તમે પ્રસન્ન થાઓ આ યાદ માટે
આવી ક્રિયાના સમયે ॐ તત્ સત્ ગોધવું.

अभ्रद्वया द्रुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥

અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૨૮

શબ્દાર્થ—અભ્રદ્વાયી જે હોમ્યુ હોય, જે આપ્યું હોય,
જે તપ તપાવું હોય, જે કંઈ ક્યું હોય તે હે પાર્થ અસત
કહેવાય છે. તે અહીં કે પરલોકમા (કંઈ લાભ) કરવું નથી

વિવેચન—શરીરમાં રહેલ ચેતનદેવ આત્મા તે જ પરમાત્મા
છે. મનની શાત નિર્વિચાર અવસ્થામા શ્રદ્ધા વડે જે સંકલ્પ
થાય તે ચેતન દેવ પરમાત્માથી ફળે છે. શુભની ઇચ્છા
રાખનારે જીવ્યું કે શ્રદ્ધાવાળો સંકલ્પ જ આત્મારૂપ કલ્પતરુ
પાસે રહી કરાય તો તત્કાળ ફળે છે

અધ્યાય ૧૮ મો સન્યાસ યોગ.

અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે જગવાને ધણા ઉપાય બતાવ્યા છે. ચિત્ત ને ભોગ તરફથી પાછું ખેંચી પરમાત્મા તરફ લઇ જવાના પ્રયત્નમાં જીવાત્માએ બહુ ત્યજવું કે બધા વસ્તુ રહી ચિત્તને પરમાત્મામાં જોડવું એ પ્રથમ થાય. આપણે જગત જીવતાં ત્યજી શકવાના નથી. ખાણું પીણું ત્યજવાનું નથી. પહોડ પર જાય કે જંગલમાં જાય પણ પ્રાણી પદાર્થને સંબંધ ત્યજવાનો નથી. કુટુંબ ત્યજી સિધ્ધો કરે છે. તે છોકરાં ત્યજી પણ પંખીને પાળે છે ને ઉછેરે છે. ઘર ત્યજી મઠ બાંધે છે. માટે સારામાં સારું તો એ છે કે જ્યાં હોઈએ ત્યાં રહી કુળેચ્છા રહિત શુભ કર્મ કરતાં પરમાત્મા આરાધવા ને ભોગ ત્યજવા વાસના ત્યજવા સિવાય, કુટુંબ ત્યજે કપ્યાણ થવાનું નથી. જે સમાજ ને વ્યવહારમાં આપણે છીએ તે બધાંને એમના એમ મૂકી શરીરનું મરણ થશે ને શરીરથી બિન્ન જીવાત્મા અહીંથી જશે તે પછી તેને અહીંઆની સાથે કશો સંબંધ નહીં રહે એવું જ્યારે લક્ષ પુર્વક આપણે સાંભળીએ છીએ ત્યારે આપણને પ્રાસંગિક પડે છે. આપણે જન્મી આખી જીંદગી તો અહીંના પ્રાણી પદાર્થ મેળવવા ને ભોગવવા માટે જ મહેનત કરીએ છીએ ? પણ પછી ? કાળનું તેકું આવે શું થશે ? કહે છે કે એ બહુ અહીં રહેશે ને આપણે એકલાં જવાનું. કુટુંબ પરિવાર અહીં રહેવાનો. માલ મોહકત અહીં રહેવાનાં. અહીંથી તહીં કે ત્યાંથી અહીં કાગળ, તાર કે સંદેશ ન આવે ન જાય. ને કાળને તથવાર, બંદુક, તોપ, લસ્કર કે કોઈ પાણું ન વાળી શકે. તો પછી જીવતાં આ બધી ખટ-પટા શું કામ કરવી, એ બહુ ત્યજીને એવું કેમ ન કરવું કે જે કરેલું અહીંથી જતાં પછી કામ આવે ? એટલે જીવતાં

આખું જીવનનું કર્મ એ રાખવું કે જે શરીર પડે કામમાં આવે. ને તેના અર્થે આ જગતમાં જેને ત્યજવું પડે તે ત્યજવું આવે। વિચાર ધણાને આવે. અહીંનું કર્મ કે પરલોકમાં ઉપયોગી કર્મ એ જન્મે કર્મ ભોગ કર્મ કહેવાય. બીજા કર્મ મોક્ષદાતા કર્મ. ભોગ કર્મ ને મોક્ષ કર્મ એમ બે પ્રકારનાં કર્મમાં ભોગ કર્મથી જન્મ, મરણ ને અનંત દુઃખ છે તો તે ત્યજી કેવળ મોક્ષ કર્મ કેમ ન કરવાં એ પ્રશ્ન આપણને થાય. અત્રે વિચાર શુભ કર્મનો જ થાય છે. અશુભ એટલે પાપ કર્મ તો ભોગ કે મોક્ષ જન્મેમાંથી ગમે તે ઇચ્છનાર માટે સાલ્ય છે. ભગવાને ગીતામાં વારંવાર બતાવ્યું છે કે આ લોક કે પરલોકના ભોગ શુભ કર્મના ફળથી ઉત્પન્ન થાય છે. શુભ કર્મ કર્યાં સિવાય-પુણ્ય કર્મ કર્યાં સિવાય ભોગ મળતા નથી. પુણ્યનું ફળ સુખ ને પાપનું ફળ દુઃખ છે. હવે ભગવાન કહે છે પુણ્ય કર્મનો ફળ જો ઇચ્છે તો ભોગ મળે. ને ન ઇચ્છે તો મોક્ષ મળે. એટલે ભગવાને તો નિર્ણય કર્યો કે શુભ કર્મ તો કરવાં પણ તેના ફળરૂપ ભોગ ન ઇચ્છવો તો તે મોક્ષદાતા થાય.

ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય કે બધાના કરતાં કર્મ જ ન કરીએ તો ? સારાં એ નહીં ને અશુભ પણ નહીં તો ? આખું જેને થાય તેણે એકાંતમાં શરીર ઇન્દ્રિયોનું દલન ચલન રોકી બેસવું. વાણી પણ રોકવી, ને વિચાર પણ બંધ કરવા. હવે તપાસી જુઓ કે શરીર, વાણી ને મન નિષ્ક્રિય કેટલો વખત રહી શકે છે. શરીર સહિત ઇન્દ્રિયો ને વાણી કદાચ રોકાશે થોડો વખત, પણ મન તો રોક્યું નહીં જ રહે. આપણે શરીર નથી. આપણે ચિત્ત નથી. સ્થુળ ને સૂક્ષ્મ શરીર પ્રકૃતિનું છે. પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયું છે. પ્રકૃતિરૂપી સાગરમાં છે, ને પ્રકૃતિવશ છે. શરીર પ્રકૃતિ આધીન છે.

જગતમાં જેમ બધી વસ્તુઓ વિકાર ને વિનાશ વશ છે તેમ આપણું શરીર પણ વિકાર ને વિનાશ વશ છે. જીવતું શરીર, જાગતું ચિત્ત આપણું જીવન નિષ્ક્રિય રહે તે કદી નહીં બને.

જગતનાં મોઝાં ચિત્તને વિકાર કરવાનાં. ને તે મોઝાં આધીન ચિત્ત પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે શરીર ને ઇન્દ્રિયોથી કર્મ કરવાનું જ. તો પછી પ્રકૃતિ અનુસાર શુભ કર્મ કરવા ને તેનું ફળ ભોગ ન ઇચ્છતા શરીર ને મનના કર્મરૂપ કર્મ કર્યા કરવા.

તો પછી શાસ્ત્રમાં ને લોકમાં સન્યાસ આશ્રમ કહેવાય છે તેનું શું ? કંચન ને કામીની ત્યજે તે સાધુએ કહેવાય છે તેનું શું ? કંચન ને કામીની ત્યજેયો પણ ઝંઝક શુભ ક્રિયા તો કરતા હોય ને ? તે ક્રિયાનું ફળ જો ભોગ ઇચ્છે તો તો બંધન રહેવાનું છે. એટલે સન્યાસ વીધેલાએ પણ પોતે જે કર્મ કરે તેના ફળનો ત્યાગ તો મોક્ષ માટે કરવો જ પડે છે. એટલે કર્મ ફળ ત્યાગ તો બધા માટે જરૂરી છે. ને તેથી તે સૌથી ક્ષેપ્ટ છે. વેશ પહાયાથી સન્યાસી કે સાધુ ગણાય નહીં. સન્યાસી સાધુનાં શરીર પણ કર્મ તો કરવાનાં જ. જગતની મેવા જે તે સાધુ નહીં. પણ જગતનો સેવક થાય તે સાધુ ભોગ માટે નહીં પણ ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે, જગત અર્થે યથા અર્થ કર્મ કરે તે આધુ સંસારી જે કર્મ કરે છે તે પોતાના ને પોતાનાના ભોગ અર્થે કરે છે. સાધુ પરમાત્મા નર્થ કરે છે. સામાના સાચો સાધુ એ છે કે જીવનના નિમાવ અર્થે બનત જળ વિગેરે લેતો શરીર, ઇન્દ્રિયો ને મનથી જગતની સેવા પરમાત્મા પ્રીત્યર્થે કરે. તેવો સાધુ નેરો પામે મેવા ન લે માત્ર મિષ્ટાન્ન ન ઉઘાવે. માત્ર ન ઇચ્છે. ભોનમાં-જેવ આરામમાં સુતતાન ન ન્દે દેવ પરદેશ બટકી મોજ ન ઉઘાવે. તે પોતાને અંત કરણથી પરમા-

માનો ને પરમાત્મા રૂપી પ્રાણીમાત્રનો સાચો સાચો સેવક માને. ને સેવા કરવાની એકે તક ન ગુમાવે.

પોતાનાં સાધન ને શક્તિને પોતા અર્થે વાપરે તે સંસારી. ને પોતાનાં સાધન ને શક્તિને પરમાત્માની કે પ્રાણી માત્રની સેવા અર્થે વાપરે તે સંન્યાસી. તેથી સેવા લે તે સંન્યાસી નથી. સેવા કરે તે સંન્યાસી છે પરનાં દુઃખે તે પોતાનું સર્વસ્વ હોમે તે સંન્યાસી છે પરનું દુઃખ જોઈ સૌ પોતાનાં કર્મ ભોગવે એવું બોધી નિબુર બેસી રહેનાર સંન્યાસી નથી. કર્મ કરવાં નથી ને ભોગ લેખવ ભોગવવા છે એ સાધુ કે સંન્યાસી નથી. દિન રાત પરમાત્માની સેવામાં જે તત્પર રહે તે સાચો સાધુ કે સાચો સંન્યાસી છે. કર્મ કરવાં ને તે પરમાત્મા અર્થે તે જ સાચો સંન્યાસી છે એવું બગવાને આખી ગીતામાં જે કહેણ તેને ફરી આ અધ્યાયમાં ૨૫૦૮ કરે છે.

આ અધ્યાય ગીતાના સત્તરે અધ્યાયના ઉપસંહાર રૂપ છે. કર્મ ત્યજ્યાં ત્યજવાના નથી તેથી આપણું શરીર જે સંજોગોમાં હોય ત્યાં રહી શરીરની પ્રકૃતિ અનુસાર શરીરના ધર્મ જાણી કર્મ કર્યાં કરવાં. ને તે ફળની એટલે ભોગ સુખની આશાએ નહીં પણ કર્તવ્ય રૂપે. ને તે કર્મથી પરમાત્મા આરાધવા, પ્રસન્ન કરવા. જેની પ્રસન્નતાથી જ્ઞાન-મોહ આત્મંતિક શાંતિ મળશે. એમ બગવાન વિસ્તારથી કહે છે. અર્જુન પ્રેમ છે.

સંન્યાસસ્ય મહાબાહો તત્ત્વમિच्छामિ वेदितुम् ।

त्यागस्य च द्वयीकेश पृथक्केशिनिपदन ॥

અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૧

શબ્દાર્થ:-હે મહાબાહો ! હું દ્વયીકેશ ! હું કેશિ દેવને હણવા

વાળા હું સંન્યાસનું ને ત્યાગનું યથાર્થ સ્વરૂપ જુદું જુદું
જાણવા ઇચ્છું છું.

વિવેચન:—અત્યાર સુધી ગીતાના જ્ઞાનથી તૃપ્ત ને વિરમ્ય
પામેલ અર્જુનના શ્રુષ્ટાંશી આ શ્લોક પરમાત્મા પ્રત્યે
પૂર્ણ ભાવ ને આવેશવાળો હોવાથી અત્યંત પ્રેમથી અર્જુને
આ એક જ શ્લોકમાં ભગવાનને ત્રણ વિશેષણ લગાડ્યા છે.
તે એ વિશેષણો પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણને બરાબર લાગુ પડે છે.
પુરુષના આરંભમાં અર્જુનને યુદ્ધ ત્યજી સંન્યાસ લેવા ઇચ્છા
મઈ હતી, જે સંન્યાસમાં શિક્ષા માગી ઉદર પોષણ કરતાં
મોક્ષ સાધવા તેમની ઇચ્છા હતી. તેને બદલે ભગવાને કહ્યું
કે તેવો ત્યાગ તે ત્યાગ કે સંન્યાસ નથી. પણ સ્વધર્મ રૂપ
કર્મ કરતાં કર્મથી ભોગ-શુભ ઇચ્છાનો ત્યાગ તે જ
ત્યાગ છે એમ કહી કર્મ કરવા અત્યાર સુધી આમલ કયો.
તો અર્જુન પૂછે છે કે લોકોમાં પ્રચલીત સંન્યાસ ને આપે
કહેલ કર્મરૂપ ત્યાગથી ત્યાગ તે બન્નેનું યથાર્થ સ્વરૂપ શું ?
તે બેમાં ભેદ શું ? શ્રી ભગવાન કહે છે.

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।

સર્વં કર્મ ફટત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥

અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૨

અર્થ:—કામ્ય કર્મોના ત્યાગને પડીતો સંન્યાસ કહે છે.
ને સર્વ કર્મના ફળના ત્યાગને વિચક્ષણો (સદ્ધમ ભેદને
જાણવાવાળા) ત્યાગ કહે છે.

વિવેચન—ત્યાગ ને સંન્યાસ આપણે બરાબર સમજીએ.
કુટુંબ, બેવાર, ધન ઉપાર્જન વિગેરે સર્વ ત્યજી શિક્ષા
ઉપર જીવતાં ઇશ્વર આરાધન કરનાર સંન્યાસી કહેવાય છે.
એવા ભોગ આપવાવાળાં ધન, દારા, કુટુંબ સૌ તે ત્યજે

છે. આવા સન્યાસી પણ જપ, તપ, ઉપવેશ, ઉપાસના વિગેરે કરે છે. ભોજન, કપડાં લે છે. તે બધામાં પણ ભોગેચ્છા રહે. સારું ભોજન, સારાં કપડાં, તિર્થાટણ, માન, પરલોકમાં ગતિ આ બધી ઇચ્છા કદાચ લોક પ્રચલીત સન્યાસ લેતાં રહી જાય. પણ કર્મ ફળ ત્યાગ, એટલે ભોગ-સુખના ત્યાગમાં તે કશું રહી ન જાય. કર્મફળ ત્યાગમાં સન્યાસ સમાય. પણ સન્યાસમાં કર્મફળ ત્યાગ ન સમાય. ભોગેચ્છાને ત્યાગ ન થયો હોય તો સન્યાસી વેશ હોવા છતાં તે પડે.

ત્યાગ્યં દોષત્રાદિત્યેકે કર્મે પ્રાહુર્મનીષિણઃ ।

યજ્ઞદાનતપઃ કર્મે ન ત્યાગ્યમિતિ ત્વાપરે ॥

અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૩

શબ્દાર્થ-વિવેકી પુરોહો દોષવાન કર્મને ત્યજવાં એમ કહે છે ને જીજ્ઞા યજ્ઞ, દાન ને તપ એ કર્મ ન ત્યજવાં એમ કહે છે.

વિવેચન:-કર્મમાં કંઈ ને કંઈ દોષ હોય છે. મારે કર્મ જ એવાં દોષવાળાં ન કરવાં, ને જીજ્ઞા કહે કે દોષ સ્વરૂપ હોય પણ તે યજ્ઞ, દાન ને તપ હોય તો કરવાં પડે. વહેવારમાં પણ દોષ વિનાનું કર્મ કોઈ નથી. ખેતી કરનારને અસંખ્ય જીવની હિંસા ખેતી કરતાં જણાય છે. તેથી ખેતી ન કરે તો જગત જીવે શી રીતે? ઘરમાં પુંને વાળનાર, રસોઈ કરનાર, ખાંડનાર, દળનાર સૌને હિંસા રૂપ દોષ જણાય છે. અન્ન વિગેરેમાં જીવ હિંસા હોય છે. ક્ષત્રિયના પ્રજાપાલનમાં પણ ન્યાય અન્યાય તથા જીજ્ઞા દોષો હોય છે. જગતમાં એક પણ કર્મ એવું નથી કે જેમાં દોષ માત્ર ન હોય. ને તે કેવળ કર્તાને સુખરૂપ હોય. જે પારકી મહેનત પર જીવી ધર્મ કર્મ કરે છે તેમને પણ પરાયા અન્ન સાથે પરાયા કર્મના દોષ આવીને

વળગે છે. માયા વિના કાયા રહી શકવાની નથી. જેમ જ્યાં જ્યાં ત્યાં પવન ને આકાશ છે જ, તેમ શરીર જ્યાં જ્યાં ત્યાં કર્મ કર્યા વિના રહી શકવાનું નથી જ. શરીરનું જીવનું ને જાગરું એવું નામ જ કર્મ. તો જીવનું ને જાગરું શરીર કર્મ કર્યા વિના રહી ન જ શકે. તેથી જાગવાન કહે છે.

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञोदानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥

અખ્યાય ૧૮ શ્લોક ૫

શબ્દાર્થ:-યજ્ઞ, દાન, તપ એ કર્મ ત્યજવા યોગ્ય નથી, પણ કરવા યોગ્ય છે. યજ્ઞ, દાન ને તપ શુદ્ધિશાળીને પવિત્ર કરનાર છે.

વિવેચન:-શરીરને ચલાવનાર ચિત્ત છે. ને ચિત્ત જગ-નનાં મોજાંવશ છે. જેમ આકાશમાં રહેલ અણુ પરવશ રહી રાત દિન જમણું કરે છે, જેમ પવન રાત દિન પરવશતાથી વાય છે, તેમ ચિત્ત પ્રકૃતિવશ હોઈ સપ્રકૃતિ અનુસાર કર્મ કરે છે જેમ વ્યવહારમાં મનુષ્ય ઉપાડીને, રક્ષણ ને વ્યવ-રૂપ તણું જ કર્મ કરે છે, ને જે કંપ કરે છે તે તણના

૧ જ. તેમજ ભોગ ન ઇચ્છતા ને ભોક્ષ ઇચ્છતા મુમુક્ષુનાં

૨ પણ જાગે અગ્નિ જે તણ પ્રકારનાં કર્મ કરે છે. સાધન ને શક્તિથી વિરોધ અર્થે યત્ન તેવું નામ યજ્ઞ. પ્રાપ્તિનું રક્ષણ તેવું નામ તપ. ને પ્રાપ્તિનો પરહિત અર્થે વ્યય તેવું નામ દાન. જેમ યજ્ઞકુંડમાં હોમેલી આહૂતિ અનેક રૂપે વજમાનને મળે છે, જેમ ઈંદ્રી રૂપી કુંડમાં બી રૂપે હોમેલી આહૂતિ અનેક રૂપે ખેડતને મળે છે, તેમ સાધન ને શક્તિને પરમાત્માની ઉપાસના અર્થે યજ્ઞ રૂપે હોમનારને અનેક રીતે રહે છે. ભોગ અર્થેનું કર્મ નહીં કરનાર કંઈક

પણ કરશે. કયાં વિના ન જ રહી શકે. ને તે જ કરશે તે
યજ્ઞ, તપ કે દાન ત્રણમાંનું એક હશે. જપ કરવો તે પણ
યજ્ઞ છે. જોષ કરવો તે પણ દાન છે. ને જોગ ત્યાગ અર્થે
ઈન્દ્રિય નિગ્રહ તે પણ તપ છે, એટલે મોક્ષની ઇચ્છાવાળાથી
અનાયાસે પણ યજ્ઞ, દાન ને તપ થાય છે. તેથી તે ત્યજવા
ઈચ્છા ન કરવી.

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा कठानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥

અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૬

શબ્દાર્થ:-આસક્તિ ને ફળ ત્યજીને (યજ્ઞ, તપ ને દાન
૩૫) એ કર્મો કરવાં જોઈએ તેવા હે પાર્થ મારે નિશ્ચિત
ઉત્તમ મત છે.

વિવેચન:-જે કર્મના ફળમાં સ્વાર્થ નથી હોતો છતાં
તેમાં આસક્તિ-અર્થે આગ્રહ-મોહ હોવાથી કર્તા તેમાં બંધાય
છે. કર્તા તેમાં વણાઈ જાય છે. આમ યજ્ઞ જ જોઈએ એમ
રાગ બંધાતાં તે કર્મના આડે આવનાર પર સહેજે દ્વેષ
થાય છે. એટલે લોકહિત, પરહિત અર્થે કર્મ કરનારનાં
હૃદયો તેમની અગ્નિમાં પણ રાગદ્વેષથી રંગાય છે, ને તેમને
બંધનમાં નાંખે છે. મશ્વરની મરજી હશે તેમ થશે. હજીર
કરાવે તે પ્રમાણે શરીર કરે છે. તેને જેમ રચતું હશે તેમ
કર્મનું ફળ થશે એવું ન જાણે તો અહંતા, રાગ, દ્વેષ,
વિકાર વિગેરે પ્રવેશતાં પરાપકારનાં કર્મ પણ સુકશાન કરે છે.
તેથી કર્મનું ફળ ને આસક્તિ બન્ને લક્ષણો યજ્ઞ, દાન,
તપ કરવાં. આસક્તિનું સ્વરૂપ બહુ ઝીણું છે. આસક્તિ
વિનાનો કર્મ કરાવું ત્યજવું પડે તો જેદ પામતો નથી. તે
કર્મમાં નિષ્કળ પામવાથી શોક કરતો નથી. સફળ થવાથી
હર્ષ પામતો નથી. આરંભેલું કર્મ પ્રશ્ન થયા પહેલાં દેહ

પડે તો તે આરંભીત કર્મ નિરોધ્યાલ પણ કરતો નથી. કર્મના ફળનો ત્યાગ કલન્ય કરી મકાય છે, પણ આસક્તિ ત્યજી દેણુ છે લોકોપકારના કર્મ કરતા છતાં રામ દેવ હોય તે તેણે કારણ આસક્તિ છે

યતઃ દાન ને તપ છતાંમુથી પણ જાણે અજ્ઞાને થાય છે તે તેનો ત્યાગ સાધી થાય છે તે ભગવાન કહે છે.

નિવૃત્તસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।

મોહાદ્યસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકાર્તિતઃ ॥

અધ્યાય ૧૮ સ્તોત્ર ૭

શબ્દાર્થ - નિવૃત્ત કર્મણિ ત્યાગ મોઘ્ય નથી તેનો મોહથી પરિત્યાગ (ધાવ તે) તામસ કહેવાય છે

નિવૃત્ત-શરીરથી આત્માને જુદો જાણો આપણે શરીરથી જુદા છીએ એવું નક્કી જાણું હવે આ જગતની અદર શરીરો બાકી રહ્યા આ શરીરો પ્રકૃતિથી થયેલાં પ્રકૃતિથી જીવનારા, પ્રકૃતિથી પોષનારા તે તમામ શરીરો અમુ- પ્રકૃતિના તત્વોના બનેલા છે ને અમુકથી અમુક કામ થાય તે બીજા શરીરથી ન થાય શરીર બ્યારથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે અમુક કાર્ય કરવા માટે જ. જેમ મુદ્ધ વિગેરેમાં અનેક મનુષ્ય હોય છે તે ચોને તેમની શક્તિ અનુસાર મૈત્ર્યના પ્રતિએ અમુક કામ સૌને માટે નિવૃત્ત કરેલું હોય છે-નિર્માણ કરી સોપેતું હોય છે, તેમ આ જગતમાં જગતના પ્રતિએ ચૌ શરીરને અમુક અમુક કામ સોપેલાં હોય છે ને તે પ્રમાણે તે શરીર ને ત્યાગ ને શક્તિ આપેલી હોય છે આવી રીતે જે શરીરને જે કર્મ કરવાનું હોય છતાં મોહથી તે ન કરે ને તે કર્મ ત્યજે તે તામસ ત્યાગ હોવાય છે મોહ અવિચારનું ફળ છે મોહમાં દનીલ હોતી નથી, કારણ હોણ નથી કર્તવ્ય કર્મનો માણસ એ રીતે

ત્યાગ કરે છે. કાં તો મોહથી—અવિચારથી ને કાં તો દુઃખથી. સંસાર છોડી સન્યાસ લેનાર કાં તો પ્રભુ વિચાર વિના—માત્ર અવિચારથી—મોહથી ત્યજે છે. ને કહિતો તેમાં દુઃખ યડવાથી ત્યજે છે. સમજીને ત્યજનાર કેાક હોય છે. આવો મોહ ત્યાગ ભગવાન કહે છે તામસ છે. ને તેથી તે નિંદ છે. એટલે યજ્ઞ, દાન ને તપનો મોહથી ત્યાગ કરનાર તામસ ત્યાગી છે.

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेश भयात्पजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्याग फलं लभेत् ॥

અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૮

શબ્દાર્થ:-દુઃખરૂપ છે એમ (સમજી) ચરીરને દુઃખના બયથી ને કર્મ ત્યજે છે, તે રાજસ ત્યાગ કરવાથી ત્યાગના ફળને પામતો નથી.

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गत्यक्त्वा फलं चैव सत्यागः सात्त्विको मतः ॥

અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૯

શબ્દાર્થ:- ને નિયત કર્મ કર્તવ્ય છે એમ સમજી હે અર્જુન ! આસક્તિ ને ફળ (ધ્યછા) ત્યજી કરાય તે સાત્ત્વિક ત્યાગ કહેવાય છે.

વિવેચન-સંગ એટલે આસક્તિ કર્મના ફળનો ત્યાગ એટલે એ કર્મથી સુખ મેળવવાની ધ્યછાનો ત્યાગ. આવાને કર્મ કરવું એજ સુખ, શાંતિ ને કર્તવ્ય છે. આ કર્મ કરું ને તેવું ફળ મળે તેથી સુખ પામીશ એમ તે મનસુઓ ન કરે. સુદમાં મોખરે લડનાર વીર શત્રુને જોતો જ લડે છે. આ લડાઈમાં હું લડીશ ને તેથી અમુક લાભ મેળવી હું સુખી થઈશ એમ જાણી લડનાર સકામી છે.

ફળની ધર્યાવાળો છે. ને લલ્લુ એ મારો ધર્મ છે. એ યુદ્ધમાં હાર જીતનું ગમે તે ફળ આવે પણ મારે તો લલ્લુજ એમ કર્તવ્ય તરફ નજર કરનાર ફળ ઉપર નજર નથી કરતો. ફળની આસા વિના આપાં કર્તવ્યરૂપે જગતમાં અનેક કર્મ થાય છે. મરતા પતિની મેવા તેની સી કર્તવ્યથી જ કરે છે, નાના બાળકને માળાપ ઉછેરે છે, બાણાવે છે તે કર્તવ્યથી જ, પંખી બચ્ચાં ઉછેરે છે કર્તવ્યથી જ, માટે કર્તવ્યરૂપે આસક્તિ ને તેથી સુખરૂપ ફળ મેળવવાની શુદ્ધ તથા કર્મ કરવા જરૂરી છે.

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुपजते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिनसंशयः ॥

અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૧૦

શબ્દાર્થ:—જેના સંશય કપાઈ ગયા છે, જે શુદ્ધિશાળી છે, જે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો છે, ને જે ત્યાગી છે તે દુઃખકર કર્મનો દ્વેષ કરતો નથી. ને સુખકર કર્મમાં પ્રીતિ કરતો નથી.

વિવેચન—રાગદ્વેષથી રહિત અંતઃકરણ તે શુદ્ધ અંતઃકરણ છે. જેને હું કાણુ છું. એ નિશ્ચય આત્મત્વરૂપે થઈ જઈ સંશય માત્ર ટળ્યો છે તેવો પુરુષ પ્રાપ્ત કર્મ કર્યો જાય છે. શરીર પ્રાપ્ત કર્મ કરવા સરળાયુ છે. ને મરતા સુધી ધર્મ અનુસાર કર્મ કર્યો જવાં એમ જાણી તે કર્મ કરે છે. જેમ યુદ્ધમાં સભ્યો યોદ્ધો સેનાપતિએ આપેલા કામ કરે છે, પણ આ નહીં ને આ કામ કરીશ એમ કહેતો નથી, તેમ જગતમાં પરમાત્મા જે કામ સોંપે તે આપણે કરવુંજ લેઈએ. પરમાત્માએ સોંપેલું કામ કરવું એ જ ધર્મ એજ સુખ. એજ પ્રાપ્તવ્ય. એજ સર્વસ્વ એમ સમજવું

ન હિ દેહમૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશોષતઃ ।

યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યમિધીયતે ॥

અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૧૧

અર્થ:-દેહધારીથી કર્મ માત્ર ત્યજવાનું શક્ય નથી.

જે કર્મફળનો ત્યાગી છે તે જ ત્યાગી કહેવાય છે.

વિવેચન-કશું કામ ન કરે તે તો કાં મડદું હોય, કાં મુર્છિત હોય, કાં સમાધિસ્થ હોય. શરીરને હું કે મારું જે માને છે તે જીવતો જ્યતો કાં તો શરીરથી. કાં ઇન્દ્રિયો કે વાણીથી તે કાં મનથી કંઈ ને કંઈ ક્રિયા કરે છે. શરીરની કુદરતી હાજત ખાધું, પીધું, શ્વાસ લેવો વિગેરે છે. તે પુરી કરવાની જેને ઇચ્છા હોય છે એવો ડાઘ પણ નિષ્ક્રિય મન, વચન, તે કર્મથી રહી શકતો નથી. ક્રિયા તો થવાની તેથી ક્રિયા ત્યજે તે ત્યાગી નહીં પણ ક્રિયા કરાતાં છતાં તેવું ફળ જે ભોમ સુખ તેની ઇચ્છાનો ત્યાગી તે જ ત્યાગી એમ ભગવાન કહે છે.

પંચૈતાનિ મહાબાહો કારણાનિ નિબોધમે ।

સાંખ્યે કૃતાન્તે પ્રોક્તાનિ સિદ્ધયે સર્વ કર્મણાન્ ॥

અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૧૩

અર્થ:-હે મહાબાહો! સર્વ કર્મોની સિદ્ધિમાં કમેની અંત જેમાં જણાવ્યો છે તેવા સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં જે પાંચ કારણો કહેલાં છે તે મારાથી જાણુ.

વિવેચન:-તત્ત્વજ્ઞાનની આ વાત ચાલે છે. ક્રિયા માત્ર ચાય છે તે શાથી ચાય છે? તે કરવામાં કેનો કેનો હિસ્સો છે? આ નક્કી ચાય તો ક્યાનો ફળ કેને હોય છે તે જણાય, ક્રિયા કરનારને ક્યાનો ફળ મળે. ક્રિયા ન કરનારને

ક્રિયાનું ફળ ન જ મળવું જોઈએ. ને ક્રિયા ન કર્યા છતાં ક્રિયાના ફળને ઇચ્છે તો તે ખોટું છે. આત્મા સરીર, ધંદિયો ને મનથી જુદો ને અસંગ છે તેથી જ તે અકર્તા છે ને તેથી જ તે અબોક્તા છે. છતાં તેને સસંગ, કર્તા ને બોક્તા માનીએ તે અજ્ઞાનતા ક્રિયા જે કારણથી થાય છે તે જાણવાથી આત્મા અકર્તા છે તે સહેજે સમજશે.

(૧) આ પછીનો મૂળ મેટર એક એકસરસાઈજી શુક્રમાં લખેલો હતો ને માટે ધણી તપાસ કરાવી પણ ન મળ્યું. તેના માટે વરસો સુધી ગીતા દોહન ઉપાવવાનું મોકુફ રાખ્યું પણ છેવટે ન મળ્યું ત્યારે ન છુટકે હતો તેટલું જ ઉપાવવું પડ્યું. શ્રી મગનલાલજી મહારાજના હયાત કાળમાં જ એવું બન્યું હોત તો તેમને નિવેદન કરીને એ પૂરો કરાવત. માટે પાઠકોને વિનંતિ છે કે જોટલું છે તેટલાથી જ સંતોષ કરીને લાભ લે. વળી આ અખ્યાય પૂર્વના સર્વ અખ્યાયોના ઉપસંહાર રૂપ છે.

(૨) અમ નિવારણ ને શાંતિ નામનું લેખ પણ ધણું ઉપયોગી લાગવાથી ને ૬ આ અખ્યાયના ચિત્ત નિરાધ ઉપા-યનું વિસ્તૃત રૂપ દોષાથી આપ્યું છે. તેને વાંચીને જરૂર પાઠકગણ લાભ લે એવી વિનંતિ છે.

શ્રમ નિવારણ. શાંતિ.

શરીર, વાણી, પ્રાણ ને મનને શ્રમ કર્યાથી થાક લાગે છે. શરીર કંઈ મહેનત કરે છે, ચાલે છે તો થાકે છે. ને તે થાક ઉતરે ત્યારે પાછું ક્રિયા કરવા શક્તિમાન થાય છે. બોલવાથી પણ થાક લાગે છે. આ બન્નેના કાર્યમાં પરોવાયેલો પ્રાણ થાકે છે. પ્રાણની કાંઈ પૃથક ક્રિયા યોગ માર્ગ શિવાય નથી. ને મન વિચારથી થાકે છે.

થાક માત્રનો ઉપાય એક નિષ્ક્રિયતા ને ખીણું જીવન અથવા ચેતન પ્રાપ્તિ. શરીર, વાણી ને મન એક ખીણ સાથે સંબંધવાળા છે. એ ગણેય સાથે નિષ્ક્રિય થાય તો તે શ્રમ નિવારણનું સરસ સાધન બને છે. એ ગણેયની નિષ્ક્રિયતા ગાઢી ઉંઘમાં સમાય છે. ને તે નિષ્ક્રિયતા પછી સ્ફુર્તિ આવી આપણને જણાય છે. એટલે પ્રાયશઃ પશુ, પંખી ને મનુષ્ય કે પ્રાણીમાત્ર ઉંઘથી નવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. શ્રમથી થાક લાગે છે. ને શરીરના પરમાણુઓ ધસાય છે. પરમાણુનો ધસારો ખોરાકથી પુરો પડે છે ને શ્રમ નિષ્ક્રિયતાથી ટળે છે.

ઉંઘ સિવાયની શાંતિ જોમાં, નિદ્રામાં જોમ મન મુર્છિત રહે છે, તેમ મન મુર્છિત ન રહેતાં મનની ગતિ ચેતન આત્મા તરફ છે તે શાંતિ ઉંઘ કરતાં ઘણું છે. એ શાંતિથી જીવનને વિશેષ ગતિ મળે છે. આખા દિવસના શ્રમ પછી શ્રમને નિવારવા નિષ્ક્રિયતા સાધવી. એકાંતમાં ખુલી જગામાં શાંતિવાળા સ્થળમાં પવનની મંદ મંદ લહેર આવતી હોય તેવી નદી કાઠો, દરીઆ કાઠો, પર્વત, ઝાડો કે એવી જ કાંઈ ચિતાકર્ષક જગામાં, શાંત સ્થળવાળા દેવાલયમાં કે એવી કાંઈ જગાએ જવું ને ત્યાં જઈ શાંત બેસી રહેવું. શરીરથી કાંઈ ક્રિયા ન કરવી, મનથી કશું ન વિચારવું, વાણીથી

કર્મ ન બોલતું કુદરતના ઓદય તરફ દ્રષ્ટિ સ્થિર કરવી, કે આખો મનસો અથવા ઉપર નિર્મળ આકાશ તરફ દ્રષ્ટિથી જોવા કલ્પ. આ વખતે કર્મ ખીણું કામ ન જ કરે. મન તે વખતે જો કંઈ દીવસના ચએલા કામનો અથવા જરિયાના કાર્યનો વિચાર કરે તો તેને અટકાવવું. મન વિનારે મન ન જ કરે ને શરીર ને વાણી નિષ્ક્રિય હોય તેનો તાજ સોધો થેજ છે. થોડો જ વખત આ પ્રમાણે રહેવાય તો આખા દિવસનો શ્રમ જાણે ક્યાય જતો રહ્યો એમ લાગી શકે.

આખા દિવસના શ્રમ પછી બધું કરવું, રમવું, વાતો કરી, ને બધા ઉપર લખેથી ગતિના સાધનથી હેઠ છે. રમવામાં, વાતો કરવામાં, લાજુ કરવામાં એ સૌમાં મન, પાપી ને શરીર જોડા પધતા ક્રિયાવાળા હોય છે તેથી તેનો શ્રમ ઓછો છે એટલું જ. વળી તેમાં ચિંતા નથી હોતી તેથી શ્રમ ઓછો છે એટલું જ. પણ જો તેમાં પણ કલવાતી, સરલાધની ચિતા જેસે તો તે ચાતિ ને બદલે અસાતિ જ વિશેષ આપે છે.

જેમ સરેવરનું જળ આખા દિવસના વપરાશથી મલીન થાય છે ને રાત્રે એક બાલુ વપરાશ મટે છે તે ખીણ બાલુ પવનથી લહેરો મારે છે તેથી જળ નિર્મળ થાય છે. મલીનતા ભોગે બેરે છે. તેમ શરીર, પ્રાણ ને મન પણ નિષ્ક્રિય થાયી, અથવા એછી ક્રિયાથી શક્તિ ને સ્ફુર્તિ મેળવે છે.

શરીર પ-૧ મદાશુભનું છે સ્વજન શરીરથી માત્રી બુદ્ધિ ગુપ્તતા સર્વ તે પાચ બુતના બનેલા છે ને વિદ્યારી છે. પૂતી, પાપી, તેજ, રાધુ ને આકાશ એ પાચે તપ્તોમાં નોમનું તત્વ ઉપવા તત્વને દુષિત કરે છે. ને ઉપનું તત્વ શ્રેયનાને નિર્દોષ કરે છે.

. પૃથ્વી જળને દુષિત કરે. જેમકે મલીન જળ. જળ તેજ ઝોટલે અગ્નિને મલીન કરે. જેથી ધુમાડો યાય છે. ને તેજ, અગ્નિને વાયુ નિર્મળ કરે જેમ પવનથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત યાય.

તે જ પ્રમાણે વાયુ અગ્નિથી ઊષ્ણ યાય. જળથી ઠંડો યાય. પૃથ્વીથી ધુળકટવાળો યાય. ને આકાશથી નિર્મળ યાય.

ખીનથી દુષિત ન થયાં હોય ત્યાં સુધી સકૈનિર્મળ હોય છે. મન, શરીર ને પ્રાણ પણ પરથી દુષિત ન હોય ત્યાં સુધી નિર્મળ હોય છે. તેથી એક તરફ શ્રમ નિવારણ મારે નિષ્ક્રિયતા સાધવી ને બીજી બાજુ ઉપલા તત્વોનું સેવન કરવું.

પાર્થિવ તત્વથી દુષિતતા યદ્ય હોય તો જળનું સેવન કરવું. જળ દુષિત હોય તો અગ્નિથી તપાવવું ને શુદ્ધ કરવું. તે પ્રમાણે જ આપણાં શરીર, મન, પ્રાણને નિર્મળ કરવાં.

શરીર નિષ્ક્રિયતા સહજ બને તેમ છે.

વાણી નિષ્ક્રિયતા ઝોટલે વાણી મૌન. મૌન બહુ લાભકારક છે, પણ વાણી મૌન ઘડી સ્લેટ પર કે કાગળ પર લખવું, ઇસારા કરવા કે બીજી ચેષ્ટાઓ કરવી તે સાચા મૌનનો લાભ આપતું નથી. શરીર, વાણી ને મન એ ત્રણેયમાં મન નિષ્ક્રિય રહે એ સૌથી શ્રેષ્ઠ લાભકારક છે, ને તે સાધવા દરરોજ જ્યારે જ્યારે પુરસદ્દ મળે ત્યારે ત્યારે નીચેની ક્રિયા કરવી. છેવટે સવારે ને સાંજે બે વખત તો કરવી જ. શરીરથી સુખપુર્વક સ્થિર આસનથી બેસી, વાણી બંધ કરી, આંખો મીંચી મનના ઉપર પહેરો રાખવો ને મન નિષ્ક્રિય બને તેમ પ્રયત્ન કરવું. મન વિચાર વિનાનું ન જ રહે તો પરમાત્મા સત્યરાયર વ્યાપક છે. ને સત્ય છે. શરીરની બીતર ને બહાર એ જ પરમાત્મા વ્યાપક છે તેનું જ ધ્યાન કરવું. ને મન જગત સબંધી કર્યો જ વિચાર ન કરે તેમ ધ્યાનમાં રાખવું. આ ક્રિયા સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

સધનાં તત્વોમાં આકાશ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. આકાશનું સેવન ખીજી બધી મહીનતા દુર કરે છે. પણ એ આકાશને ને ખીજાં બધાં તત્વોની મહીનતાને દુર કરી પવિત્ર કરનાર, સત્તા ને સ્થિતિ આપનાર પરમ તત્વ પરમાત્મા છે. તે પરમાત્મામાં પોતાનાં શરીરને મન, બુદ્ધિ સર્વને બહાર ને બીતર તે પરમદ્વિમા છે, તેમાં નવડાવનાર અદ્ભુત પવિત્રતાને, શાંતિને, આનંદને, ને શક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. આ ક્રિયા કરતાં આસન રિચર ને સુખપુર્વક બેસાય તેવું યોગયુગ્મ. જગા શાંત એકાંત પસંદ કરવી. વિશ્લેષ વિનાની જગા બેઠાં. શરીર ટટાર રહે ત્યાં સુધી તેમ. ને ન રહે તો જેમ બેસાય તેમ બેસવું. પણ આસન ફેરબદલ ન કરવું. પગ હેરફેર ન કરવા. આ ક્રિયાથી પ્રાણ શાંત ને નિર્મળ થાય છે, મન શાંત થાય છે, શરીરમાં શક્તિ આવી માલુમ પડે છે. આ લોકનું આ અમૃત છે. રોજ આ અભ્યાસ વધારતા જવું. આજે એક મહીનો પા કલાક તો બીજે મહીને પાંચ મીનીટ બધું. ત્રીજે મહીને પાંચ મીનીટ વધુ. એમ આરતે આરતે વધારવું. ઉતાવળ ન કરવી. નાક ન ડાબવું. અંગ ને ઇન્દ્રિયો સિધ્ધિ રાખવાં. કોઈ ઇન્દ્રિય કે પ્રાણ ઉપર દબાણ ન કરવું. આ ક્રિયા જ એવી છે કે એની મેળે સૌ નિયમમાં આવી જાય છે.

પરમાત્માનું આન ઉપર કદા પ્રમાણે ન જ બને તો ઈ અગર હરિ ઈ અગર રામ એવો ટુંકા શબ્દનો જપ હોઈ કદાચ શિવાય મનથી જ આ રિચિતિમાં કરવો. આ પ્રકારનો જપ તે શ્રેષ્ઠ જપ છે.

આ ક્રિયા કરવા જેવી છે. થમને હડાડનાર છે. શક્તિને આપનાર છે. આ મન નિષ્ક્રિયતા સાધતાં જે મનની એકાગ્રતામાં ઇચ્છાય તેને પ્રપલ્નના પ્રમાણમાં પુરી પાડનાર દંપદ્ધ છે.

આ પ્રકારના અભ્યાસથી અભ્યાસ સિવાયના સમયમાં વ્યવહારીક કામ કરતાં પણ મન વિના પ્રયત્ને શાંત, ચિંતા-રહિત ને નિષ્ક્રિય રહે છે. વચ્ચે કંટાળે, વચ્ચે ઉતાવળે, ધીરજ ધરીને આ સાધતા રહેવું. જપ, બકિત, બજન, પાઠ, પૂજા કે ખીજાં જે કંઈ સાધન છે તેવું ફળ આ મન નિષ્ક્રિયતાના અભ્યાસની હેઠળ છે, એટલું જ નહીં પણ મનને નિષ્ક્રિય કરવાનાં, આચારીન કરવાનાં શુદ્ધ સાધન છે. આ સાધન સાધતાં ઘડીઆળ રાખવું ને મીઠી અવાજની ટોકારવાળું એલામ હોય તો સારું. ને નહીં તો ખીજું કંઈ યોજના કરવી.

તને શ્રમ નિવારણ માટે શાંતિ, શક્તિ, સ્ફુર્તિ ને આનંદ માટે મુખ્ય આ ને ખીજું કુદરતી દેખાવવાળી જગ્યાએ જઈ બેસવા ને નિષ્ક્રિય ઉઘાડી આંખે રહેવા બતાવ્યું છે. બંને માંથી બંને અથવા જે સુલભ હોય તે આચરજે.

આંખે મીઠી બેસતાં અંધકાર જણાય છે. તે અંધકારમાં ચિત્તને રોકી રાખવું. તેના તરફ જ તેને જોવાડાવવું ને તેથી ખીજા તમામ વિચારોના ત્યાગ કરવો. આ અભ્યાસ ખુબ વધારવો. મનની નિષ્ક્રિયતા એ જ સૌથી સરસ શ્રમ નિવારણ ઉપાય છે. પણ આમાં ઉતાવળ ન કરવી. આગ્રહ ન સેવવો. આસ્તે આસ્તે વધવું. અંદર તેજ, વાદળ, વીજળી, ચંદ્ર, સૂર્યના જેવા દેખાવો જણાશે તેમાં ન લલચાવું. જે દેખાય છે તે પરમાત્મા નથી.

પરમાત્મા તે સૌથી પર છે તને ક્રિયા તો શ્રમ નિવારણ માટે લખી પણ મનને નિષ્ક્રિય કરવાનું ફળ શ્રમ નિવારણ ગોણું છે. ને પરમપદની પ્રાપ્તિ મુખ્ય છે. મન નિષ્ક્રિય થતાં, ચિત્તને જગતના વિચારથી પાછું વાળતાં તેને આલંબન જોઈએ જ. તે આલંબન તે પરમાત્મા. તેમાં લગાડતાં ને

તેમા ધીમે ધીમે તન્મયતા સંધાતા અદ્ભુત શાંતિ આવશે. જે દેખાવો દેખાય તે ચિત્તની વૃત્તિઓના છે પરમાત્મા ચંદ્ર જેવાય નથી સૂર્ય જેવાય નથી. તે તો સમન્વય દેખાય નહીં જ એ કદી દેખાય તો ચિત્તે કલ્પ્યા હોય તેવા. બાકી વસ્તુત સત્ય નહીં હા દેવતાઓ મૃતિમત સાકાર છે હ કર, નિષ્પા વિગેરે તો આ પ્રકારની મનની નિષ્ક્રિયતામા જે તેમનું ધ્યાન કરે તો તેને લુપ્તે પણ એવા જોવામા શું વિગેરતા એ જોવાની લાલચ પણ પરમાત્માને પ્રાપ્તમા વિશ્વરૂપ છે વાલચરૂપ છે જે ભોમની ઇચ્છા હોય તો તેમને જોના આગ્રહ મરે ને ન જ ભોમની લાલચ હોય તો વચમા હુકામ, દ્રસાય ? તેણે તો ધરે જ જવું

આ જીવનમા શ્રમ છે તે શરીરને, મનને, ગ્રાહ્યને, વાણીને. પણ અનેક દેહમા ફરવાથી સાચો શ્રમ તો જીવાત્માને છે આજના લખવાથી તને એવી યુક્તિ બતાવી છે કે તેથી વર્તમાન શ્રમને તેમજ જીવનના અનેક જન્મના શ્રમને જે મગડનાર છે હુ મેશને માટે શાંત કરનાર છે

આમા મલ્લો રહેજે વચમા ગુચ્છવળો આવે, મુંઝવણ જણાય ત્યા પૂછજે. આ ક્રિયા કરતા આગ્રહ, અવિચાર, હઠ, ઉતાવળ, ને નહીં કટલી રીત જે કરશે તો દમ, વ્યાધિ, મનનું વ્યવરૂપ વિગેરે થાય ને જોટલી ને જે રીતે કદી છે તે ક્રિયા કરશે તો કનુ વિદ્ય નહીં આવે

એક વાત વિગેરે દુષ્ટ ન ધરવું. ખડન ન કરવું આરિય, આપમા ન પડવું અનુભવની વાતો જેને તેને ન કહેવી, પરમાત્માનો આશ્રય, ભક્તિ, દયા, દીનતા ન ત્યજવા. નહીં તો પડશે શાંતિ રાખી, બહુ જ ધીમે પણ અખંડ પ્રયત્ને આગળ ધરે જ જવું પરમાત્મા તને સહાય કરશે

પણ મન જ્યાં મુખી નિશ્ચિત ન થાય, અખંડ નિર્વિકાર

ન રહે, જ્યાં સુધી તેને જાય, ઉદ્દેગ, ને ક્રોધ ન મટે ને જ્યાં સુધી અખંડ શાંતિમાં ન રહે ત્યાં સુધી પ્રયત્ન કર્યે જ જવો. દિવસમાં ૨-૩ વખત નિર્વિચાર ને નિર્વિકાર ને નિષ્ક્રિય મન, વાણી ને કાયાને રાખવાના અવ્યવસ્થી જે પરમ શાંતિ મોક્ષ માટે જ હોય, ને તેમાં બોગેચ્છાની (બલકુલ વાસના ન હોય તો, મનની અખંડ શાંતિ પ્રગટ થાય છે. એ અખંડ શાંતિથી જનતા, હરતા ફરતા ને કામ કરતા પણ મન શાંત રહે છે. તને ફરી સમજાવું પાડું ને બધી વાત સંક્ષેપમાં નિધાન તરીકે કહું.

(૧) સૃષ્ટિ સૌદ્ય, એકાંત ને શાંત જગામાં જઈ નિર્વિકાર ને નિષ્ક્રિય શાંત યમ રોજ બેસવું

(૨) એકાંત જગામાં સ્થિર બેસીને કરી આખો મીઠો નિર્વિચાર બેસવું એ અવસ્થામાં બેસતા કાંતો,

અ ઐ, હરિ ઐ, રામ એવો ગમે તે હુકા અક્ષરનો
મનથી હોઠ પણ હાથે નહીં તેની રીતે જપ કરવો
ને મન કશે ખીજો વિચાર ન કરે તે ધ્યાન રાખવું.

ચ અથવા તો આખો મીઠવાણી જે જણાય છે તેમાં
મનને પરાંવે જવું ને મન કશે ખીજો વિચાર
ન કરે તેમ તેની ચોક્કસ કરવી

(૩) ચિત્ત ને શરીર વિકારી છે તેથી પાચ તત્ત્વોમાંથી ઉપના તત્ત્વોનું મેવન કરી શરીર ને મન શુદ્ધ કરતા જવું જળથી પૃથ્વી તત્ત્વ શુદ્ધ થાય માટે સ્નાન, પાન, મુખ ને પગ ધોવા વિગેરે કરવા. જળ તત્ત્વ અગ્નિથી શુદ્ધ થાય માટે પ્રાતઃકાળના સૂર્યનું ઉઘાડે શરીરે સેવન સ્પર્શ થાય ત્યાં સુધી કરવું વિગેરે. અગ્નિ તત્ત્વ વાયુથી શુદ્ધ થાય માટે શુદ્ધ નિર્મળ ચક્રી હવામાં ફરવું, ફરવું, બેસવું વાયુ આકાશથી શુદ્ધ થાય માટે એકાંત, શાંત જગ્યાનું મેવન

કરવું. આકાશ તરફ દષ્ટિ રચાવવી. સધળાં તત્ત્વો પરમાત્માથી શુદ્ધ થાય માટે અચરાચર પરમાત્મા વ્યાપક છે તેમ જાણવું. જેમ જગમાં હુબેલા ઘડાની અંદર ને બહાર જળ છે તેમ આપણાં શરીર, મન, પ્રાણ, બુદ્ધિ, ને આત્મા સર્વ પરમાત્મ રૂપી મહાસાગરમાં હુબેલ છે. ને તે પરમાત્મામાંથી શક્તિ, શુદ્ધિ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સુખ ને આનંદ અનદદ મેળવે છે-પરમાત્મ રૂપ થાય છે એવી ભાવનાથી નિર્વિચાર અવસ્થામાં બેસી વિચારવું.

(૪) નિર્વિચાર મનની અવસ્થામાં આગળ વધાય તો છેવટે 'હું' બહાં હું' હું' સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ હું' એવી મનથી ભાવના કરવી. આ પ્રમાણે રોજ અભ્યાસ કરવો. ઉતાવળ ન કરીશ. ને આપ બુદ્ધિથી કહ્યા સિવાય કશું ન કરીશ. આ માર્ગમાં તરંગવશ વરતે તો જોખમ છે. રોગ થાય, પેલછા થાય. ને કહેલાને બરાબર સમજાય તેટલી રીત આચરતાં અનદદ સુખ થાય. ન સમજાય તે પૂછવું. સમજ્યા વિના ન આચરવું. નિજ ઉદ્ધમ કર્યો જવો. અતિશય પ્રયત્ન ન કરવી. પ્રયત્નિ છાંતિવાળી કરવી ને પરમાત્માની બક્તિ કદી ન ભંગવી. પરમાત્માનું ભજન, તેનું આલંબન આ ભવસાગરથી તારનાર છે. પોતાની મહેનતથી કશું નહીં જ બને, માટે પરમાત્માનું અનન્ય ચરણું લેવું. જીવાત્માનો ભવાસ્વીમાં ભમવાનો શ્રમ ને આ દેહનો આ જીવનમાં શ્રમ નિવારણનો ઉપાય તને હુંકામાં સમજાવ્યો છે. તેનું પાલન કરવું. ને સંસારના બંધનમાંથી છૂટી પરમ તત્ત્વને પામવું. હરિ ૐ તત્સત્.

પરમાત્મા સૌનું બહું કરો.